

ВІСНИК

**Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України**

Засновано у 1998 р.

Науковий збірник

**4(68)
2013**

ВІСНИК

Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України

Засновано в 1998 році

Науковий збірник

Засновник і видавець Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 17837-6687ПР від 18 березня 2011 р.

Збірник зареєстровано в базі даних **РИНЦ**
(Російський індекс научного цитування) –
з квітня 2013 р.

Збірник затверджений ВАК України як фаховий із спеціальностей:

- **історичні науки** – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 3-05/6.
- **економічні науки** – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 1-05/6.
- **соціологічні науки** – Постанова Президії ВАК України від 10.11.2010 р. № 1-05/7.

Виходить періодичністю чотири рази на рік

Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється лише за згодою авторів та видавця. У випадку передрукування цих матеріалів посилання на науковий збірник «Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України» обов'язкові.

Рекомендовано до друку Вченою радою АПСВ ФПУ. Протокол № 4 від 9 грудня 2013 р.

Підписано до друку 15.01.2014 р.
Формат – 70x108/16. Друк офсетний.
Папір офсетний №1. Ум.-друку. арк.– 10.32
Тираж – 100 прим.
Ціна договірна.

Видавництво «Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України»
Свідоцтво ДК № 3169 від 16.04.2008 р.
Велика Окружна дорога, 3 Київ-187,
МСП, 03680, Україна,
тел./факс (044) 526-15-45;
e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

Надруковано: ТОВ «Видавництво «Сталь»,
Свідоцтво ДК № 1212 від 28.01.2003 р.
вул. Віталія Шимановського 2/1
м. Київ, 02660, Україна,
тел./факс 516-45-02
Замовлення № 0071

Редакційна колегія:

- Гавриленко І.М.**, доктор філософських наук, професор,
голова редколегії
- Котелянець В.І.**, доктор економічних наук, професор,
заступник голови редколегії з економічних наук
- Добровольська Г.О.**, доктор історичних наук, доцент,
заступник голови редколегії з історичних наук
- Головко Я.Д.**, кандидат фізико-математичних наук, доцент,
відповідальний секретар
- Аркадіус Дурасевич**, PhD (економіка) (*Польща*)
- Андрусишин Б.І.**, доктор історичних наук, професор
- Барматова С.П.**, доктор соціологічних наук, професор
- Бабкіна О.В.**, доктор політологічних наук, професор
- Буященко В.В.**, доктор філософських наук, професор.
- Васильченко З.М.**, доктор економічних наук, професор
- Головко В.І.**, кандидат економічних наук, доцент
- Злобіна О.Г.**, доктор соціологічних наук, професор
- Карагодіна О.Г.**, доктор медичних наук, професор
- Коденська М.Ю.**, доктор економічних наук, професор
- Куценко В.І.**, доктор економічних наук, професор
- Лисенко О.Є.**, доктор історичних наук, професор
- Макеев С.О.**, доктор соціологічних наук, професор
- Марцін Бакієвич**, PhD (економіка) (*Польща*)
- Мірослав Грєвінскі**, Dr hab. (політологія) (*Польща*)
- Пилипенко В.Є.**, доктор соціологічних наук, професор
- Реєнт О.П.**, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
- Романова Л.В.**, доктор економічних наук, професор
- Ручка А.О.**, доктор філософських наук, професор
- Соболева Н.І.**, доктор соціологічних наук
- Ставнюк В.В.**, доктор історичних наук, професор
- Співак В.М.**, доктор політичних наук, професор
- Судаков В.І.**, доктор соціологічних наук, професор
- Танчер В.В.**, доктор філософських наук, професор
- Тарасенко В.І.**, доктор соціологічних наук, професор
- Якуба К.І.**, доктор економічних наук, професор

Редакція може не поділяти позиції й точки зору авторів, а також публікувати окремі матеріали у порядку обговорення.

Завідувач редакційно-видавничого сектору Іоніна О.В.
Наукове редагування Трубенко В.С.
Переклад Бондар С.І., Тетерук С.П.
Макетування та верстка Іоніна О.В.

© Академія праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України, 2013

У номері

Соціологія та профспілковий рух

Садовська А.О.

Молоді інженери на ринку праці
в умовах сучасної України 6

Шапошникова І.В.

Моделювання культурної соціалізації
молоді 12

Шура Н.О., Коломоєць Т.Г.

Криза трудової мотивації у сучасному
суспільстві та шляхи її подолання 16

Економіка.

Проблеми економічного становлення

Кирилюк О.Ф.

Напрями формування ринкової
рівноваги на ринку продукції
птахівництва України 21

Кирилюк Д.О.

Роль маркетингового менеджменту
на підприємствах галузі
птахівництва 29

Коденська М.Ю., Соколюк К.Ю.

До питання рівня заробітної плати
в Україні 34

Корчинська О.А., Веселова М.Ю.

Банківська послуга: теоретико-
методологічні аспекти 41

Новікова Н.М.

Професійні стандарти підготовки:
зміст, світовий досвід та українські
реалії 46

Опанасенко В.М.

Вплив бюрократичного апарату
управління на розвиток тіньового
сектора економіки 52

Сатчуж Ю.М.

Структурна трансформація сучасного
фінансового ринку та фінансова
нестабільність 58

Ярова В.В.

Категорія «соціальна
відповідальність»: теоретичні
джерела, еволюція підходів до
визначення, практика розвитку 63

Політика, історія, культура

Дергачов О.В.

Друга світова війна в історико-
філософських поглядах
Володимира Винниченка 70

Жолоб М.П.

Національні релігійні громади
України у системі конфесійних
організацій (20-і роки ХХ ст.) 76

Залеток Н.В.

Жінки вікторіанської епохи у
шлюбно-сімейних відносинах 84

Лебедева Ю.О.

Термін «Русь» та його тлумачення
вченими державницької школи
української історіографії 90

Лукашенко А.І.

Аналіз еволюції образів Бога і
Диявола в середньовічному
мистецтві та схоластиці (ХІ – кін. ХVІ
ст.) 98

Магась В.О.

Діяльність організацій
Всеросійського союзу поштово-
телеграфних чиновників в Україні
у 1906–1908 рр. 103

Чухрай Л. О.

Особливості викладання курсу
«Рідкісна книга» 108

Автори номера 115

Вимоги до статей 116

В номере

Социология и профсоюзное движение

- Садовская А.О.*
Молодые инженеры на рынке труда
в условиях современной Украины 6
- Шапошников И.В.*
Моделирование культурной
социализации молодежи 12
- Шура Н.А., Колomoец Т.Г.*
Кризис трудовой мотивации в
современном обществе и пути
ее преодоления 16

Экономика. Проблемы экономического становления

- Кирилюк О.Ф.*
Направления формирования
рыночного равновесия на рынке
продукции птицеводства Украины 21
- Кирилюк Д.А.*
Роль маркетингового менеджмента
на предприятиях отрасли
птицеводства 29
- Коденская М.Е., Соколюк К.Ю.*
К вопросу уровня заработной
платы в Украине 34
- Корчинская О.А., Веселова М.Ю.*
Банковская услуга: теоретико-
методологические аспекты 41
- Новикова Н.Н.*
Профессиональные стандарты
подготовки: содержание, мирово-
й опыт и украинские реалии 46
- Отанасенко В.М.*
Влияние бюрократического
аппарата управления на развитие
теневого сектора экономики 52
- Сапачук Ю.Н.*
Структурная трансформация
современного финансового рынка
и финансовая нестабильность 58
- Яровая В.В.*
Категория «социальная
ответственность»: теоретические
источники, эволюция подходов к
определению, практика развития 63

История, политика, культура

- Дергачев А.В.*
Вторая мировая война в историко-
философских взглядах
Владимира Винниченко 70
- Жалоб М.П.*
Национальные религиозные
общины Украины в системе
конфессиональных организаций
(20-е годы XX в.) 76
- Залеток Н.В.*
Женщины викторианской эпохи
в брачно-семейных отношениях 84
- Лебедева Ю.А.*
Термин «Русь» и его толкование
учеными государственной школы
украинской историографии 90
- Лукашенко А.И.*
Анализ эволюции образов Бога и
Дьявола в средневековом искусстве
и схоластике (XI — конца XVI в.) 98
- Магась В.О.*
Деятельность организаций
Всероссийского союза почтово-
телеграфных чиновников в Украине
в 1906–1908 гг. 103
- Чухрай Л.А.*
Особенности преподавания курса
«Редкая книга» 108

Contents

Sociology and the trade union movement

- Sadov's'ka A.O.*
Young engineers in the labor market in modern Ukraine..... 6
- Shaposhnykova I.V.*
Modeling of cultural socialization of young people 12
- Shura N.O., Kolomoets T.G.*
Crisis of labor motivation in today's society and its ways of solution 16
- ## ***Economics. Problems of economic development***
- Kyryliuk O.F.*
Key trends of market balance formation on the poultry market of Ukraine..... 21
- Kyryliuk D.A.*
The role of marketing management on poultry industrial enterprises..... 29
- Kodens'ka M.E., Sokolyuk K.Y.*
To the question of wage level in Ukraine..... 34
- Korchyns'ka O.A., Veselova M.Yu.*
Banking service: theoretical and methodological aspects..... 41
- Novikova N.N.*
Professional standards of training: essence, world experience and Ukrainian realities 46
- Opanasenko V.M.*
The influence of bureaucratic control on the development of the shadow sector of the economy..... 52
- Sapachuk Yu.N.*
Structural transformation of the modern financial market and financial instability 58
- Yarovaya V.V.*
Category «social responsibility»: theoretical sources, evolution of approaches to the determination, development of practice..... 63

Politics, history, culture

- Derbachov O.V.*
The Second World War from the historical and philosophic standpoint of Volodymyr Vynnychenko..... 70
- Zholob M.P.*
National religious communities of Ukraine in the confessional organizations (20th of the XX century).... 76
- Zalietok N.V.*
Women of the Victorian Epoch in marriage and family relations..... 84
- Lebedeva J.A.*
Term «Rus» and its interpretation by the scientists of Derzhavnytska (state) school of Ukrainian historiography..... 90
- Lukasenko A.I.*
Analysis of the evolution of the images of God and the Devil in medieval art and scholasticism (XI – XVI centuries) 98
- Magas' V.O.*
The Activity of the All-Russian Union of Postal-Telegraph Officials in Ukraine during 1906–1908..... 103
- Chukbrai L.O.*
The peculiarities of teaching the course «A rare book»..... 108

Соціологія та профспілковий рух

УДК 316:331.5-053.81(477)(045)

Садовська А.О.,

аспірант кафедри соціології та політології
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Молоді інженери на ринку праці в умовах сучасної України

У статті доводиться необхідність у суспільному визнанні важливості інженерної професії та у зміні принципів, що стосуються побудови системи інженерної освіти. Стверджується, що головною причиною підвищеного інтересу до молодих інженерів сьогодні є їх високий рівень кваліфікації, інноваційного мислення, професійної мобільності та відповідної мотивації. Розглядаються коливання на ринку праці, які тісно пов'язані як із загальною економічною ситуацією, так із локальною кон'юнктурою. Визначається, що український ринок праці усе ще недостатньо зорганізований, структурно та функціонально недорозвинутим залишаються інфраструктура та інституційні чинники.

Ключові слова: високотехнологічне виробництво, працевлаштування, фахівець.

До початку 90-х років ХХ ст. в Україні підготовка інженерних кадрів і інженерний корпус у цілому були зорієнтовані на потреби військово-промислового комплексу, важкої промисловості, енергетики. Перехід від централізованого розподілу ресурсів до ринкових механізмів, демілітаризація економіки та потужна соціально-економічна криза у цей час призвели до радикальних змін: з цього моменту потреба в інженерних кадрах почала зумовлюватися ринковою кон'юнктурою. Виникла гостра проблема працевлаштування інженерних кадрів у народному господарстві та їх утримання в національній економіці у зв'язку із явищем трудової міграції.

Масове високотехнологічне виробництво призвело до того, що частка інженерної праці у виготовленні продукції перевищує частку праці робітника. Система підготовки інженерних кадрів і престижність цієї професії у суспільній свідомості стають важливими елементами конкурентоспроможності країни в глобальній економіці. Зазначені процеси та соціальні обставини зумовлюють актуальність дослідження поведінки та долі молодих інженерних кадрів в умовах сучасного ринку праці.

Проблеми працевлаштування молодих фахівців, у тому числі інженерних професій, на ринку праці розглядали у своїх працях О. М. Балакірева, О. В. Валькована, С. В. Садрицька, О. О. Онікієнко, О. О. Яременко та ін.

За мету цієї статті ми поставили питання виявити, сформулювати основні проблеми, що супроводжують працевлаштування молодих інженерів за умов сучасної України. Ми вперше робимо спробу дослідити, чому зростання попиту на конструкторів і проектувальників має не тільки позитивний, а й негативний боки.

XX століття увійшло в історію як «вік інженерії», у наступному продовжується ця тенденція, хоча зміст інженерної творчості зазнає суттєвих змін.

Під інженером у цій статті ми розуміємо агента, діяча, актора виробничої сфери, на якого покладаються функції розробки, проектування нових зразків технічних систем різного типу та призначення. Сучасний інженер – це фахівець, який володіє культурою і добре знає сучасну техніку та технології, економіку й організацію виробництва, який вміє користуватися інженерними методами при вирішенні інженерних задач і у той самий час володіє здатністю до винахідництва. Серед характеристик соціальної ролі інженера можна назвати його статус (рівень оплати праці і матеріальне становище, престиж тощо), рівень соціальної мобільності, рівень професійної підготовленості та компетентності, зміст діяльності та ін.

А.Ракітов під інженерною діяльністю розуміє аналіз, постійне вдосконалення і організацію індивідуальної та групової праці, управління виробництвом, технологічними процесами, конструювання і проектування виробів та інструментальних систем [7, с.3]. У структурі інженерної діяльності можна виокремити процедурний компонент (функціонування, конструювання і проектування) та організаційний компонент (аналіз і організація праці, управління виробництвом) [7, с.3].

За останніх п'ять років кількість інженерних вакансій в Україні, залежно від регіону, збільшилася в 3-5 разів. Ще на початку цього п'ятирічного періоду (2008–2013) всі розмови про необхідність підвищення престижу інженерних спеціальностей виглядали доволі абстрактно і не сприймалися серйозно. Але саме в цей період значно збільшився попит на конструкторів, механіків, інженерів та ін. Побіжним доказом низького суспільного інтересу до інженерних професій специфічних є той факт, що наразі технічні вузи не можуть забезпечити всі потреби роботодавців, оскільки п'ять років тому були невеликі обсяги набору на перший курс. Через це комерційним організаціям доводиться «заманювати» потенційних працівників за допомогою високих зарплат.

Слід відзначити, що розмір запропонованих окладів значно відрізняється залежно від регіону і конкретної організації. Як правило, молодий спеціаліст без досвіду роботи може розраховувати у кращому випадку на місячну зарплату розміром у 2 тис. грн. У деяких оголошеннях фігурують значно більші цифри, аж до 8–10 тис. грн. на місяць, але подібний порядок цифр справедливий тільки для деяких великих міст, насамперед, Києва, Харкова і Дніпропетровська. Проте позитивною рисою є те, що в більшості регіонів країни середній розмір зарплати інженерів знаходиться не нижче середнього показника по зарплатах у цілому, а у деяких регіонах і перевищує його[1].

Головною причиною підвищеного інтересу до молодих інженерів є їх кваліфікація та вміння підлаштовуватися під актуальні завдання. На профільних форумах можна знайти велику кількість скарг на гарних фахівців старшого і пенсійного віку, які, незважаючи на всі свої знання і вміння, мають складнощі з засвоєнням нових технологій проектування. Але і когорта молодих фахівців також не у всьому відповідає вимогам роботодавців. За свідченнями рекрутерів, пошук дійсно якісного молодого спеціаліста є доволі складною справою: як правило, співробітникам відділу кадрів вдається знайти бажаного фахівця, розглянувши щонайменше три-чотири кандидатури. На нашу думку, головною причиною такого становища є проблеми інженерної освіти[5].

У сучасних випусках технічних вузів часто присутні люди, які погано володіють власною спеціальністю. Низький престиж інженерних професій спостерігався ще на початку 2000-х років, призводив до того, що вчитися на конструкторів, технологів, йшли вчорашні шкільні трієчники, які не бажали служити в армії, вони не мали *мотивації до глибокого засвоєння обраної професії*.

Актуальним завданням сучасності є безперервне удосконалення *змісту професійної інженерної освіти*. Варто враховувати ту обставину, що випускники вищих навчальних закладів працюють у різних галузях народного господарства. Справа ускладнюється ще й тим, що обсяг нових знань (інформації) з усіх наук у середньому подвоюється через 3–6 років. Ось чому так важливо при формуванні змісту освіти для підготовки фахівців певної

спеціальності вибрати з великого масиву ту інформацію, що є результатом найновіших наукових досягнень і стане базовою для формування фахівця з огляду перспективи його професійної діяльності.

Але внаслідок високих темпів змін технічної і соціальної реальності, наукової інформації, що застосовується у виробничих процесах, недостатньо просто давати майбутнім інженерам певну сукупність знань. Необхідно орієнтувати їх на оволодіння методами пізнання, навичками самостійної пошукової діяльності, прищеплювати уміння вільно орієнтуватися в інформаційному просторі, що їх оточує.

Труднощі, що виникають у молодих інженерів при адаптації до вимог ринку праці, стосуються не тільки безпосередніх, а й *суміжних професійних навичок*. Сучасний інженер повинен мати певне уявлення про закупівлю комплектуючих матеріалів, облік та контроль, часто важливим є вміння вести переговори. Крім того, найцікавіші пропозиції по зарплаті зазвичай висуваються великими міжнародними компаніями. Тому сучасний інженер, який розраховує на високу заробітну плату, повинен володіти на хорошому рівні, як мінімум, англійською мовою для повноцінної роботи з закордонними колегами.

Отже, професійна компетентність інженерів містить дуже багато складових, що відіграють роль у їх працевлаштуванні та мають враховуватися у процесі інженерної освіти. А.Г Протасов виокремлює серед цих складових *рівень кваліфікованості* (його основою є знання, вміння та навички, що пов'язані з професійною діяльністю), *когнітивну складову* (вміння опановувати нові знання, нові прилади та технології; здатність до наукового пошуку; вміння використовувати наукову інформацію та вчитися), *креативну складову* (здатність до пошуку принципово нових рішень відомих проблем у професійній сфері), *комунікативну складову* (володіння рідною та іноземними мовами; здатність застосовувати понятійний апарат та лексику базових наук і галузей; вміння вести дискусію, захищати свої ідеї та рішення), *соціально-гуманітарну складову* (володіння методами техніко-економічного, екологічно орієнтованого та прогностичного аналізу виробництва з метою його раціоналізації та гуманізації) та *особистісну складову* (наявність таких якостей як відповідальність, цілеспрямованість, рішучість, вимогливість, толерантність тощо) [9, с.312].

Підвищити якість інженерної освіти можливо за умов її відповідності принципам неперервної професійної освіти. До цих принципів належать охоплення освітою всього життя людини; розуміння освітньої системи як цілісної, що об'єднує й інтегрує всі її рівні і форми; універсальність і демократичність освіти; взаємозв'язок загальної, професійної і гуманітарної освіти; інтеграція навчальної та практичної діяльності; вертикальна та горизонтальна цілісність освітнього процесу впродовж життя; індивідуалізація навчання; поступовість у формуванні й збагаченні творчого потенціалу особистості тощо.

Професійна підготовка інженерів, конкурентноспроможних на міжнародному ринку праці, повинна будуватися на принципах інтернаціоналізації освіти й ринку робочої сили. Тісна взаємодія ринку праці та ринку освітніх послуг за умов трансформації економіки залишається важливим фактором змін і появи нових тенденцій в освітньому просторі, формування людського капіталу як основи ефективного економічного і соціального розвитку країни. Їхній вплив на

професійне навчання та професійну орієнтацію населення, особливо молоді, є важливим та актуальним питанням національної безпеки держави. Без його вирішення неможливе формування якісно нової робочої сили, забезпечення кваліфікованими кадрами економіки країни, зменшення обсягів безробіття.

Однією з головних умов розв'язання проблеми працевлаштування молоді є пошук і впровадження нових ефективних форм співпраці вищих навчальних закладів, з одного боку, та потенційних роботодавців і замовників кваліфікованих спеціалістів, – з іншого. До цих потенційних роботодавців відносяться промислові підприємства, корпорації, науково-технічні та сервісні центри, приватні та державні господарства, інші структури, зацікавлені у відповідності рівня та якості освіти до вимог суспільства.

Значна кількість проблем отримання якісної освіти студентами інженерних спеціальностей не є специфічними для згаданої групи студентів і характеризують систему

вищої освіти в Україні в цілому. Так, їй притаманний *нерівномірний розподіл потенціалу вищих навчальних закладів за регіонами*, що посилює дисбаланс на регіональних молодіжних ринках праці. Необхідність усунення цього дисбалансу диктується не лише мотивами рівності та соціальної справедливості, а й вимогами економічної доцільності.

Слід, на нашу думку, виділити проблему *відсутності єдиного освітнього простору*. Сьогодні ВНЗ перебувають у підпорядкуванні 27 центральних органів виконавчої влади, що суперечить світовій практиці [2, с.4].

Також серед причин незадовільної якості професійної підготовки, як вважають деякі вчені – це недостатнє омолодження викладацького складу вищих навчальних закладів, моральне та фізичне застарівання матеріально-технічної бази, відсутність проходження студентами відповідної практики на підприємствах, у корпораціях, на фірмах, передусім тих, які застосовують нову техніку та сучасні технології [5, с.5-6].

Труднощі з працевлаштуванням зумовлюються бажанням роботодавців мати досвідчених працівників, тоді як молодь, яка щойно завершила навчання, ще не має достатнього досвіду роботи. Крім того, на практиці існує чимало юридичних проблем працевлаштування молоді, серед яких:

- відсутність державних гарантій щодо забезпечення молодих спеціалістів робочими місцями;
- недостатнє сприяння держави створенню «молодіжних центрів праці» та забезпечення їх ресурсами з метою їх продуктивного функціонування;
- відсутність законодавчо встановлених гарантій захисту молодих працівників від дискримінації за віковою та статевою ознаками.

Сьогодні вітчизняний ринок праці нарешті почав перебудовуватися відповідно до очевидних вимог часу. Поступове підвищення середніх зарплат для молодих конструкторів і проєктувальників цілком може збільшити приплив людей у галузь, що позитивно позначиться на стані промисловості. Але нестійкість цієї тенденції та можливість швидких змін у цій сфері зумовлюють необхідність подальших досліджень становища молодих інженерів на ринку праці в Україні і проблем, що у них виникають. Так, за своїм кадровим потенціалом та за деякими науковими напрямками Україна є однією з найсильніших держав світу. За показником частки осіб з вищою освітою у загальній кількості населення країни вона належить до першої десятки розвинутих країн світу, за кількістю сертифікованих програмістів наша країна посідає 7-е місце у світі, за інтелектом нації, згідно з рейтингами ЮНЕСКО, – 23-є місце. Крім того, Україна належить до 3% найосвіченіших націй у світі, обіймаючи четверте місце серед 133 країн світу. За рівнем математичної підготовки та наукової освіти наша держава посідає 21-у позицію, за рівнем підготовки у системі середньої та початкової освіти – 22-у, а за тривалістю шкільної освіти середнього працівника (в роках) – 34-у. За сукупним валовим коефіцієнтом охоплення навчанням (85,1%) Україна посідає 43-є місце у світі, випереджаючи багато країн, які входять до групи з високим розвитком, зокрема, деякі європейські країни – Кіпр, Чеську Республіку, Мальту, Словаччину, Хорватію, Болгарію, Румунію, Боснію та Герцоговину, Македонію, Албанію [10].

Разом із тим, упродовж останніх 15 років людський ресурс України зазнав істотної руйнації. Її проявами є депопуляція та старіння населення, високий рівень захворюваності з поширенням соціально небезпечних хвороб ВІЛ/СНІДу, туберкульозу, наркоманії, алкоголізму тощо. З року в рік триває

"надвиробництво» підготовки одних кадрів і нестача інших. Проблема невідповідності попиту на робочу силу її пропозиції на регіональних ринках праці особливо ускладнюється регіональними диспропорціями. Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» одним з найважливіших пріоритетів національних інтересів держави є розвиток інтелектуального потенціалу українського народу та запобігання відпливу вчених, фахівців, кваліфікованої робочої сили з України. Саме цей фактор найбільш виразно впливає на ефективне регулювання та перебіг процесів, що нині відбуваються в галузі науки та освіти. Зволікання з їх вирішенням призводять до зниження якості підготовки студентів, конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках праці, до значних

фінансових витрат на підготовку спеціалістів з державного бюджету та загрожують національній безпеці України [3].

Важливим чинником соціально-економічного розвитку України є формування потужного освітнього потенціалу нації, досягнення найвищої якості підготовки фахівців у всіх галузях. Ефективність професійної підготовки майбутніх інженерів залежить від того, наскільки повно особливості їх майбутньої професійної діяльності враховуються в навчально-виховному процесі вищих технічних закладів.

Підготовка майбутніх інженерів на сучасному етапі розвитку вищої школи вимагає вдосконалення навчального процесу, підвищення його ефективності, оскільки теоретичні знання та практичні уміння, набуті студентами під час освітньої та професійної підготовки у вищому навчальному закладі, становлять основу ефективного виконання ними майбутньої професійної діяльності. Отже, молоді інженери стикаються з різноманітними проблемами, тому, незважаючи на наявну тенденцію підвищення попиту на фахівців інженерних спеціальностей, робити з неї серйозні і далекосяжні висновки ще зарано. Нинішні молоді фахівці вступали до ВНЗ в ті роки, коли престиж інженерних професій був відносно невисоким. Тепер є всі підстави вважати, що точки зору абітурієнтів і їх чисельність у технічних ВНЗ збільшаться. Проте молодь, яка починає навчання в поточному році, почне повноцінну трудову діяльність через п'ять років. Точно прогнозувати не можна, як саме виглядатиме інженерний сектор ринку праці до того часу. Можливо, збільшення кількості претендентів на вакансії позначиться на запропонованих зарплатах у бік їх зменшення, але не можна виключити і протилежний розвиток подій. Збіг цих обставин визначить реальне співвідношення пропозицій і вакансій на ринку праці інженерних кадрів.

Література:

1. Аналітична записка. Конкурентоспроможність України: оцінка Всесвітнього економічного форуму (за Звітом про глобальну конкурентоспроможність 2010 — 2011) // Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/Publication/econom/EF%20Global%20Comp_ness_%202010_1120.pdf. — С. 1-4.
2. Бронська А.М. Тенденції працевлаштування випускників вищої школи в кризових умовах розвитку економіки України / А.М.Бронська // Нова педагогічна думка. Матеріали X Міжнародної науково-методичної конференції «Європейський простір вищої освіти як основа розвитку суспільства знань».
3. Винник І.О. Удосконалення процесу працевлаштування випускників вищих навчальних закладів в контексті професійної орієнтації молоді / І.О.Винник // Державне будівництво. — 2009. — №2 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2009-2/doc/2/12.pdf>
4. Гладир А.І. Підвищення якості професійної підготовки інженерів-електромеханіків в умовах інтернаціоналізації ринку праці / А.І.Гладир, М.Г.Гордієнко // Вісник КДУ імені Михайла Остроградського. 2010. — Вип. 3. — С.193-197.
5. Гнибіденко І. Ф. Ринок освітніх послуг і ринок праці: взаємодія і вплив на професійне навчання та профорієнтацію населення України / І. Ф. Гнибіденко // Ринок праці та зайнятість населення. — 2008. — № 3 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/rpzn/2008-3/08giftpn.pdf
6. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава // Програма економічних реформ на 2010 – 2014 роки / Комітет з економічних реформ при Президентіві України. — 87 с.
7. Ибрагимова Л.С. Проблемы подготовки будущих инженеров в современных условиях / Л.С.Ибрагимова // Проблемы инженерно-педагогической освіти. — 2012. — № 37 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pipo/2012_37/12ilsemc.pdf
8. Носова О.В. Конкурентоспроможність підготовки фахівців вищими навчальними закладами відповідно до вимог ринку праці // О.В. Носова, О.С. Маковоз / Інформаційні технології в освіті: зб. наук. праць. — Херсон: Видавництво ХДУ. — 2010. — Вип. 3. — С. 100.
9. Протасов А.Г. Професійна компетентність інженерів: сутність та зміст / А.Г.Протасов // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: зб. наук. праць — Запоріжжя, 2009. — Вип. 55. — С. 308-313.

10. Шаров О.І. Проблеми і перспективи працевлаштування випускників вищих навчальних закладів / О.І. Шаров // Матеріали четвертої
11. Міжнародної науково-практичної конференції. – Донецьк: Дон НУЕТ, 2009. –С. 18-21.
12. Як змінилася освіта в Україні за 20 років незалежності // 1 вересня 2011 р. / Режим доступу <http://vcourse.ua/ua/educations/kak-izmenilos-obrazovanie-v-ukraine.html>

Садовская А.О., аспирант кафедры социологии и политологии Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт

Молодые инженеры на рынке труда в условиях современной Украины. В статье доказывается необходимость общественного признания важности инженерной профессии и изменения принципов, касающихся построения системы инженерного образования. Утверждается, что главной причиной повышенного интереса к молодым инженерам сегодня является их высокий уровень квалификации, инновационного мышления, профессиональной мобильности и соответствующей мотивации. Рассматриваются колебания на рынке труда, которые тесно связаны как с общей экономической ситуацией, так и с локальной конъюнктурой. Определяется, что украинский рынок труда все еще не достаточно организован, структурно и функционально недоразвитыми остаются инфраструктура и институциональные факторы.

Ключевые слова: высокотехнологическое производство, трудоустройство, специалист.

Sadovs'ka A.O., Post-graduate student of the Department of Political Science and Sociology, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

Young engineers in the labor market in modern Ukraine. The author of the article proves the necessity of public recognition of the engineering profession importance and changes in the principles, relating to the development of the engineering education system. In the author's opinion, the main reason for the increased interest in young engineers today is their high level of skills, innovative thinking, professional mobility and proper motivation. Constant fluctuations that are closely linked with both the general economic situation, and the local situation in the labor market are revealed. Ukrainian labor market is not still sufficiently organized. Structurally and functionally it remains undeveloped with its infrastructure and institutional factors.

Key words: high-tech manufacturing, employment, specialist.

УДК 316.74:316.614-053.81(045)

Шапошникова І.В.,

канд. філол. наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки
Херсонського державного університету

Моделювання культурної соціалізації молоді

У статті характеризується соціокультурне середовище сучасної України. Визначено особливості етапу загальної культурної соціалізації сучасної української молоді. Побудовано модель культурної соціалізації молоді людини, котра характеризує взаємозв'язок впливу окремих процесів на загальну соціалізацію особистості. Досліджується зв'язок трудового процесу із механізмом поширення культурних норм. Доведено, що результатом сучасного процесу соціалізації стає формування креативної особистості, яка здатна до вияву творчої активності і самореалізації в соціумі.

Ключові слова: соціалізація, молодь, культура, модель, процес, культурні норми, особистість, соціум, культурне середовище.

Соціокультурне середовище сучасної України характеризується високим рівнем складності процесів і форм, які протягом останніх десятиріч принципово змінились. Соціокультурна система, як правило, за свого розвитку зазнає природних змін під впливом внутрішніх процесів у самому суспільстві. Натомість в Україні у ході ринкових трансформацій соціокультурні зміни мали, по-суті, штучний характер. Динаміка названих процесів не могла не вплинути на процес соціалізації сучасної молоді.

Соціальні проблеми молоді розглядалися такими науковцями як С.Н. Іконнікова, В.Т. Лісовський, В.А. Чупров, Б.Ц. Урланіс. Значний внесок у розв'язання цього питання зробили провідні українські соціологи В.І. Астахова, В.Л. Арбеніна, В.С. Бакіров, Л.М. Завацька, Є.А. Подольська, О.Л. Скідін, Л.Г. Сокур'янська, О.О. Якуба, С.В. Порев. У той самий час недостатньо висвітленими залишаються питання, пов'язані з розробкою моделі культурної соціалізації сучасної молоді людини.

У цій статті ми спробували розробити модель культурної соціалізації сучасної молоді та дослідити зв'язок трудового процесу з механізмом поширення культурних норм.

Якщо звернутись до фундаментальних уявлень соціальної синергетики, нескладно дійти висновку, що ресурс реплікації культурних зразків залишається практично постійним у традиційному й індустріальному суспільствах. Частково це пов'язано із динамікою суспільних (у тому числі соціокультурних) процесів, а з іншого боку, із загальною суспільною орієнтацією на сталі норми та цінності. У сучасному (постіндустріальному, інформаційному) суспільстві, основою існування якого є власне новації, зміни, їх диверсифікація і прискорення, ресурс реплікації будь-яких культурних зразків зазнає складних змін (швидше за все вони носять еволюційний характер). Особливо динамічними є зміни (а відповідно флуктуації у процесі реплікації, що є неминучими), котрі стрімко відбуваються саме у молодіжному (студентському) середовищі. Тому для вирішення поставлених завдань принципово важливими є ті соціокультурні процеси і фактори, котрі впливають на темп відтворення самого ресурсу реплікації культурних зразків. Визначальним тут є характер зворотних зв'язків, їх можна поділити на позитивні (забезпечують зміни) і негативні (забезпечують сталість). Якщо б у соціокультурній системі діяли тільки негативні зворотні зв'язки, не було б розвитку, пристосування системи до зовнішніх умов, у той час як домінація позитивних унеможливило процес соціалізації, адже не можуть бути засвоєними норми, котрі постійно змінюються. У такому разі для ефективного розвитку сучасної соціокультурної системи мають однаково високе значення як позитивні, так і негативні

зворотні зв'язки. При цьому нам видається, що комбінація зазначених зв'язків має забезпечувати гомеостатичність системи у контексті забезпечення пріоритетів її розвитку. За умов інформаційного суспільства перманентний мінливий характер соціальних процесів суттєво ускладнює процес набуття певного соціокультурного досвіду, однак, трудова та професійна сфера є більш усталеними у порівнянні із загальносуспільною системою норм (адже більшість трудових та професійних параметрів є наперед заданими). Відтак у цій сфері такі позитивні та негативні зворотні зв'язки знаходяться у певній фазі збалансованості, а це дає можливість для соціалізації. При цьому молодь, звикаючи до мінливості та нестійкості суспільних норм, стикається із відносною сталістю соціокультурних норм трудового процесу та професійної діяльності. Однак на етапі загальної соціокультурної соціалізації молоді люди виявляються не готовими до сприйняття відносно усталених норм, які до того ж передбачають нормативно жорстку покору щодо їх впливу. Фактично йдеться про те, що в суспільстві постмодернізму має місце розмежування суспільного механізму соціалізації загальних соціокультурних норм та механізму соціалізації норм трудової та професійної діяльності. У такому разі молоді люди виявляються часто не готовими до свідомого сприйняття трудових соціокультурних норм та цінностей, що вимагає штучного втручання у цей процес.

Стойкість (нестійкість) балансу традицій та інновацій у соціумі залежать від динаміки ресурсів реплікації культурних зразків. Причому відношення між зразками можуть мати конкурентний, кооперативний, нейтральний та ієрархічний характер [1, с.16].

У цьому контексті молодь може бути представлена як певна відкрита соціальна спільність, об'єднана не тільки віковими параметрами, а й функцією носія процесу зміни поколінь, і особливостями соціалізації. Враховуючи, що студентська молодь є частиною молоді, яка має специфічні цінності та орієнтації і соціальні очікування, реплікація в цій групі відбувається за позитивною моделлю зворотних зв'язків. При тому, що соціалізація – це процес, який триває все життя, в період молодості він протікає специфічними шляхами і набуває особливих форм.

Відтак культурна соціалізація – це двосторонній процес постійної передачі суспільством та його окремими групами культурних цінностей, реалій та ідеалів культури, вироблення культурних потреб, інтересів, установок, життєвих орієнтацій, етнокультурної самоідентифікації, організації дозвілля, художніх уподобань. Процес культурної соціалізації складається із дрібніших функціональних процесів (їх завданням є підготувати індивіда до виконання певного набору суспільних функцій) таких як: суспільно-політична, національна (етнічна, регіональна, групова), сімейна, економічна, правова, трудова, професійна, освітня, гендерна тощо. При цьому норми та цінності за описаною схемою зазнають трансформацій (шляхом реплікації) за кожною із зазначених складових. Загалом взаємозв'язок впливу окремих процесів на культурну соціалізацію особистості може бути представлено у вигляді схеми (рис.1).

Як окремий напрям культурної соціалізації нами пропонується розглядати трудову соціалізацію. Сучасна наукова література містить подібні дослідження. Так, російський вчений Фархад Ільясов розглядає процес трудової соціалізації у контексті досягнення задоволення працею [3, с. 30]. Він вважає, що соціальний елемент структури задоволення працею формується на першій стадії трудової соціалізації, котра складається із двох фаз: інтерналізації норм і соціальної орієнтації. На нашу думку, більшою мірою на процес трудової соціалізації, так само як і культурної соціалізації, впливатиме саме інтеріоризація норм на першому етапі (що загалом відповідає і Дюркгеймівській уяві про процес соціалізації). По-друге, соціальна орієнтація як здатність особистості бути в курсі суспільних подій і течій, знати закони життя суспільства, використовувати їх закони для досягнення своїх цілей, вміти домовлятися, домагатися бажаного, вирішувати питання на свою користь, розуміти людей і мотиви їх вчинків навряд чи може розглядатися як вихідна умова профорієнтації.

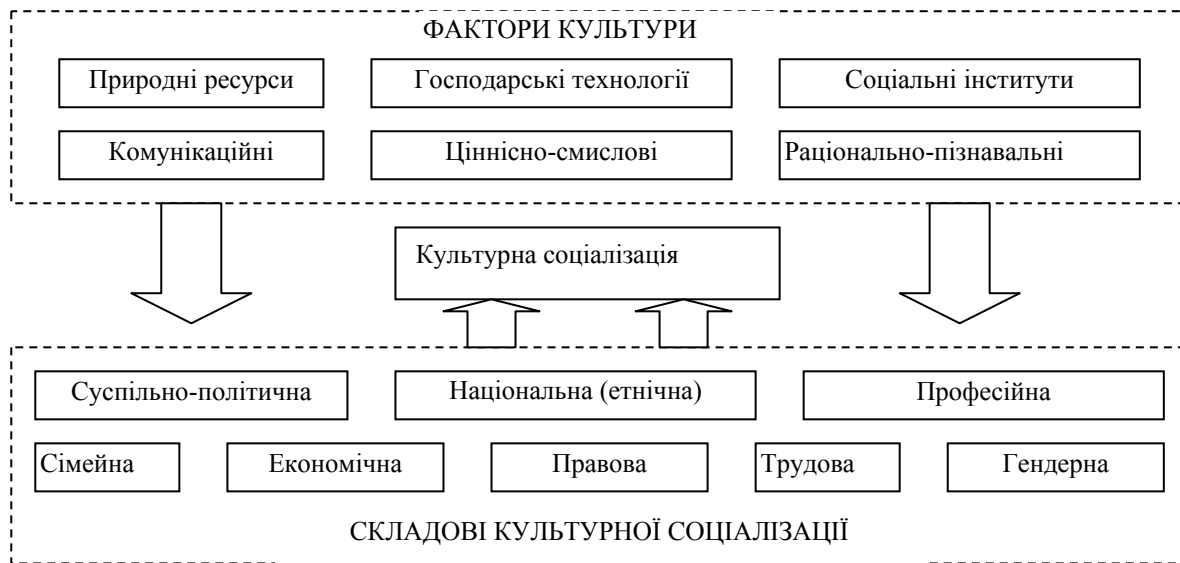

Рис. 1. Модель культурної соціалізації молоді людини

На нашу думку, навпаки, інтеріоризація загальнокультурних норм призводить до певної орієнтації у суспільстві (у тому числі професійної орієнтації), що у свою чергу впливає на вибір професії. Тільки після «зіткнення» індивіда із трудовою та професійною культурою у процесі трудової (професійної) соціалізації відбувається соціальна орієнтація, яка своєю чергою впливає на задоволення (не задоволення) працею. Це уможливило запропонувати у ролі окремого випадку культурної соціалізації модель соціалізації трудової, котра заснована на результатах зв'язку трудового процесу із механізмом поширення культурних норм (рис. 2).

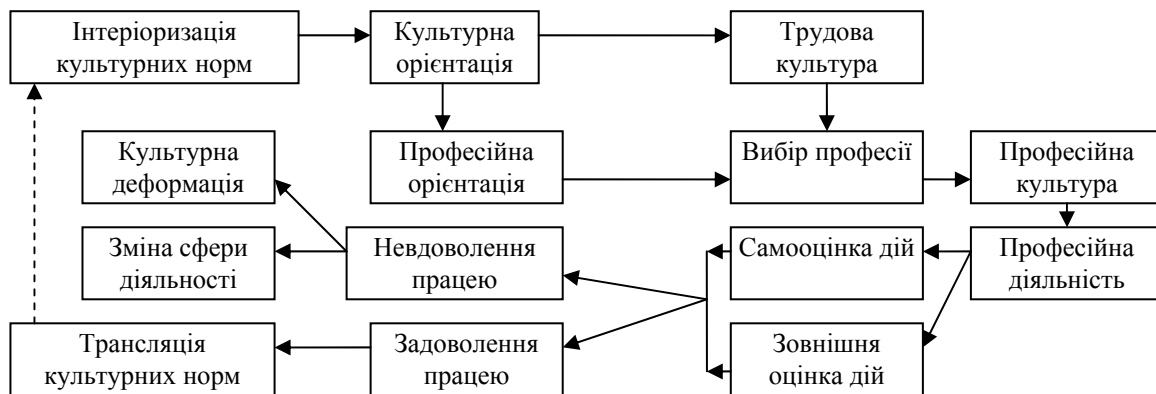

Рис. 2. Зв'язок трудового процесу із механізмом поширення культурних норм

Як бачимо із рис. 2, процес появи, закріплення та трансляції культурних норм, що мають місце у трудовому процесі, пов'язаний із циклічним перебігом певних соціальних практик, які власне і являють собою трудовий процес. За умови, якщо участь конкретного індивіда у трудовому процесі відповідає його системі культурних диспозицій, цей індивід починає сам брати участь у трансляції певних норм, підсилюючи ефективність процесу суспільного відтворення.

Започатковуючи власну трудову діяльність, індивід ще не виконує повноцінно цілісний набір соціальних функцій, а тільки починає засвоювати специфічні норми поведінки у межах сфери праці як суспільного інституту. При цьому частково йому допомагає попередній соціальний досвід (родина, школа тощо), проте лише певною мірою. Більш-менш

цілісне, системне засвоєння власних соціальних позицій завершується під час формування професійної орієнтації, тобто «визначення свого місця в соціальному просторі» [2, с.106].

З викладеного доходимо висновку, що процеси суспільної постмодернізації викликають посилення трансформацій як у культурі в цілому, так і в її окремих елементах, зокрема, культурі праці, що, у свою чергу, призводить до посилення розбіжностей між окремими учасниками соціально-трудового процесу та викликає культурний дисбаланс. Виникнення культурного дисбалансу обумовлює, на нашу думку, подальші негативні процеси, зокрема послаблення міжпоколінного спілкування у процесі трансляції соціокультурного досвіду, зміну каналів трансляції культурного досвіду, штучне викривлення окремих культурних норм тощо.

Фактично має місце зменшення стійкості культури як соціального інституту, який забезпечує сталість соціального розвитку та розкриває механізми його функціонування. У цьому випадку йдеться як про макрогрупи, так і про мікрогрупи. Подібні деформації охоплюють всі вікові категорії, однак серед молоді їх вплив є найбільш відчутним, принаймні через те, що молодий вік є синзитивним періодом для культурних змін (а відтак і деформацій). У зв'язку із насиченням соціокультурного простору новими штучними середовищами, з'являються псевдоагенти соціалізації. Соціалізація як процес адаптації до суспільного життя втрачає свій основний сенс. Фактично, *результатом сучасного процесу соціалізації стає формування креативної особистості, здатної до вияву творчої активності і самореалізації у соціумі при тому, що критерії успіху в соціумі є для неї невідомими (відомими є набуті у процесі соціальних ітерацій норми частини соціуму – габітату). Зазначений процес є результатом культурної фрагментації та штучної структуризації.*

Література:

1. Николаева Е.М. Ценность традиций в социальном становлении личности / Е.М. Николаева // Вестник экономики, права и социологии [Федеральный научно-практический и аналитический журнал] – Казань. – 2007. – №2. – С.115-119.
2. Социология образования / Ф.Р. Филиппов; [АН СССР, Ин-т социологических исследований](#); отв. ред. [Г.В. Осипов](#). – М.: Наука, 1980. – С 106.
3. Удовлетворенность трудом: (анализ структуры, измерение, связь с произв. поведением) / Ф. Н. Ильясов; под ред. В. Г. Андреевкова; АН ТССР, отд. философии и права, 99 [2]. – Ашхабад Бълым, 1988. – С.28–35.

Шапошникова И.В., канд. филол. наук, доцент, профессор кафедры социальной работы и социальной психологии, Херсонского государственного университета

Моделирование культурной социализации молодежи. В статье характеризуется социокультурная среда современной Украины. Определены особенности этапа общей культурной социализации современной украинской молодежи. Построена модель культурной социализации молодежи, которая характеризует взаимосвязь влияния отдельных процессов на общую социализацию личности. Исследована связь трудового процесса с механизмом распространения культурных норм. Доказано, что результатом современного процесса социализации становится формирование креативной личности, способной к проявлению творческой активности и самореализации в социуме.

Ключевые слова: социализация, молодежь, культура, модель, процесс, культурные нормы, личность, социум, культурная среда.

Shaposhnykova I.V., Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Social Work and Social Psychology, Dean of the Faculty of Psychology of History and Sociology of Kherson State University

Modeling of cultural socialization of young people. The author characterizes the socio-cultural environment of modern Ukraine. Certain features of the stage of general cultural socialization of modern Ukrainian youth are defined. The model of cultural socialization of young men, which characterizes interaction of the influence of separate processes on general socialization of personality is presented. The connection of labor process with the mechanism of distribution of cultural norms is investigated. It is proved that the formation of creative personality who is apt to display creative activity and self-realization in society becomes the result of modern process of socialization.

Key words: socialization, young people, culture, model, process, cultural norms, personality, society, cultural environment.

УДК 316.334.22:331.108.5(045)

Шура Н.О.,

канд. екон. наук, доцент кафедри економіки та підприємництва
Криворівського металургійного інституту ДВНЗ «Криворівський національний університет»

Коломоєць Т.Г.,

ст. викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Криворівського металургійного інституту ДВНЗ «Криворівський національний університет»

Криза трудової мотивації у сучасному суспільстві та шляхи її подолання

У статті на основі аналізу літературних джерел здійснено критичний аналіз наукових поглядів з теоретичних основ кризи трудової мотивації. Наведено власний соціально-економічний аспект інтерпретації цього поняття, який містить з одного боку особистісні та суспільні чинники, а з іншого, економічні, засновані на класичних теоріях мотивації. Сформовано основні причини кризи трудової мотивації у суспільстві. Узагальнено основні шляхи подолання кризи трудової мотивації за умов розвитку сучасного українського суспільства.

Ключові слова: мотивація, праця, суспільство, ринок праці, трудові відносини, криза трудової мотивації, мотиваційний розрив.

Трудова мотивація – системна категорія, що постійно знаходиться у сфері інтересів суспільних наук, на межі економіки, соціальної філософії, етики, культурології, соціальної антропології, соціальної психології і соціології. Проблема трудової мотивації вважається актуальною завжди, незалежно від того, на якому рівні науково-технічного прогресу та економічного розвитку знаходиться суспільство. Але більш глибоко проблема трудової мотивації у більш глибокому змісті почала розглядатись у науковій літературі лише в ХХ ст. Актуальність цієї проблеми сьогодні, як і у доіндустріальному суспільстві, обумовлена тим, що трудова діяльність – фундаментальна умова існування будь-якого суспільства, яка потребує відповідної мотивації. Ставлення до праці значною мірою визначає успіх або невдачу суспільства у його просуванні на шляху економічного і соціального розвитку.

Мотивація трудової діяльності є одним з найважливіших чинників економічного зростання суспільства за ринкових умов. Ті або інші тенденції зміни трудової мотивації залежать, головним чином, від природи суспільних відносин. Проте, нова трудова мотивація виникає не автоматично, а лише за наявності сприятливих обставин, особливо тих, що впливають на соціальне усвідомлення населення. Тому сьогодні, коли криза праці призвела до того, що деформованими стали конкретні варіанти поведінки людей у сфері виробництва, надзвичайно важливо зрозуміти мотиваційні механізми людини, зокрема, дослідити кризу трудової мотивації людей і особливості їх ставлення до праці під час вказаної кризи.

Отже, мотивація праці – одне з основних проблемних питань у процесі трансформації економіки і формування нового якісного стану зайнятості.

Питання мотивації трудової діяльності носять історичний характер. Зародки спонукальних трудових теорій знаходимо ще в працях Платона та Аристотеля [1, с. 10]. Більш серйозні погляди на трудову мотивацію розкриваються в філософії Середньовіччя та епохи Відродження [3, 4]. Класичні теорії мотивації відомі нам з праць Ф. Тейлора, Д. Мак-Грегора, А. Маслоу [5; 11; 19]. Більш сучасні погляди на кризу мотивації трудової діяльності знаходимо в працях О.М. Балакіревої [2], Н. Пилипенко [9], Н.С. Ткаченко [12], С.М. Цуркан [14] та Г. Цветкової [13].

Одним зі спірних і маловивчених питань сьогодні залишається проблема кризи трудової мотивації, причому інтерес становить не стільки економічний, скільки соціально-філософський та психологічний аспекти цього явища.

Метою цієї статті визначено історично-логічний огляд питань мотивації праці та кризи трудової діяльності із формуванням шляхів її подолання. Зазначена мета передбачає вирішення таких завдань: усвідомлення історичного філософсько-соціального підходу до мотивації трудової діяльності; формування уявлення про кризу трудової діяльності за сучасних умов розвитку суспільства; визначення основних шляхів подолання кризи трудової діяльності з позиції філософсько-соціального погляду на процес мотивації.

Розглядаючи актуальні проблеми методології і практики сучасного суспільства, В.А. Мірзоян [8] термін «криза трудової мотивації» пропонує у цілому сприймати в троякому сенсі: як свідчення низького рівня зацікавленості безпосереднього суб'єкта праці в можливо ефективнішій трудовій віддачі (простіше кажучи – небажання працювати); як прояв низької ефективності практики внутрішньо-організаційної управлінської дії на фактичну трудову поведінку персоналу (невміння керівництва по-справжньому зацікавити персонал); як доказ неправильних підходів теоретиків при розкритті суті закономірностей трудової мотивації особи і формулюванні інструментальних придатних рекомендацій (неадекватне теоретичне відзеркалення реальності).

Деякі теоретики констатують, що кількість демотивованих людей значно більша, ніж мотивованих» [16]. Аналітики визначають також «недостатню мотивацію, «масштабну кризу мотивації», глибокий «мотиваційний розрив» між теорією і практикою управління працею, що примушує організації витратити величезні кошти на спеціальні курси для вищого і середнього менеджменту, мотиваційні тренінги, аналітичну роботу тощо.

Теоретична розробка теорії мотивації до праці визначається тим цивілізаційним середовищем, де виконується праця і здійснюється процес управління нею. Згадаємо вчення Аристотеля про працю, згідно з яким для вільного громадянина античного світу не лише сама праця була непристойним заняттям; такою була і сама організації праці, у тому числі й завдання мотивації. Аристотель управління працею рабів вважає все ж таки рабською працею [1]. Глибинні суперечності подібної позиції полягає у наступному: якщо ми вважаємо раба лише «Instrumentum vocale» – «знаряддям, що говорить», тобто позбавляємо його притаманною людині суб'єктності (здібності до цілепокладання), то як же ми можемо управляти його мотивацією, куди нам слід спрямовувати трудову енергію? Хіба, можливо, наприклад, мотивувати лопату або палицю? Значить, «Instrumentum vocale» все-таки відрізняється від «Instrumentum mutum» – «німих знарядь праці» і «Instrumentum semivocale» – «живих знарядь» – в'ючної худоби. У той самий час з історії відомо, що «...знаряддя, що говорять», псували знаряддя сьогодення, ламали їх і, таким чином, висловлювали свою соціальну агресію. З сучасного погляду це і є прямий прояв «кризи трудової мотивації». Зрозуміло, що сама постановка проблеми «мотивація раба» була для тієї епохи чужою, і не можна вказати на наявність якоїсь концепції такої мотивації. Але, на нашу думку, тут дійсно фігурує криза, оскільки виконавець праці чинить опір процесу праці.

Праця людини – це діяльність, що підпорядковується встановленій меті. Людина – єдина тварина, наділена здатністю ставити цілі. Лише людина, на відміну від тварини і техніки, є суб'єктом праці, так само як і суб'єктом спілкування і пізнання. Суб'єктність людської праці означає також і усвідомленість, свідомість як цілепокладання, так і процесу досягнення, реалізації цих цілей. Французький філософ і соціолог Жорж Фрідман у своїй книзі «Вщент розбита праця» афористично сформулював цю сутнісну характеристику: «людина – більше, ніж його робота» [17].

Логічним розвитком діалектичних суджень про працю стала позиція Карла Маркса, перш за все, його концепція суті і причин феномену відчуженої праці. Звертаючись до оцінки Адамом Смітом праці лише як процесу «жертвопринесення», Маркс вважав, що той був абсолютно правий, коли фіксував негативне ставлення працівника до власної праці. Але у той самий час, крім цього емоційного відношення індивіда до своєї діяльності, праця все ж є дещо інше... [6]. І тут він, по суті, використовує гегелівську аргументацію, оскільки звертає увагу на те, що сама праця надає працівникові це «дещо інше» саме як цілепокладаюча діяльність. Проте, на думку К. Маркса, працівник найманої праці – праці, за соціальним характером, «антагоністичної», «не добровільної», «вимушеної», «примусової», «зовніш-

ньої» – не може сприймати працю позитивно. Адже праця його – не просто уречевлення, а відчуження суб'єкта від власної діяльності [7]. Використовуючи ключове поняття «потреба в праці», К. Маркс створює різкий контраст з характером відчуженої праці: «...це не задоволення потреби в праці, а лише засіб для задоволення будь-яких інших потреб» [7].

Нагадаємо також, що наведені сторони теоретичних і практичних проблем реальної мотивації до ефективної праці по-різному відбиваються в різних дисциплінах – економіці праці, психології, трудовому праві, соціології та ін., але в методологічному плані якнайповніше вони розроблені у межах теорії менеджменту як одна з основних функцій управління – мотивації. Точніше кажучи, субстанціальне розуміння мотивації до праці починається саме з усвідомлення особового сенсу праці, що не зводиться до стимулюючої ролі зарплати і всіх інших зовнішніх чинників.

Сутність і причини «кризи мотивації» – розриву між технічним прогресом і практикою управління – можна зрозуміти, якщо повернутися на початок 70-х років ХХ ст., коли стався своєрідний вибух теоретичного і практичного інтересу до особового змісту праці. При цьому загострилися проблеми, пов'язані з масовою демотивацією до трудової діяльності. Була випущена безліч публікацій, проведено багато наукових конференцій, відкрилися дослідні центри, що пильнували за якістю трудового життя. Як у розвинутих ринкових, так і у соціалістичних країнах на найвищому урядовому рівні були прийняті відповідні рішення.

Гуманізація праці, як цивілізаційна задача, вже більше трьох десятиліть становить суть численних концептів: «людський чинник», «людські ресурси», «людський капітал» та ін. Можемо виділити два аспекти розуміння і практичного вирішення цієї надзадачи: етико-філософська і прагматична. Перший ставить основною задачею всіх гуманізаційних нововведень саме сенс праці: найбільш відома концепція – «потрійна переоцінка праці» Ж. Фрідмана: обґрунтування соціальної необхідності «інтелектуальної переоцінки праці» (аби працівник бачив сенс у самому вмісті того, що він робить), «моральної переоцінки праці» (аби він пишався власною працею) і «соціальної переоцінки праці» (аби працівник розумів соціальну значущість своєї праці). Другий – прагматичний – аспект апелює до того, що витрати «наукової організації праці» – переважання технократичних принципів організації людської праці (як і організації функціонування соціуму у цілому), наводять до крайнього розчленовування трудових функцій, роздроблення цілісної діяльності, не сприяють прояву трудового ентузіазму, знижують трудову віддачу, обертаються абсентизмом, саботажем, крім того, породжують масу проблем і в інших сферах особистого і суспільного життя. На основі прагматичного аспекту з'явилася цінні нововведення: заходи щодо «розширення праці», «збагачення праці», «ротації трудових функцій», «гнучкого робочого графіка» та ін.

Таким чином, якщо перший аспект спрямовує наукову думку від розуміння фундаментальної важливості особового сенсу праці до створення адекватних мотиваційних механізмів, то при другому – завдання ставиться переважно виходячи з економічних міркувань.

Вказана аргументація, яка і сьогодні залишається пануючою при обґрунтуванні необхідності управління сенсом праці, чітко була сформульована британським соціологом і економістом Стефаном Хіллом: «Програми по гуманізації праці були висунуті для подолання двох проблем, породжених грубим вживанням наукового менеджменту. Перший – крайній розподіл праці, який призводить деколи до технічної неефективності, тим самим, скоріше збільшує витрати, ніж сприяє впровадженню ефективніших і дешевших методів організації праці. Другий – опір працівників розподілу праці, а також надмірно суворий контроль з боку менеджменту. Все це знижує практичну ефективність принципів наукового менеджменту» [18]. Звідси і висновок у дусі традиційного технократизму – якщо удосконалювати виробничо-технічне середовище, впроваджувати найсучаснішу технологію, забезпечивши, тим самим, більш цілісну діяльність працівника, ну і якщо якоюсь мірою пом'якшити «жорсткість» менеджменту, то праця стане осмисленою, творчою і, отже, продуктивнішою.

По суті, ми повертаємося до того двоєдиного завдання, викладене на початку статті. Знову-таки фактично шукаємо відповідь на питання «як краще працювати?», не усвідомлюючи важливості його взаємозв'язку з іншим питанням – «заради чого?».

Досить вдало сформовані причини кризи трудової мотивації знаходимо у Г. Цветкової.

«...по-перше, для основної маси працівників трудова діяльність в сфері матеріального виробництва перестала бути повноцінним джерелом основних життєвих потреб. По-друге, погіршуються умови трудової діяльності. Праця в сфері матеріального виробництва вимагає великої фізичної напруги, погіршало медичне обслуговування, відсутня допомога в рішенні соціальних проблем з боку вищого керівництва підприємств. При розробці економічних реформ на загальнодержавному і регіональному рівнях переважає орієнтація на прибутковість, а не на соціальну справедливість. По-третє, відбуваються різкі зміни в духовних і інтелектуальних потребах. Значне майнове розшарування населення обумовлене в основному не відмінностями в якості і кількості праці, а кримінальною діяльністю, що також значно знижує мотивацію трудової діяльності і зумовлює її кризу [13].

Погіршення матеріальних умов викликає у працівників почуття страху перед майбутнім, невпевненості в завтрашньому дні. Серед мотивів трудової діяльності переважають короткострокові цілі і ціннісні орієнтації. Люди хочуть отримати бажані блага зараз, негайно відкидають можливість відстрочити їх здобуття на відносно тривалий термін. Пріоритетними стають особистий або груповий егоїзм, корпоративні інтереси. Мотиви суспільного визнання праці і участі в управлінні виробництвом займають найостанніші місця серед спонукальних причин трудової діяльності працівників, незалежно від форм власності підприємств.

Таким чином, криза мотивації виявляється в тому, що відбувається заміна рівнів вищих потреб рівнем нижчих потреб, причому міра спрощення наближається до деградації. Колишні орієнтири зруйновані, а нова творча мотивація не створена. Поза сумнівом, що для її появи необхідний відповідний механізм стимулювання, який міг би впливати на структуру цінностей трудової діяльності, а, отже, і на її соціальну ефективність.

Вважаємо також, що однією з основних макроекономічних причин кризи мотивації праці є зміна відносин власності, що зумовлюють формування якісного стану мотивації праці, її структури і вмісту. Перехід до приватної власності на засоби виробництва привів до вагомого зростання мотивації саме у власників, у той час як робітники під тиском керівництва працювати набагато ефективніше не стали. Навпаки, в окремих випадках спостерігаємо їх опір погіршенню умов праці, зростанню трудового навантаження на одне робоче місце тощо. Під впливом цього формується і сам тип особи з певною структурою трудових цінностей, яка і призводить до кризи трудової мотивації за умов приватної власності.

Таким чином, ефективний баланс інтересів, мотивів і стимул-реакцій у суспільстві далеко не досягнутий, навпаки, їх дроблення йде інтенсивніше, ніж інтеграція. У свідомості працівників фіксуються реальні суперечності між метою і засобами її досягнення, між мотивами і стимул-реакціями, що створює кризовий стан мотивації трудової діяльності, а, отже, і соціальної активності людини і суспільства в цілому.

Можна вважати, що вихід з кризи у сфері праці неминуче супроводжуватиметься дестабілізацією трудових відносин, оскільки торкнеться життєвих інтересів багатьох груп працівників. Протидія інноваціям виходитиме не лише від працівників, зайнятих примітивною працею, або які мають компенсації за шкідливі умови праці, а й від висококваліфікованих фахівців застаріваючих професій.

На нашу думку, для подолання кризи мотивації необхідний концептуальний союз двох підходів: «праця сама по собі» і «людина сама по собі». Дві сфери соціального буття людей – трудове і позатрудове життя – мають бути поєднані в одне ціле. І якщо менеджмент прагне до управління трудовою поведінкою підлеглих через саму працю, то він має бути підтриманий всіма соціальними інститутами, тобто, суспільство у цілому також повинне відповідати цій меті, має створювати адекватні соціально-економічні і морально-психологічні умови ефективної мотивованої праці.

«За відсутності ідеологічної підтримки, витрати правлячої еліти, пов'язані з наглядом за громадянами, і витрати громадян, пов'язані з наглядом один за одним, спрямувалися б до нескінченності. Суспільство, де кожен поводить себе виключно егоїстично і байдужий до інших, нежиттєздатне» [15]. Саме цей чинник і визначає, перш за все, «кризу мотивації», а не аргументації на слабкість теорій мотивації і низька ефективність їх реалізації.

З викладеного доходимо висновку, що у майбутньому саме спрямованість на мотива-

цію трудової поведінки людини через особовий сенс стане адекватною базою синтезу двох підходів до гуманізації праці – прагматичного і етико-філософського. Цим буде забезпечено рішення двоєдиної задачі: з одного боку, практичні заходи будуть осмислені самим суб'єктом праці, з іншого боку, цілі і завдання організації, всі економічні, технологічні і структурні трансформації наповняться розумінням сенсу людської праці. І лише тоді стане реальністю справжня гуманізація праці – більш повне розкриття людського потенціалу трудової діяльності, отже, розкриється і значення мети – «перетворення праці на першу життєву потребу» – стан, що найбільше відповідає субстанції самої праці і забезпечує найбільш гідну життєдіяльність.

Література:

1. Аристотель. Политика /Аристотель // Соч. В 4-х т. – М.: Мысль. – Т. IV. – 1984. – 830с.
2. Балакірева О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. М. Балакірева // Український соціум. – 2002. – № 1. – С.4–17.
3. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – С. 165.
4. Гельвеций К.А. О человеке / К.А. Гельвеций // Сочинения В 2-х т. – М.: Мысль. – 1974. – Т. II. – 687с.
5. Маслоу А. Маслоу о менеджменте./ А. Маслоу // – СПб.: Питер, 2003. – С. 117.
6. Маркс К. Экономические рукописи 1857-1861 гг. В 2-х ч./ К.Маркс. – М.: Политиздат. – Ч. I. – 980с.
7. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 г. / К.Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – Изд. 2-е. – М.: Политиздат, 1974. – Т. 42. – С.41-174.
8. Мирзоян В.А. Кризис трудовой мотивации: опыт философского анализа / В.А. Мирзоян // Вопросы философии. – М.: Наука, 2011. – №11. – С.3-13.
9. Пилипенко Н. Мотиваційні механізми професійної адаптації особистості / Н. Пилипенко // Соціальна психологія. – 2008. – №3. – С.131-136.
10. Платон. Государство / Платон // Сочинения В 3-х т. – М.: Мысль, 1971.
11. Тэйлор Ф.У. Научная организация труда / Ф.У. Тэйлор. – М.: Транспечать, 1924. – С. 69.
12. Ткаченко Н.С. Мотиваційна система в період рецесії / Н.С. Ткаченко // Вісник Національного транспортного університету.– 2009. – №19. – Ч. 1. – С.75-78.
13. Цветкова Г. Кризис трудовой мотивации и его последствия / Г. Цветкова // Экономист. – 2000. – №4. – С. 51-56.
14. Цуркан С.М. Фактори і наслідки впливу трудової мотивації персоналу підприємства / С.М. Цуркан // Праці Одеського політехнічного університету. – 2001. – Вип.2. – С.7-12.
15. Эггертсон Т. Экономическое поведение и институты /Т. Эггертсон. – М.: Дело, 2001. – 408с.
16. Энкельманн Н.Б. Власть мотивации Харизма, личность, успех: пер. с нем / Н. Б. Энкельманн. – 4-е изд. – М.: Интерэксперт, 2005. – 272 с.
17. Fridman G. Le travail en miettes. – P.: Gallimard, 1964.
18. Hill S. Competition and Control at Work: The New Industrial Sociology / S. Hill. – London: Heinemann, 1981. – 288p.
19. McGregor D. The Human Side of Enterprise / D. McGregor. – N.Y.: McGraw-Hill, 1960.

Шура Н.А., канд. экон. наук, доцент кафедры экономики и предпринимательства Криворізького металургійного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет», **Коломоєц Т.Г.**, ст. преподаватель ДВНЗ «Криворожского национального университета»

Кризис трудовой мотивации в современном обществе и пути ее преодоления. В статье на основе анализа литературных источников осуществлен критический анализ научных взглядов на теоретические основы кризиса трудовой мотивации. Приведен собственный социально-экономический аспект интерпретации указанного понятия, который содержит с одной стороны личностные и общественные факторы, а из другой – экономические, основанные на классических теориях мотивации. Сформированы основные причины кризиса трудовой мотивации в обществе. Обобщены основные пути преодоления кризиса трудовой мотивации в условиях развития современного украинского общества.

Ключевые слова: мотивация, труд, общество, рынок труда, трудовые отношения, кризис трудовой мотивации, мотивационный розрив.

Shura N.O., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, **Kolomoets T.G.**, Senior Lecturer of the SHEE "Krivoy Rog National University"

Crisis of labor motivation in today's society and its ways of solution. Based on the analysis of the literary sources, the critical analysis of scientific views on the theoretical foundations of the crisis of labor motivation has been done in this article. The author's own socio-economic aspect of interpretation of the indicated concept, which contains personal and public factors on the one hand, and economic factors, based on classical theories of motivation on the other hand is proposed. The principal reasons of crisis of labour motivation in society are formed. The basic ways of overcoming crisis of labour motivation are generalized in the conditions of the development of modern Ukrainian society.

Key words: motivation, labour, society, labour-market, labour relations.

Економіка. Проблеми економічного становлення

УДК 338.439.5:637'6](477)(045)

Кирилюк О.Ф.,

канд. екон. наук,
доцент кафедри бухгалтерського обліку, аналізу та аудиту
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Напрями формування ринкової рівноваги на ринку продукції птахівництва України

У статті визначені основні напрями формування попиту та пропозиції на ринку продукції птахівництва в Україні, зроблені їх науково-теоретичні узагальнення. встановлені чинники, що впливають на рівень його збалансованості. Обґрунтовані напрями формування ринкової рівноваги на цьому ринку, зокрема такі як розширення ємності внутрішнього ринку за рахунок забезпечення споживання населенням високоякісної продукції до рівня фізіологічних норм харчування, а також експортного потенціалу продукції птахівництва, підвищення рівня впливу держави на формування його ринкової рівноваги.

Ключові слова: ринкова рівновага, ринок продукції птахівництва, попит, пропозиція, ємність ринку.

Ринок продукції птахівництва є важливою складовою вітчизняного агропродовольчого ринку і опосередковано визначає рівень добробуту населення та досягнення стратегічних цілей держави у забезпеченні продовольчої незалежності країни. Методологічні засади національного ринку продовольства закладені у попередні періоди, за сучасних умов складові елементи методології формування і функціонування галузевого ринку в контексті світових тенденцій функціонування продовольчих ринків та проведення загальнодержавних реформ аграрного сектора й галузі птахівництва зокрема потребують удосконалення.

В історичному аспекті розвиток ринкового середовища визначається впливом світових тенденцій, динамічною позицією на ринку економічно розвинутих країн порівняно з країнами, що розвиваються, темпами збільшення населення планети, активізацією глобалізаційних процесів. Водночас темпи сільськогосподарського виробництва у традиційно розвинутих країнах-експортерах сповільнюються, відповідно зростаючий попит на продовольчі товари можна буде задовольнити за рахунок продукції за більш високими цінами, що потребуватиме відмови від практики перешкоджання торгівлі та сприятиме більшій відкритості ринків. Це значною мірою впливає на розуміння сутності ринку та його елементів: попиту, пропозиції, конкуренції. Необхідність поглиблення економічного змісту досліджень з проблем регулювання ринку птахівничої продукції обумовлена кількома причинами, а саме: необхідністю збалансування сукупного попиту і сукупної пропозиції, забезпечення продовольчої безпеки країни в частині виробництва і споживання продукції, забезпечення платоспроможного попиту населення у продукції тваринництва, потреб

харчової промисловості у сировині, захист внутрішнього ринку та створення умов просування продукції на зовнішні ринки.

Збалансування обсягів виробництва продукції птахівництва, її імпорту із забезпеченням потреб внутрішнього ринку згідно із завданнями продовольчої безпеки країни та розвиток експортного потенціалу галузі потребують узагальнення наукової економічної думки щодо механізмів формування ринкової рівноваги на ринках агропродовольчої продукції та ринку продукції птахівництва зокрема. Безперечно актуальність цих питань підкреслено і у розробленій Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р.[1], в якій вказано на недостатню ефективність самоорганізації та саморегулювання ринку сільськогосподарської продукції і продовольства, недосконалість каналів та умов просування сільськогосподарської продукції та продовольства на міжнародний ринок, недосконалість чинної системи і недосконалість критеріїв надання державної підтримки, які не повною мірою враховують особливості технології виробництва продукції тваринництва, інноваційність технологій, забезпечення якості харчових продуктів.

Проблеми формування і розвитку ринку та вивчення ефективності його функціонування досліджуються зарубіжними та вітчизняними науковцями. Формування теоретичних концепцій дослідження ринку знайшли відображення у наукових працях А.Сміта, Д. Рікардо, Дж. Кейнса, П. Самуельсона, Т. Армстронга, Ф Котлера та інших видатних вчених.

Категорія «ринок» в історичному плані є багатоаспектною та багатоваріантною. Різноманітність визначення її зумовлена як різними сферами застосування, так і використанням понятійного апарату різних економічних теорій. Так, поняття ринку як сукупності продавців і покупців, місця зустрічі продавців і покупців, умов купівлі-продажу домінувало у класичній політекономії [2, с. 24]. Становлення і розвиток ринкової системи в період натурального виробництва відбувалося за умови насичення ринку невеликими обсягами відповідних товарів. З розвитком матеріального виробництва збільшувались обсяги купівлі-продажу, тобто роль ринку зростала. На шляху до розвитку суспільних відносин ринок формувався під впливом відповідних умов розвитку економіки держав та завдання суспільства на різних етапах становлення. Окремі науковці розглядають сутність ринку як економічної категорії у вузькому чи широкому розумінні. Так, у вузькому розумінні категорія «ринок» трактується як формування під впливом попиту і пропозиції системи економічних відносин між представниками пропозиції і споживачами товарів та послуг, Таким чином, саме завдяки ринку відбувається формування завдання обсягу продукції встановленої якості товаровиробникам з метою задоволення попиту різних категорій споживачів. На нашу думку, така характеристика відображає одну сторону ринку, не вказуючи місця інших суб'єктів ринкових відносин, а саме: виробників, постачальників, посередників, споживачів. Твердження про ринок як тип господарського зв'язку між суб'єктами господарювання базується на висловлюванні П. Самуельсона і В.Нордгауза: «...ринок – це механізм, через який продавці і покупці взаємодіють, щоб визначити ціну і кількість товару» [3, с.18]. Г. Армстронг і Ф Котлер вважають ринок сукупністю наявних і потенційних покупців товару і розмір його залежить від кількості покупців, які мають потребу в будь-якому товарі і кошти для здійснення угоди при бажанні обміняти наявні кошти на потрібний товар [4, с. 34]. Розглядаючи категорію «ринок» у більш широкому розумінні, науковці розглядають його як систему економічних відносин, що складається у процесі виробництва, обігу й розподілу товарів, а також руху грошових коштів. При цьому характерним для них є свобода суб'єктів у виборі продавців та покупців, визначенні цін, формуванні й використанні матеріальних й фінансових ресурсів. У цей самий час зростає роль держави у регулюванні таких відносин шляхом дії непрямих економічних регуляторів: податків, митних платежів, бюджетних і кредитних ресурсів. Таке трактування ринку охоплює не тільки відносини купівлі-продажу товарів і послуг, а й відносини власності, матеріального виробництва, економічного розподілу, споживання товарів. У процесі розвитку та зростання ролі ринку в суспільному житті ринкові відносини постійно змінюються. Ринок стає сполучною ланкою між виробництвом, споживанням, відображенням суспільної оцінки результатів праці відособлених товаровиробників, та створює умови для підвищення

ефективності виробництва Отже, ринок є специфічною сферою обміну товарами і послугами. Тут виникають і реалізуються відносини просування товарів від виробника до споживача через процес купівлі – продажу. На сучасному етапі розвитку аграрного сектора ринкові відносини потребують нових методів організації агропродовольчого ринку як складової економічної системи: «...ринок продовольства в економічному відношенні визначає сферу взаємодії суб'єктів ринку по забезпеченню виробництва і вільного руху сільськогосподарської продукції, продуктів її переробки, тобто продовольчих товарів, технологій, засобів виробництва і послуг для агропромислового комплексу, аграрної, науково-технічної продукції» [5, с.178].

Дослідженню формування і розвитку вітчизняного агропродовольчого ринку та галузевих ринків, визначенню ролі держави у їх ефективному функціонуванні присвячені роботи В.Г. Андрійчука, О.В.Березіна, В.І.Бойка, О.В.Бородіної, П.І.Гайдуцького, Б.Й.Пасхавера, П.Т.Саблука, О.М. Шпичака. Вагомий внесок у вивчення теоретико-методологічних питань цієї проблеми, вирішенню методичних і прикладних аспектів щодо формування агропродовольчого ринку, удосконаленню економічного механізму його функціонування зробили А.Д.Діброва, М.М. Ільчук, Ю.Я.Лузан, Ю.О.Лупенко. Водночас динамізм сучасних глобалізаційних, економічних, політичних і соціальних чинників вимагає поглиблення досліджень впливу ринкових трансформацій на розвиток ринку продукції птахівництва як важливої складової агропродовольчого ринку і рівень споживання дієтичної продукції, механізму збалансування потенційного попиту і пропозиції на продукцію галузі після вступу України до СОТ, інтеграції до ЄС і поглиблення конкуренції на світовому ринку м'яса.

Метою цієї статті є дослідження теоретико-методологічних засад та визначення основних напрямів формування ринкової рівноваги на ринку продукції птахівництва, їх прикладних аспектів та обґрунтування напрямів удосконалення механізмів її забезпечення на ринку продукції птахівництва в контексті глобалізації продовольчих ринків.

Матеріалами досліджень слугували наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених і практиків щодо проблем і механізмів формування ринкової рівноваги на ринку продовольства, в тому числі і ринку продукції птахівництва. У методиці дослідження враховувалось формування і взаємодія факторів на засадах аналізу і синтезу, аналітичного передбачення процесів, сумісності їх елементів із законами ринкової економіки, конкуренції та особливостей в умовах глобалізації продовольчих ринків. Для досягнення поставленої мети використано такі методи: діалектичний (вивчення економічних явищ і теоретичних засад), абстрактно-логічний (теоретичні узагальнення і формування висновків), статистичні.

Вітчизняна галузь птахівництва динамічно розвивається, проте за останні роки відзначається сповільнення цих темпів. Значну роль у цьому відіграло збільшення імпорту м'яса птиці не завжди кращої якості. Разом з цим експорт продукції стримується під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників. Встановлено, що в структурі споживання населенням м'ясних продуктів найбільшу частку становить м'ясо птиці, що актуалізує здійснення регуляторної політики держави на ринку продукції птахівництва. Ринок продукції птахівництва має специфічні особливості, які необхідно враховувати при визначенні механізмів балансування попиту і пропозиції, а саме:

- ринок продукції птахівництва займає вагоме місце в структурі агропродовольчого ринку;
- продукція птахівництва за сучасних умов становить основу ринку м'яса і м'ясних продуктів і тісно пов'язана з іншими продуктовими ринками через низький платоспроможний попит населення на продукти харчування;
- ринок яєць і м'яса птиці якісно виділяється серед інших ринків продуктів харчування через високий рівень взаємозамінності, обумовленістю обсягів виробництва рівнем платоспроможного попиту;
- на ринок продукції птахівництва значно впливає сезонність виробництва і споживання яєць і м'яса птиці. З огляду на специфіку продукції він потрапляє у сферу як економічних, так і соціальних та політичних інтересів держави. Стабільність його функціонування й забезпечення продовольчої безпеки країни є ключовими завданнями подальшого розвитку галузі.

Розв'язання проблем продовольчої безпеки залежить від збалансованості попиту і пропозиції, цінових коливань на ринку продукції, величини доходів населення та його купівельної спроможності. Слід відзначити, що в історичному аспекті специфічним чинником формування вітчизняного ринку продукції птахівництва є зниження доходів населення, пов'язане з економічною кризою і падінням його життєвого рівня. Після 1990 р споживання окремих продуктів харчування значно скоротилося, погіршилась його структура. Найбільш високі темпи скорочення споживання притаманні висококалорійним видам харчових продуктів – м'яса, молока, яєць, овочів. Середньорічний рівень споживання цих продовольчих товарів у розрахунку на одну особу став нижче науково обґрунтованих нормативів (Табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз рівня споживання основних продуктів харчування в Україні (у розрахунку на одну особу)

Продукти харчування	Рік						
	1990	2000	2005	2010	2011	2012	2012+,- до 1990
	У % до рекомендованих норм						
М'ясо та м'ясопродукти	75,7	39,5	47,1	62,7	61,7	65,5	-10,2
Молоко та молочні продукти	98,2	52,4	59,4	54,3	53,9	56,6	-41,6
Плоди, ягоди та виноград	52,3	32,5	41,2	53,3	58,0	59,0	+6,7
Овочі та баштанні культури	63,6	63,2	74,7	89,1	101,1	101,5	+37,9
Яйця, шт.	93,8	57,2	82,1	100,0	106,9	105,9	+12,1
Олія	89,2	72,3	103,8	113,8	105,3	100,0	+10,8
Хлібні продукти	139,6	123,7	122,3	110,2	109,3	109,4	-30,2
Картопля	105,6	109,2	109,3	104,0	112,2	113,1	+7,5
Цукор	131,5	96,8	100,3	97,6	101,3	98,9	-32,6

Джерело: розраховано на основі даних Державного комітету статистики України [6]

Річне споживання м'яса у розрахунку на одну особу у 1990 р. становило 75, 5 % від встановлених нормативів, молока і молочних продуктів – 98,2 %, плодів і ягід та винограду – трохи вище половини нормативів. За досліджуваний період споживання цих продуктів дещо покращилось, проте залишається нижче встановленої межі. Водночас внутрішній споживчий ринок яєць та олії близький до насичення. Незважаючи на те, що споживання хлібних продуктів, картоплі, цукру у 1990 р. було вище за науково обґрунтовані норми, ці показники і у 2012 р. ще залишаються досить високими. У результаті енергетична цінність середньодобового раціону харчування середньостатистичного українця зменшилась із 3597 ккал у 1990 р. до 2954 ккал у 2012 р. Характерним є формування енергетичної цінності добового раціону за рахунок продукції рослинного походження: на продукцію тваринництва в структурі раціону припадає лише у 1990 р. – 28,5%, у 2012 р. – 28,6 % при величині порогового критерію 55%. Фактичне споживання за продовольчими групами «хлібопродукти», «картопля» перевищує раціональну норму, що вказує на незбалансованість харчування населення, яке намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок більш економічно доступних продуктів.

Характерною особливістю на ринку харчових продуктів є нееластичність попиту, що впливає із дії законів попиту і пропозиції: споживачі скорочують придбання продовольчих товарів при підвищенні ціни на них, і, навпаки, купують їх більше при зниженні ціни пропозиції. Попит на ці товари тісно пов'язаний із фізіологічними потребами людей та дією інших чинників. При цьому частка витрат домогосподарств населення на продовольчі товари залишається досить високою. Хоча тенденцію динамічного зниження реальних

доходів населення до певної міри було усунуто до 2000 р., місткість платоспроможного попиту населення і у наступні роки обмежується рівнем його платоспроможності. Дослідженнями встановлено закономірність низькокалорійного харчування населення у районах з низьким рівнем доходів. При цьому основною проблемою є не відсутність на ринку висококалорійних продуктів харчування, а відсутність можливості їх придбати.

У результаті існує проблема отримання з продуктами харчування необхідної кількості калорій для забезпечення здорового та активного способу життя. У 2012 р. сукупні витрати домогосподарств становили 3591,76 грн. на місяць. Із загальної суми домогосподарства витрачали на харчування 1866,74 грн. на місяць. Таким чином, індикатор доступності продуктів харчування у 2012 р. становив 52 % при його 60-відсотковому граничному критерії. У загальній структурі витрат на продукти харчування найвищу питому вагу займали витрати на: м'ясо і м'ясопродукти – 25 %, молоко і молочні продукти – 14 %, хліб і хлібопродукти – 13 %. Важливою складовою збалансованості попиту і пропозиції та визначення продовольчої незалежності за окремими продуктами є індикатор ємності внутрішнього ринку (добуток річного середньодушового споживання певного продукту та середньорічної чисельності населення) (Табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка ємності внутрішнього ринку продуктів харчування в Україні (тис. т.)

Продукти харчування	Рік						
	1990	2000	2005	2010	2011	2012	2012/ 1990,%
М'ясо та м'ясопродукти, всього	2002	1611	1844	2384	2339	2478	124
Молоко та молочні продукти	12548	9789	10625	9470	9363	9797	78
Плоди, ягоди та виноград	1720	1439	1750	2203	2405	2432	141
Овочі та баштанні культури	4978	5002	5663	6581	7440	7452	150
Яйця, млн.шт.	8825	8142	11207	13280	14165	14020	158
Олія	423	461	635	680	625	591	140
Хлібні продукти	6617	6141	5817	5106	5047	4990	75
Картопля	6376	6660	6386	5914	6368	6394	100
Цукор	1627	1809	1795	1704	1758	1713	105

Джерело: розраховано на основі даних Державного комітету статистики України [6]

Встановлено, що за досліджуваний період відбулося збільшення ємності внутрішнього ринку по більшості продовольчих груп, відбулося зростання споживчого попиту на ті види продовольства, споживання яких найбільше відстає від раціональних норм. Разом з тим, зниження середньодушового споживання призвело до скорочення ємності внутрішнього ринку за такими групами продовольства як «хлібні продукти», «молоко та молочні продукти».

Задоволення потреб населення у продовольстві у межах його купівельної спроможності у 2012 р., як і у попередні роки, здійснювалося, в основному, за рахунок продукції вітчизняного виробництва. При цьому частка окремих імпортованих харчових продуктів залишається суттєвою (Табл. 3).

Найбільш уразливими позиціями, з точки зору імпортозалежності, залишаються позиції «плоди, ягоди та виноград», «олія», частка імпорту у 2012 р за цими групами у загальному споживанні становить відповідно 48 та 39 відсотка при 30-відсотковому пороговому критерію цього індикатора.

Значний відсоток імпорту олії обумовлений ввезенням тропічних олій, які не виробляються в Україні (пальмова, кокосова та ін.), але широко використовуються при виробництві продовольчих та непродовольчих товарів вітчизняними підприємствами. Внутрішній попит на соняшникову олію повністю забезпечувався за рахунок власного виробництва. Основну

частину імпорту плодово-ягідної продукції складають екзотичні види фруктів (цитрусові, банани, фініки, ананаси тощо), питома вага яких у загальному обсязі імпорту плодово-ягідної продукції у 2012 році становила майже 70 відсотків. Позитивним моментом стало зменшення частки імпорту у внутрішньому споживанні цукру з 9,9% у 2005 р. до 0,6% у 2012 р., що обумовлено достатнім наповненням внутрішнього ринку цукром вітчизняного виробництва.

Таблиця 3

Рівень імпортозалежності за групами продовольства, %

Продукти харчування	Рік				
	2005	2010	2011	2012	2012р+,- до 2005
М'ясо та м'ясопродукти, всього	18	16	10	17	-1
у тому числі: яловичина	7	6	6	4	-3
свинина	18	23	18	30	-12
птиця	28	15	6	11	-17
Молоко та молочні продукти	1	0	3	3	+2
Плоди, ягоди та виноград	49	51	49	48	+1
Овочі та баштанні культури	2	5	4	3	1
Олія	42	47	40	39	-3
Хлібні продукти	4	3	5	5	+1
Цукор	10	5	3	1	-9

Джерело: розраховано на основі даних Державного Комітету статистики України[6]

Внаслідок підвищення споживчого попиту на м'ясо і м'ясопродукти, який, незважаючи на нарощування виробництва, сьогодні неспроможний задовольнити українські сільгосп-виробники, відзначалося зростання імпорту м'яса і м'ясопродуктів у 2012 р. порівняно з попереднім роком, частка якого у внутрішньому споживанні зростає і становила 17%.. Рівень розвитку ринку м'яса птиці значною мірою визначається збалансованістю попиту і виробництва продукції у країні (табл. 4).

Таблиця 4

Оцінка збалансованості попиту і пропозиції на ринку м'яса птиці в Україні (тис. т.)

Показник	Рік								
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2012/2005,%
Попит на продукцію всього, тис. т.,	673	743	834	1010	1084	1103	1082	1171	174
у тому числі:									
внутрішнього ринку:	658	742	827	1001	1065	1070	1032	1089	166
зовнішнього ринку	15	1	7	9	19	33	50	82	546
Пропозиція продукції всього, тис. т.,	673	743	834	1010	1084	1103	1082	1171	174
у тому числі									
внутрішнього ринку	493	588	687	748	888	946	973	1055	214
зовнішнього ринку	180	155	147	262	196	157	65	116	64
Частка імпорту у фонді споживання, %	28	21	18	26	18	15	6	11	-17
Споживання на особу імпортової продукції, кг	3,8	3,3	3,2	5,7	4,2	3,4	1,4	2,5	66
Співвідношення пропозиції на внутрішньому ринку до попиту на внутрішньому ринку, %	75	79	83	75	83	88	94	97	+17

Продовження таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Співвідношення власного виробництва до попиту на внутрішньому ринку, %	75	79	83	79	84	89	96	98	+23
Співвідношення власного виробництва продукції до загального попиту на неї, %	74	79	83	79	82	86	92	92	+18
Співвідношення пропозиції до внутрішнього попиту, %	102	100	101	101	102	103	105	108	+6

Джерело: розраховано за даними Державного комітету статистики України [6]

Показник збалансованості попиту і пропозиції м'яса птиці більше 100% вказує на те, що за 2005–2012 рр. пропозиція м'яса птиці перевищує попит на внутрішньому ринку, що приводить до збільшення перехідних залишків продукції. При цьому пропозиція на внутрішньому ринку вітчизняної продукції в окремі роки забезпечувала попит внутрішнього ринку лише на 75% (2005 р.) рівень імпортозалежності щорічно зменшувався.

Дослідження динаміки вітчизняного виробництва та імпорту м'яса птиці, їх взаємозалежності засвідчили, що імпорт за своїм призначенням має посилити формування сукупної пропозиції на ринку продукції, оскільки попит за останні роки має тенденцію до зростання. При цьому механізм товарної інтервенції (2005, 2008, 2012 рр.) виконував роль своєрідного стабілізатора ринкового попиту. При збільшенні виробництва продукції логічним є обмеження імпорту курятини на внутрішній ринок. Вагомим чинником є демпінгові ціни імпортової продукції, що вказує на необхідність здійснення заходів підтримки національних товаровиробників та підвищення їх конкурентоспроможності.

Поглиблення процесів глобалізації, лібералізації торгівлі підкреслює необхідність адаптації вітчизняних підприємств до зміни кон'юнктури світового продовольчого ринку з метою збільшення їх внеску у вирішення продовольчої проблеми. Подальше удосконалення економічного механізму формування і розвитку ринку продукції птахівництва має бути спрямоване на забезпечення потреб внутрішнього ринку та провідних позицій на світовому продовольчому ринку. Дослідження довели нерівномірність розвитку підприємств різних форм власності та організації виробництва, відсутність мотивації до кооперації та укрупнення дрібних товаровиробників, включаючи населення, нестабільні конкурентні позиції вітчизняної продукції на зовнішніх ринках через незавершення гармонізації стандартів її якості до європейських вимог та безпечності продовольства. Впровадження європейських норм якісних параметрів потребує прискорення темпів техніко — технологічного оновлення виробництва яєць і м'яса птиці, підвищує ризики збільшення виробничих витрат у зв'язку із впровадженням новітніх технологій, нерозвинутістю логістики та відсутністю мотивації товаровиробників до дотримання екологізації виробництва. При цьому ємність внутрішнього ринку суттєво обмежується низьким рівнем платоспроможності населення.

Дослідженнями встановлено, що підтримка з боку держави птахівничих підприємств стала вагомим чинником нарощування виробництва яєць і м'яса птиці, а також регулювання ринку сприяло більш повному забезпеченню населення продуктами харчування. За сучасних умов насичення внутрішнього ринку продукцією виникає потреба стимулювання національного споживання шляхом підвищення платоспроможності населення, а також підтримка з боку держави забезпечення підвищення конкурентоспроможності продукції шляхом впровадження на підприємствах відповідних стандартів якості та безпечності продукції, оптимізації ринковими важелями і механізмами виробництва та збуту продукції з урахуванням зовнішньоекономічних зв'язків. Вплив держави при цьому залежить від типу макроринку, який формувалася під впливом певних умов балансування попиту і пропозиції. Встановлено, що до ринків, де сукупна пропозиція перевищує сукупний попит, належать ринки зерна, олії, цукру. Стосовно ринків збуту тут присутні прояви олігополії та частково

монополії. На цих ринках держава стимулює експорт продукції з використанням різних інструментів впливу на зменшення пропозиції на внутрішньому ринку. До ринків, сформованих на основі ринкової рівноваги, можна віднести ринки, де загальна пропозиція з урахуванням імпорту близькі до обсягу споживання за різними напрямками. Сюди можна віднести ринок картоплі, де має місце збалансування попиту і пропозиції без втручання держави. Ринки м'яса, плодів, ягід можна віднести до ринків із наявним дефіцитом пропозиції, коли внутрішній попит не задовольняється виробництвом вітчизняних підприємств. Так, на ринку м'яса птиці проявляється олігополія імпортерів, а також елементи вільного і регульованого ринку. Тут через специфіку продукції здійснюється регулювання інтервенційними заходами. На нашу думку, необхідно здійснювати стимулювання державою відповідними інструментами власного виробництва продукції птахівництва, встановленої якості відповідно до зобов'язань при вступі до СОТ.

Розвиток ринку продукції птахівництва слід розглядати у нерозривному зв'язку із виконанням стратегічних завдань держави по забезпеченню продовольчої безпеки країни. Основними напрямками формування ринкової рівноваги цьому ринку є: забезпечення рівня споживання населенням країни високоякісної продукції птахівництва до рівня фізіологічних норм харчування, зокрема, м'яса птиці, що дасть змогу значно розширити ємність внутрішнього ринку; розширення експортного потенціалу продукції птахівництва з огляду на збільшення ємності зовнішніх ринків; зниження імпортозалежності продукції птахівництва; оптимізація збалансованості попиту і пропозиції продукції на ринку м'яса птиці з розширенням експортного потенціалу підприємств.

Крім того, проведені дослідження показали, що для вітчизняного ринку продукції птахівництва проблеми збалансування попиту і пропозиції знаходяться у площині регуляторної політики. Недосконалість державного впливу на ці процеси вносить дисбаланс у споживання населенням м'яса птиці, а функціонування цього ринку носять в окремих випадках ситуативний характер і в часовому періоді не завжди є ефективними. При цьому ринок продукції птахівництва частково формується за рахунок продукції особистих господарств населення і є дерегульованим. Формування мережі оптових ринків продукції птахівництва забезпечуватиме формування цін на основі попиту і пропозиції.

З метою удосконалення функціонування і розвитку цього сегменту агропродовольчого ринку необхідно забезпечити зважений вплив держави у процес формування попиту і пропозиції продукції птахівництва, активізувати експорт яєць і м'яса птиці. Важливим при цьому є врахування наступних напрямів державного впливу по збалансованості цього ринку, а саме: надання пільгових кредитів птахівничим підприємствам з метою запровадження системи сертифікації виробництва та стандартизації продукції птахівництва, встановлення економічно обґрунтованих цін на конкурентоспроможну продукцію з врахуванням понесених витрат на впровадження системи НАССР; збалансування забезпечення попиту внутрішнього ринку та ефективності експортних операцій шляхом застосування механізмів впливу держави на розвиток галузі та оперативного впливу на кон'юнктуру ринку яєць і м'яса птиці при нарощуванні темпів розвитку виробництва інших видів тваринницької продукції, запровадження системи узгодження економічних інтересів в ланцюгу «виробництво-переробка-торгівля».

Література:

1. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80>
2. The Pocket Oxford Dictionary of Current English / Revised Eighth Edition/ — New York: Oxford University Press, 1996/ — P/ 543/
3. Самуельсон П. Макроекономіка: [пер. з англ.] / П. Самуельсон, В. Нордгауз — К.: Основи, 1995. — 574 с.
4. Армстронг Г. Маркетинг / Г. Армстронг, Ф. Котле; пер. з англ. — М.: 2001. — 608 с.
5. Білик Ю.Д. Становлення і розвиток сучасного продовольчого ринку в Україні / Ю.Д. Білик // Формування та розвиток аграрного ринку: зб. наук. праць — К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2004. — С.177-189

6. Державна служба статистики України – Електронний ресурс [Режим доступу] — <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Кирилюк О.Ф., канд. экон. наук, доцент кафедри бухгалтерського учета, анализа и аудита Национального университета биоресурсов и природопользования Украины

Направления формирования рыночного равновесия на рынке продукции птицеводства Украины. В статье определены основные направления формирования спроса и предложения на рынке продукции птицеводства в Украине, сделаны их научно — теоретические обобщения, установлены факторы, влияющие на уровень его сбалансированности. Обоснованы следующие направления формирования рыночного равновесия на этом рынке, в частности, расширение емкости внутреннего рынка за счет обеспечения потребления населением высококачественной продукции до уровня физиологических норм питания, а также экспортного потенциала продукции птицеводства, повышения уровня влияния государства на формирование его рыночного равновесия.

Ключевые слова: рыночное равновесие, рынок продукции птицеводства, спрос, предложение, емкость рынка.

Kyryliuk O.F., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of Accounting, Analysis and Audit Department, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Key trends of market balance formation on the poultry market of Ukraine. The main directions of demand and supply formation on the market of poultry products in Ukraine are defined in the article. The scientific and theoretical generalization of these directions have been made. The factors that affect the level of market balance have been established.

The following directions for the formation of market balance on this market such as expanding the capacity of the internal market by providing consumption of high-quality products to the level of physiological standards of nutrition, as well as increasing the poultry export potential, raising the state influence on the state market balance formation are substantiated.

Key words: market balance, poultry market, demand, supply, market capacity.

УДК 658.8:005]:636.5/.6](045)

Кирилюк Д.О.,

аспірант кафедри світового сільського господарства та менеджменту ЗЕД
Національного університету біоресурсів і природокористування України

Роль маркетингового менеджменту на підприємствах галузі птахівництва

У статті проаналізовані попередні дослідження питання розвитку маркетингового менеджменту, визначена актуальність поточного дослідження. Визначені ключові елементи системи маркетингового менеджменту на підприємствах галузі птахівництва. Проілюстровані основні результати та перспективи правильного використання елементів маркетингового менеджменту на птахівничих підприємствах, запропоновані основні заходи побудови системи маркетингового менеджменту та їх основні завдання для виконання.

Ключові слова: маркетинговий менеджмент, птахівництво, ринок, конкурентоспроможність, експорт, імпорт, споживчий попит, рекламна діяльність.

Птахівництво є однією з галузей, що дуже швидко розвиваються. Аналіз поточної ситуації свідчить, що в сучасних умовах, коли птахівництво розвивається на основі високотехнологічного виробництва, найбільш значущі його резерви зосереджені на стадії реалізації продукції. Саме тому конкурентоспроможними виявляються ті птахівничі підприємства, що першими запроваджують сучасні методи вивчення і освоєння передового досвіду та технологій маркетингового менеджменту.

Відсутність системи маркетингового менеджменту, слабка адаптація процесів виробництва та реалізації продукції до вимог ринку призводить до погіршення економічних та

фінансових показників, неефективному використанню ресурсів і, як наслідок, зниження конкурентоспроможності підприємств. Отже, визначення ролі маркетингового менеджменту на птахівничих підприємствах є досить актуальним питанням за умов сучасного розвитку галузі птахівництва.

Питанням вивчення маркетингового менеджменту займалися багато зарубіжних та вітчизняних вчених таких як Ф. Котлер [3], К. Келлер [3], Ж.-Ж. Ламбен [2], А. Павленко [4], А. Войчак [1] та ін.

Проте, незважаючи на вагу попередніх досліджень, маркетинговий менеджмент на підприємствах галузі птахівництва розвивається досить швидко і саме тому потребує постійного аналізу та вивчення.

Метою цієї статті і є визначення ролі та важливості маркетингового менеджменту на підприємствах галузі птахівництва, його особливостей.

На сучасному етапі розвитку, українська галузь птахівництва розвивається інтенсивними темпами та поступово переходить на промислову основу виробництва – будуються нові великі птахофабрики, переробні підприємства, розширюється асортимент продукції та збільшуються обсяги виробництва продукції птахівництва. Станом на 1 січня 2001 р. лідерами з утримання поголів'я птиці були господарства населення – 98,3 млн. голів або 80% всього поголів'я птиці. Проте вже станом на 1 січня 2013 р. ситуація змінилась кардинально – з 80% частка господарств населення зменшилась до 45% або 96,2 млн. голів (Рис. 1). Як бачимо, сільськогосподарські підприємства збільшили свою частку в загальній структурі поголів'я за рахунок різкого нарощування поголів'я.

Рис. 1. Структура утримання поголів'я птиці в Україні, %

Джерело: Державний комітет статистики України [6]

Нові птахівничі комплекси в Україні будуються за світовими стандартами та з використанням новітніх технологій. Це означає, що розвиток відбувається не лише екстенсивним шляхом (простим нарощуванням поголів'я), а й інтенсивним (використання нових технологій виробництва та переробки продукції) з дотриманням світових стандартів якості продукції птахівництва. Враховуючи особливості розвитку українського сільськогосподарства великі українські підприємства, які працюють у галузі птахівництва, використовують вертикальну інтеграцію виробництва (Рис. 2).

Сьогодні в галузі птахівництва все гостріше відчувається необхідність освоєння форм і методів управління, які відповідають вимогам ринку. Це здебільшого визначає стан економіки та кон'юнктуру ситуацію у країні. Особливою мірою це стосується птахівничих підприємств. Як засвідчує вітчизняна та закордонна практика, сьогодні основні резерви ефективності птахівництва закладені у раціональній організації маркетингового менеджменту.

Враховуючи внутрішньогалузеву тенденцію до вирівнювання виробничих витрат та собівартості, сільськогосподарські виробники стикаються з падінням рівня прибутковості. Стандартні рекомендації по зниженню собівартості з метою підвищення прибутковості за існуючих умов малопродуктивні. Саме тому більш актуальним є пошук шляхів інтенсивного розвитку, як у сфері випуску продукції, так і в сфері її реалізації.

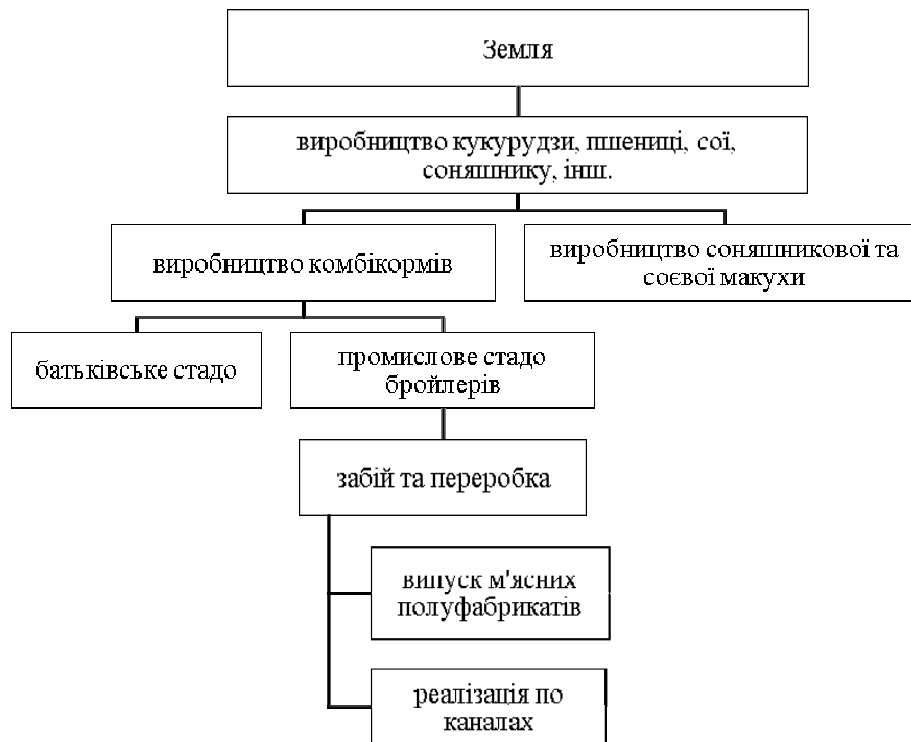

Рис. 2. Схема інтеграції птахівничих підприємств в Україні

Джерело: Створено за даними Союзу птахівників України [5]

У зв'язку з цим є обґрунтованим застосування сучасних технологій маркетингового менеджменту, що дозволяють сільгоспвиробнику за рахунок формування власних конкурентних переваг збільшити норму прибутку на одиницю продукції, і, як наслідок, при збереженні обсягів виробництва, підвищити економічну ефективність.

Маркетинговий менеджмент у галузі птахівництва покликаний вирішувати такі завдання як відновлення обсягів виробництва продукції, забезпечити максимальне задоволення потреб населення в яйцях та м'ясі птиці за кількістю, якістю, споживчим властивостям. Для вирішення цих завдань маркетинговий менеджмент повинен забезпечити максимальне пристосування власного виробництва до вимог вітчизняного та закордонного ринків на основі точного знання ринку продукції птахівництва; допомогти птахівничим підприємствам досягти стійкості функціонування; підтримувати постійне здійснення міжрегіонального та міжгалузевого обміну птахопродуктами.

Системи маркетингового менеджменту повинні включати в себе такі блоки і стадії як формування служб маркетингового менеджменту на всіх рівнях галузевого управління; розробку стратегії і тактики маркетингового менеджменту на виробництві; освоєння сучасних методів маркетингового менеджменту та передового досвіду, накопиченого найкращими підприємствами галузі.

На сучасному етапі птахофабрики стали більше приділяти уваги вдосконаленню комерційної та підприємницької діяльності, більш повно враховувати думки покупців, що позитивно відображається на кінцевих результатах роботи підприємств. Товарний асортимент продукції птахівництва щорічно розширюється та оновлюється.

Свідченням ефективного впровадження та розвитку маркетингового менеджменту птахівничими підприємствами є показники середньорічного споживання яєць та м'яса птиці на душу населення в Україні (Рис. 3).

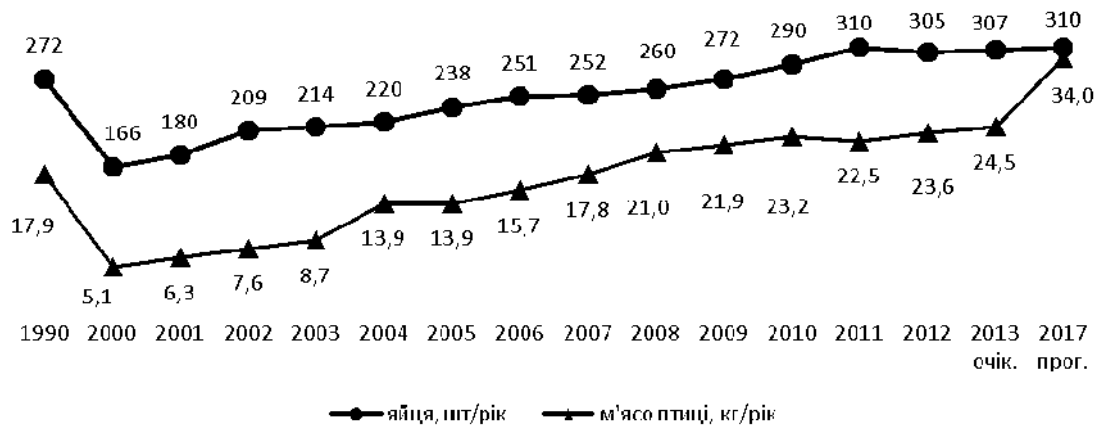

Рис. 3. Динаміка середньорічного споживання м'яса птиці в Україні, кг на одну особу

Джерело: Організація економічного співробітництва та розвитку [7]

Особливо важливу роль на вітчизняних підприємствах галузі птахівництва за сьогоdnішніх умов відіграє розвиток маркетингового менеджменту виходу українських виробників на світові ринки продукції м'яса птиці. Одним із стратегічно важливих ринків для України є ринок Європейського Союзу. І хоча частка м'яса птиці, яка експортується до країн ЄС, є досить низькою, проте саме дозвіл на експорт до ЄС є свідченням високої якості продукції птахівництва вітчизняного виробництва, оскільки стандарти якості на сільськогосподарську продукцію в Європейському Союзі є одними з найжорсткіших у світі. За розрахунками Союзу птахівників України, за правильного використання технологій та належного застосування маркетингового менеджменту українські птахівники зможуть зміцнити власні позиції на внутрішньому ринку, наростити обсяги експорту та збільшити свою частку на світовому ринку продукції птахівництва (Рис. 4).

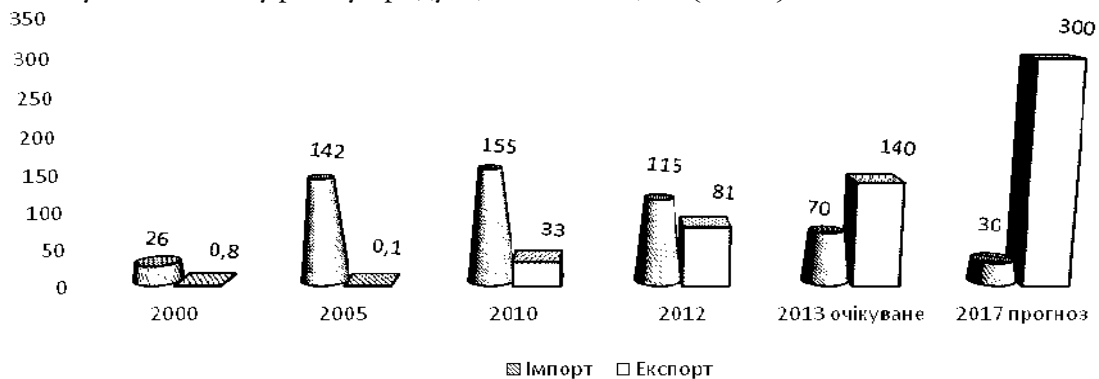

Рис. 4. Обсяги експорту та імпорту українського м'яса птиці, тис.

Джерело: Розраховано за даними Союзу птахівників України [5]

Основні заходи побудови маркетингового менеджменту мають на меті виконання таких завдань:

- сегментування ринку продукції птахівництва, пошук торгового ніші товаровиробниками;
- забезпечення на ринку конкурентних переваг яєць, м'яса птиці та іншої продукції птахівництва конкретного птахівничого підприємства, а також створення позитивного іміджу;
- маркетингове забезпечення, обґрунтування та оновлення асортименту продуктів харчування галузі;
- формування споживчого попиту, раціональну організацію руху товарів та каналів збуту;

- стимулювання продажів (організація виставок та ярмарків продукції, розвиток рекламної діяльності та сервісного обслуговування).

Галузь птахівництва сьогодні господарювання є високотехнологічною галуззю сільського господарства. Саме тому основні резерви підвищення конкурентоспроможності птахівничих підприємств зосереджені на стадії продажу продукції. У зв'язку з цим для птахівничих підприємств особливу важливість набуває маркетинговий менеджмент, тобто діяльність, спрямована на орієнтацію роботи підприємства на конкретних споживачів. Відсутність стратегії маркетингового менеджменту призводить до неефективного використання ресурсів та погіршення показників роботи птахофабрик.

Маркетинговий менеджмент за сучасних умов є одним з основних елементів в розвитку підприємств галузі птахівництва. Створення системи маркетингового менеджменту та її подальший розвиток дозволить покращити стан підприємства, підвищити конкурентоспроможність продукції птахівництва як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках

Література:

1. Войчак А. Дослідження сучасних концепцій маркетингу та маркетингового менеджменту / А. Войчак, В. Шумейко // Маркетинг в Україні. – 2009. - №4. – С.52-55.
2. Ламбен Ж.-Ж. Менеджмент, ориентированный на рынок: стратегический и операционный маркетинг / Ж.Ж. Ламбен. – СПб.: Питер, 2008. – 458 с.
3. Маркетинговий менеджмент: Підручник / Ф. Котлер, К. Л. Келлер, А.Ф.Павленко та ін. – К.: Хімджест, 2008. – 720 с.
4. Павленко А.Ф. Маркетинг: підруч. / А.Ф. Павленко, А.Ф. Войчак. – К.: КНЕУ, 2003. – 246 с.
5. Союз птахівників України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.poultryukraine.com>
6. Статистичний збірник «Тваринництво України 2012». Державна служба статистики України. – К. 2013. – 212 с.
7. Організація економічного співробітництва та розвитку [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.oecd.org>

Кирилюк Д.А., аспірант кафедри мирового сільського господарства и менеджмента ЗЕД Национального университета биоресурсов и природопользования Украины

Роль маркетингового менеджмента на предприятиях отрасли птицеводства. В статье проанализированы предварительные исследования вопроса развития маркетингового менеджмента, определена актуальность текущего исследования. Определены ключевые элементы системы маркетингового менеджмента на предприятиях отрасли птицеводства. Проиллюстрированы основные результаты и перспективы правильного использования элементов маркетингового менеджмента на птицеводческих предприятиях, предложены основные меры построения системы маркетингового менеджмента и их основные задачи для выполнения.

Ключевые слова: маркетинговий менеджмент, птицеводство, рынок, конкурентоспособность, экспорт, импорт, потребительский спрос, рекламная деятельность.

Kyryliuk D.A., Post-graduate student of the Department of World Agriculture and Management, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

The role of marketing management on poultry industrial enterprises. The article deals with the analysis of previous studies of the marketing management development, determination of the relevance of the current study. The key elements of marketing management in enterprises of poultry industry are defined. The main results and prospects of the proper use of the elements of marketing management on poultry enterprises are illustrated. The main aspects of marketing management formation and their main tasks of its implementation are given.

Key words: marketing management, poultry enterprises, market, competitiveness, export, import.

УДК 331.2(477)(045)

Коденська М.Ю.,

докт. екон. наук, професор, заслужений економіст України,
завідувач кафедри економічної теорії та економіки підприємства АПСВТ

Соколюк К.Ю.,

аспірантка кафедри економіки Уманського національного університету садівництва

До питання різня заробітної плати в Україні

У статті висвітлено систему оплати праці в Україні за сучасних умов розвитку, її рівень та основні засади підвищення мінімальної заробітної плати й прожиткового мінімуму як найважливіших соціальних стандартів. Проаналізовано проблеми, що виникають на шляху формування ефективної моделі переходу на суттєво новий рівень оплати праці із врахуванням сучасних умов розвитку економічної системи країни. Наведено основні положення методики визначення мінімальної заробітної плати з урахуванням інвестицій у розвиток людського капіталу.

Ключові слова: заробітна плата, прожитковий мінімум, соціальні гарантії, інвестиції, людський капітал, мінімальна заробітна плата, продуктивність праці.

У системі виробничих відносин рівень заробітної плати є однією із складових економічного механізму функціонування економіки, нарощування продуктивної сили людини, формування й становлення людського капіталу – важливішого інвестиційного ресурсу прискореного розвитку економіки.

Сучасний рівень заробітної плати в Україні викликає проблеми, що стримують на даному етапі її соціально-економічний розвиток. У їх числі:

- нераціональна структура виробництва;
- стабільне зубожіння населення, у тому числі працездатного;
- відтік висококваліфікованих кадрів за кордон;
- зміна структури населення за рівнем доходності, зменшення середнього класу та особливо поширення тенденції до зростання чисельності населення, що знаходяться за межею бідності;
- поглиблення морального зубожіння країни;
- дестабілізація на ринку споживчих товарів та ринку праці, що викликано диспропорцією між попитом і пропозицією.

За підсумками 2012 р. імпорт товарів та послуг перевищив експорт на 9,2 млрд. доларів, а порівняно з попереднім роком – на 35,6% (мінусове сальдо у 2011 р. становило 6,7 млрд. доларів) [14]. Як наслідок, споживчий ринок перенасичений імпортованими товарами сумнівної якості, у той час, коли вітчизняні товари за якісними характеристиками відповідають вимогам ЄС та міжнародним стандартам.

Розвиток вищої освіти стримується проблемою працевлаштування випускників. Ринок перенасичений спеціалістами юридичної та економічних спеціальностей (через популяризацію престижу цих професій), при загостренні потреби у працівниках інших професій, особливо робітничих.

З невідомих причин останніми роками вивчення питання заробітної плати у дослідженнях науковців не висвітлені в достатній мірі. Окремі питання, що стосуються методології визначення рівня мінімальної заробітної плати та мінімального прожиткового мінімуму, вивчала О.М. Пищуліна.

Мета цієї статті полягає у дослідженні основних положень методики визначення мінімальної заробітної плати з урахуванням інвестицій у розвиток людського капіталу.

Одним із чинників, що негативно впливають на рівень заробітної плати, є політична залежність цього соціального стандарту. Це пояснюється тим, що мінімальна заробітна плата, мінімальний прожитковий мінімум є дієвими засобами формування її рівня. Незважаючи на те, що за 2011–2012 рр. мінімальну заробітну плату піднімали 9 разів (на 130 грн. за рік), її рівень залишався досить низьким і не забезпечував достатніх умов для життєдіяльності сім'ї, родини, навіть простого відтворення.

Відомо, що заробітна плата є основним мотиватором інтенсивності роботи працюючого, і її низький рівень негативно впливає як на продуктивність праці, так і на розвиток загальної економічної системи. Для прикладу наведемо динаміку і валового внутрішнього продукту, і середньої заробітної плати однієї з найбільш розвинутих країн світу – США, де остання значно перевищує темпи зростання ВВП у розрахунку на одну особу (рис. 1). Безумовно, одним із головних факторів тут є високий рівень розвитку економіки та тривалий період незалежності країни. Аналіз відповідних показників у сусідній Польщі вказує на те, що темпи зростання ВВП на одну особу перевищують зростання середньорічної заробітної плати, але її рівень не знижується навіть при деякому зниженні ВВП (рис. 2).

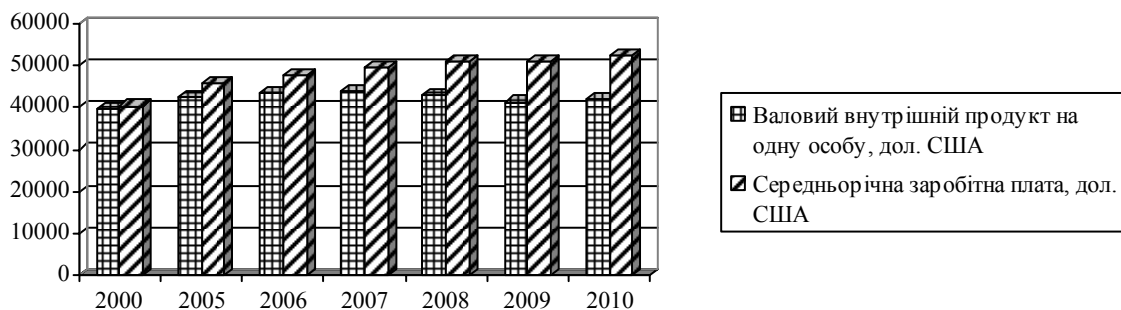

Рис. 1. Динаміка ВВП на одну особу та середньорічної заробітної плати в США, доларів [15]

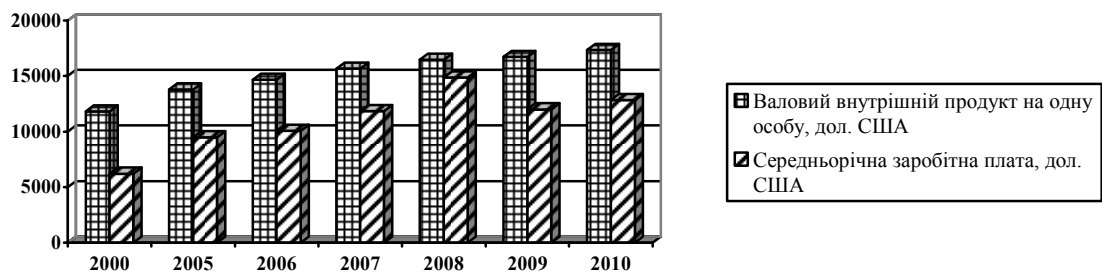
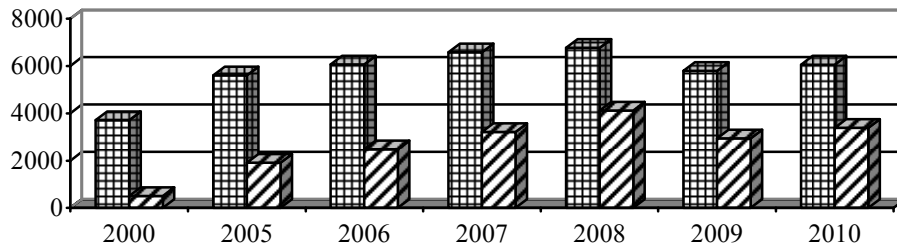

Рис. 2. Динаміка ВВП на одну особу та середньорічної заробітної плати в Польщі, долар США [15]

В Україні коливання рівня ВВП у розрахунку на одну особу дублює темпи зростання середньої заробітної плати, що засвідчує її суттєву нестабільність і взаємозв'язок із ВВП. Чим вища заробітна плата, тим більше виробляється ВВП у країні (рис.3).

Рівень заробітної плати в США перевищує вітчизняний показник у 15,4 рази, а обсяг ВВП в розрахунку на одну особу – у 7 разів. Порівняно із Польщею середній рівень заробітної плати нижче у 3,8 рази і як наслідок за рівнем ВВП у розрахунку на одну особу Україна відстає у 2,9 рази. Американці дорожать своєю роботою через достойний рівень її оплати і зацікавлені у результатах своєї праці, що сприяє її інтенсивності, підвищенню престижності і, як наслідок, економічному розвитку країни.

■ Валовий внутрішній продукт на одну особу, дол. США   ▨ Середньорічна заробітна плата, дол. США

Рис. 3. Динаміка ВВП на одну особу та середньорічної заробітної плати в Україні, долар США [15]

До тих пір, поки роботодавці будуть економити на виплаті заробітної плати достатнього рівня, доти сподіватись на позитивні результати діяльності немає жодного сенсу. Тому саме в інтересах роботодавця забезпечити такий рівень заробітної плати, який не лише зацікавить працівника в результатах своєї праці, а й дасть змогу саморозвиватись та удосконалювати свої творчі й професійні здібності, тим самим підвищуючи продуктивність. Роботодавцю необхідно зрозуміти, що економлячи на фонді заробітної плати, він позбавляє себе можливості нарощувати свій капітал і, зокрема, людський, та одержати надприбутки, що значно перевищують витрати на оплату праці.

Низький рівень оплати праці та незацікавленість у тривалих трудових відносинах з обох боків зумовлює нестабільність українського ринку праці та плінність кадрів. Більшість молодих спеціалістів, та й працівників середнього віку, не затримуються на одному місці роботи більше двох-трьох років. Молоді спеціалісти мотивують працю за мінімальну заробітну плату необхідністю одержання трудового стажу, а інші категорії – безвихідною ситуацією, що полягає у необхідності забезпечення себе та своєї сім'ї лише найнеобхіднішим. За такого рівня заробітної плати жодні вкладення у розвиток людини неможливі.

Особливістю мінімальної заробітної плати в Україні є залежність її рівня від розміру прожиткового мінімуму, визначеного Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії». Згідно із Законом мінімальний прожитковий мінімум визначається як: «...вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору непродовольчих послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних проблем особистості» [4]. Цим Законом визначено, що прожитковий мінімум є базовим соціальним стандартом, тобто, мінімальна заробітна плата не має бути аналогом прожиткового мінімуму.

Основні функції, що має виконувати заробітна плата, у тому числі і мінімальна, це: відтворювальна, регулююча, стимулююча, соціальна [11, с.74-75]. Але розмір заробітної плати, який сьогодні в Україні неспроможний забезпечити й часткового виконання покладених на неї функцій.

Відповідно до Закону України «Про оплату праці» (ст. 3), мінімальна заробітна плата – це законодавчо встановлений її розмір за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може провадитися оплата за виконану працівником місячну, а також годинну норму праці (обсяг робіт). У цьому самому Законі, а саме – у ст. 9, розмір мінімальної заробітної плати визначається з урахуванням потреб працівників та їх сімей, вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму працездатної людини, збереження її здоров'я набору продуктів харчування, мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості, а також загального рівня середньої заробітної плати, продуктивності праці та рівня зайнятості [5]. Тобто, у цьому визначенні враховуються не лише потреби працівника, а й потреби його сім'ї. А отже, рівень прожиткового мінімуму не

має бути основою для встановлення розміру мінімальної заробітної плати, і тому, як зазначено у цьому законі, розмір мінімальної заробітної плати не може бути зменшено у разі зменшення розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Проте з кінця 2009 р. мінімальна заробітна плата фактично відповідає рівню прожиткового мінімуму для працездатної особи, а загальний рівень перевищує лише на 40–50 грн. – 5,5% (табл. 1).

Відповідно до Закону України «Про державний бюджет України у 2013 році» розмір мінімальної заробітної плати встановлено на рівні 1147 грн. з 1 січня, а з 1 грудня – 1218 грн., що перевищує на 39 (3,5%) та 42 (3,5%) гривні прожитковий мінімум для працездатних осіб відповідно [3].

Таблиця 1

Динаміка розміру мінімального прожиткового мінімуму та заробітної плати у 2008–2013 рр.

Рік	Період з якого встановлено відповідний розмір	Розмір, грн.			Відхилення рівня мінімальної заробітної плати від загального показника прожиткового мінімуму (+,-)	Відхилення рівня заробітної плати від показника мінімального прожиткового мінімуму для працездатних осіб (+,-)
		мінімальної заробітної плати	прожиткового мінімуму. Загальний показник	прожиткового мінімуму. Працездатні особи		
2008	01.01.2008	515	592	633	-77	-118
	01.04.2008	525	605	647	-80	-122
	01.10.2008	545	626	669	-81	-124
2009	01.01.2009	605	626	669	-21	-64
	01.11.2009	744	701	744	+43	0
2010	01.01.2010	869	825	869	+44	0
	01.04.2010	884	839	884	+45	0
	01.07.2010	888	843	888	+45	0
	01.10.2010	907	861	907	+46	0
	01.12.2010	922	875	922	+47	0
2011	01.01.2011	941	894	941	+47	0
	01.04.2011	960	911	960	+49	0
	01.10.2011	985	934	985	+51	0
	01.12.2011	1004	953	1004	+51	0
2012	01.01.2012	1073	1017	1073	+56	0
	01.04.2012	1094	1037	1094	+57	0
	01.07.2012	1102	1044	1102	+58	0
	01.10.2012	1118	1060	1118	+58	0
	01.12.2012	1134	1095	1134	+39	0
2013	01.01.2013	1147	1108	1147	+39	0
	01.12.2013	1218	1176	1218	+42	0

Джерело: 12,13

Основою для розрахунку мінімального прожиткового мінімуму є мінімальний споживчий кошик, який затверджений у 1992 р. [9]. До складу прожиткового мінімуму включено витрати на продукти харчування, непродовольчі товари та на основні послуги. Не було враховано витрати на освіту, оздоровлення, утримання житла, будівництво, купівлю чи оренду житла, на послуги охорони здоров'я, зв'язку та транспорту, вартість яких постійно зростає [9]. Отже, цей соціальний стандарт сьогодні виконує функцію виживання. Умови для інтелектуального, творчого, культурного розвитку людини відсутні, що не сприяє покращенню демографічної ситуації у країні. До того ж при формуванні споживчого кошика є необхідність перегляду структури прожиткового мінімуму. За даними січня 2013 р. (рис. 4), найбільшу питому вагу у структурі прожиткового мінімуму для працездатних осіб становлять витрати на продукти харчування – 54,1%. Вартість непродовольчих товарів на рівні 17,9%, житлово-комунальних послуг – 17,8%. Через значну частку продовольчих

товарів, збільшення прожиткового мінімуму в основному здійснюється за допомогою коригувань (індексації) на рівень інфляції.

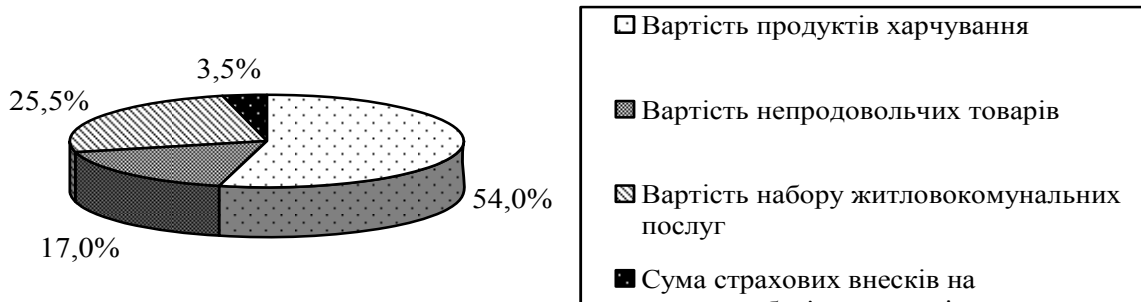

Рис. 4. Структура прожиткового мінімуму для працездатних осіб у січні 2013 р.

Враховуючи той факт, що мінімальний прожитковий мінімум один в один дублює мінімальна заробітна плата, то саме він і є відправною ланкою у формуванні загальної системи оплати праці. Складність формування гнучкої та стимулюючої системи оплати праці в Україні зумовлена саме розміром мінімальної зарплати, що лежить в основі Єдиної тарифної сітки [10], за якою на 2013 р., мінімальний оклад згідно з розрядом становить 852 грн., а максимальний – 3842,52 грн. (всього розрядів 25). Відповідно до тарифної ставки – мінімальне значення 1147 грн., а максимальне – 3843 грн. 3 грудня 2013 р. разом із зростанням мінімальної зарплати прогнозується збільшення мінімального окладу на 71 грн. (6,2%), а максимального – на 343 грн. (8,9%).

Динаміка розмірів окладів за розрядами (з 1-го по 10-й) відображає зростання заробітної плати на десятки гривень – коефіцієнт підвищення кожного наступного розряду становить 0,9 (рис. 5). На нашу думку, і розмір зарплати, і її зростання за розрядом не є мотиваційним фактором до підвищення продуктивності, а лише спонукатимуть до пошуків додаткового заробітку, як правило, на тіньовому ринку праці.

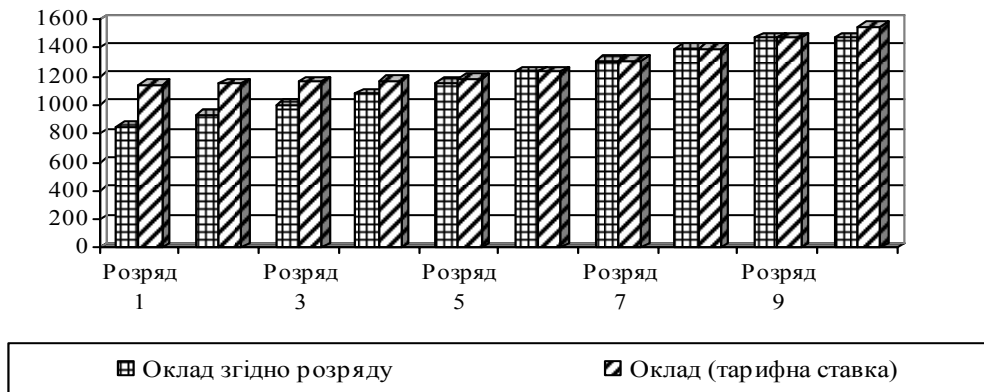

Рис. 5. Динаміка окладів та тарифних ставок за розрядом на 2013 р. [2]

Обмеження підвищення заробітної плати загалом стримує розвиток економіки країни, її ефективність, звужує також розвиток продовольчого ринку. Підвищення купівельної спроможності населення автоматично активізує діяльність в усіх сферах та галузях економіки, знижує соціально-психологічну напругу у суспільстві, покращує фізичне й духовне здоров'я населення.

Розробка нової методології визначення мінімальної заробітної плати має враховувати вимоги Конвенції Міжнародної організації праці № 131 та Європейської соціальної хартії [1,7], основна вимога яких враховувати «...потреби працівників та їх сімей...», що також включена до ст.9 Закону України «Про оплату праці». За рекомендаціями МОП розмір мінімальної заробітної плати має становити не один, а 2,5 прожиткових мінімуми [6].

Крім того, вважаємо, що розмір прожиткового мінімуму необхідно диференціювати відповідно до регіонального розвитку, з урахуванням географічних та інших особливостей

цін на продовольчі і непродовольчі товари, тарифи на ЖКГ та різного роду послуг, що суттєво різняться.

Важливим кроком на шляху реорганізації механізму оплати праці є врахування вартості життя не окремого індивіда, а усіх членів сім'ї. Наприклад, у США при розрахунку розміру мінімальної заробітної плати враховується вартість життя сім'ї з чотирьох осіб [8]. Аргументом у бік цього підходу насамперед є те, що за підсумками 2012 р. мінімальна заробітна плата у США становить 971,22 євро, а в Україні – 103,12 євро [8]. Необхідно також зазначити, що для більшості країн світу прожитковий мінімум не є основою для встановлення розміру мінімальної заробітної плати і носить суто інформативно-рекомендаційний характер.

Не є логічним з точки зору соціальної спрямованості та гуманізму план ФПУ про підвищення розміру мінімальної заробітної плати протягом чотирьох етапів, що займе три роки [6]. Перших два з них передбачають підвищення рівня заробітної плати до рівня фактичного прожиткового мінімуму (який нині реально не визначений), у складі якого витрати на продукти харчування становитимуть 40–45%, що на 10% нижче теперішнього показника. Сімейна складова буде врахована за цією програмою лише на третьому етапі, а інвестиції у розвиток людини – на четвертому. Логічним є запитання щодо інвестицій в людину протягом перших етапів. З точки зору поміркованості кроків, то тут логіка присутня. Але знову ж таки, повертаючись до Закону «Про оплату праці» та Європейської соціальної хартії, в яких чітко прописано необхідність врахування сімейної складової та потреб особистості у соціально-культурному розвитку, виникають сумніви щодо правомірності таких рішень.

Отже, система впровадження та використання таких соціальних стандартів як мінімальна заробітна плата, мінімальний прожитковий мінімум сьогодні є неприйнятною для українського суспільства та економіки. Маючи колосальні земельні багатства, невичерпний людський капітал із своєю інноваційністю, високим інтелектуальним, культурним та духовним розвитком, Україна могла б із одержанням незалежності стати лідером за розвитком абсолютно усіх галузей на пострадянському просторі. Проте через непомірковану політику у сфері оплати праці багато втрачено за ці роки.

Проблеми при регулюванні такого стратегічно важливого соціального стандарту як мінімальна заробітна плата є не лише в Україні. Відповідно до інформації МОП, незважаючи на те, що понад 90% країн світу мають законодавчі норми по регулюванню мінімально допустимого розміру заробітної плати, присутній значний розрив між розміром цього показника у 20% найбідніших та 20% найбагатших країн світу. У найбідніших середній розмір мінімальної заробітної плати становить 57 доларів США, а у найбагатших – 1185 доларів [8].

В основі формуванні механізму встановлення та впровадження мінімальної заробітної плати має бути розроблена методика щодо її визначення, яка включала б реальні потреби людини у продуктах харчування, одязі, послугах ЖКГ, культурного розвитку, освітніх послугах, медичному обслуговуванні, оздоровленні та інших послугах для забезпечення життєдіяльності, саморозвитку та соціально-культурного і інтелектуального розвитку не окремого індивіда, а сім'ї у цілому. Прожитковий мінімум при встановленні розміру мінімальної заробітної плати має бути таким собі індикатором, нижче якого роботодавець не повинен оцінювати працю. Безпосередньо при визначенні рівня прожиткового мінімуму необхідно враховувати регіональні особливості розвитку, тим самим диференціюючи його розмір. Таким чином, мінімальна заробітна плата виконуватиме покладені на неї законом функції та дасть змогу здійснити й реалізувати інвестиції в людський капітал, що в свою чергу стане поштовхом для активізації соціально-економічного розвитку країни.

Література:

1. Європейська соціальна хартія (офіційний переклад) [Електронний ресурс] Режим доступу: zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_062
2. Єдина тарифна сітка на 2013 [Електронний ресурс] Режим доступу: www.salary.net.ua
3. Закон України «Про Державний бюджет України на 2013 рік» / Відомості Верховної ради України (ВВР). – 2013. – №5-6. – Ст.60.

4. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2017-14>
5. Закон України «Про оплату праці» [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр>
6. Збільшення мінімальної зарплати – переваги для працівників та економіки // Профспілкові вісті. – 2013. – №23. – С.8-9.
7. Конвенція Міжнародної організації праці №131 про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються [Електронний ресурс] Режим доступу: zakon.rada.gov.ua
8. Мінімальна заробітна плата – основний соціальний стандарт [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://expert.fpsu.org.ua/sotsialno-ekonomichnij-zakhist/37-minimalna-zarobitna-plata-osnovnij-sotsialnij-standart>
9. Пищуліна О.М. Зміна методики розрахунку прожиткового мінімуму – крок до реформування соціальної політики / О.М. Пищуліна // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №1(10). – С.106-114.
10. Пищуліна О.М. Щодо зміни методології розрахунку мінімальної заробітної плати та забезпечення прожиткового мінімуму населення) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Oktober/6.htm>
11. Прогресивні форми організації і оплати праці – основи ефективного управління підприємством: [монографія] / Т.А. Костишина, Н.І. Огруд, Л.В. Степанова, О.І. Єрещенко. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2005. – 241 с.
12. Прожитковий мінімум [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://mojazarplata.com.ua/ua/main/minimum-wage/prozhitochnyi-minimum>
13. Розмір мінімальної заробітної плати [Електронний ресурс] Режим доступу: http://consultant.parus.ua/_dict_view.asp?rxn=.0DHE47fc09fe29cefe2626b6a689827b503d
14. Стан зовнішньоторговельного балансу України за 2012 рік. Державна служба статистики України. Експрес-випуск від 11.03.2013 р. №08.2-27/31.
15. Статистичний щорічник України за 2011 рік. Державна служба статистики України, 2012. – 559с.

Коденская М.Е., докт. экон. наук, профессор, заслуженный экономист Украины заведующий кафедры экономической теории и экономики предприятия АТСОТ, **Соколюк К.Ю.**, аспирантка кафедры экономики Уманского национального университета

К вопросу уровня заработной платы в Украине. В статье рассмотрены система оплаты труда в Украине в современных условиях развития, её уровень и основные тенденции повышения минимальной заработной платы и прожиточного минимума как главных социальных стандартов. Проанализированы проблемы, возникающие на пути формирования эффективной модели перехода на существенно новый уровень оплаты труда с учетом современных условий развития экономической системы страны. Приведены основные положения методики определения минимальной заработной платы с учетом инвестиций в развитие человеческого капитала.

Ключевые слова: заработная плата, прожиточный минимум, социальные гарантии, инвестиции, человеческий капитал, минимальная заработная плата, производительность труда.

Kodens'ka M. E., Doctor of Economic Sciences, Professor, merited economist of Ukraine, the Head of the Department of Economic Theory and Enterprise Economy, **Sokolyuk K.Y.**, Post-graduate student of the Department of Economics, Uman' National University

To the question of wage level in Ukraine. The article deals with the system of wage in Ukraine within its modern development, its level and the basic principles of the increase of minimum wage and living wage as important social standards. The problems arising in the way of formation of the effective model of transition to essentially new level of remuneration, taking into account the current conditions of the economic system of the country are revealed. The main methodological principles of minimum wage determination, taking into account investments in human capital are given.

Key words: salary, living wage, social guarantees, investments, human capital, minimum wage, labor productivity.

УДК 336.71.01(045)

Корчинська О.А.,канд. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії
та економіки підприємства АПСВТ**Веселова М.Ю.,**

аспірант кафедри економічної теорії та економіки підприємства АПСВТ

Банківська послуга: теоретико-методологічні аспекти

У статті розкривається економічна сутність «банківської послуги». Обґрунтовується необхідність розмежування понять «банківська послуга», «банківський продукт» і «банківська операція». Аналізуються різні методологічні підходи вітчизняних і зарубіжних авторів до розкриття цих понять. Наводиться авторське визначення поняття «банківська послуга». Досліджуються існуючі класифікації банківських послуг. Обґрунтовується авторська система класифікаційних ознак для банківських послуг.

Ключові слова: банки, банківська послуга, банківський продукт, банківська операція, потреба клієнта, класифікаційні групи.

Нині сфера фінансових послуг, у тому числі і банківських, є одним з основних факторів, що визначає розвиток національної і світової економіки. З кожним роком відбувається розширення структури ринку банківських послуг: з'являються нові види послуг, впроваджуються нові технології тощо. Проте до цих пір у науковій літературі ведуться дискусії щодо трактування поняття «банківська послуга».

Проведений нами аналіз вітчизняних і зарубіжних публікацій на цю тему засвідчив відсутність єдиної наукової думки та наявність різних підходів щодо розуміння сутності цього поняття.

Більшість авторів, серед яких Ю.В.Головін, І.С. Діденко, Д.Е. Швед, О.Х. Гагієва, А.Г. Гамзунов схильні розглядати банківську послугу як сукупність чи різновид банківських операцій. Так, І.С. Діденко стверджує, що «...банківська послуга – взаємопов'язана сукупність банківських операцій, які реалізуються банком клієнту на договірній основі і спрямовані на задоволення потреб клієнта у банківському обслуговуванні» [1, с.256].

Майже аналогічне визначення дає О.Х. Гагієва: «Банківська послуга становить собою різноманітні банківські операції щодо обслуговування клієнта» [2, с.8]. Розкриваючи особливості банківських послуг, Ю.В.Головін вважає, що це сукупність операцій, що являють собою комплекс дій, здатних задовольнити певну потребу клієнта. Він пише: «Банківські послуги складаються з різних операцій, які мають місце переважно у процесі грошового обігу» [3, с.10].

На думку Д.Е. Шведа, «...банківські послуги слід розуміти як банківські операції щодо обслуговування клієнтів, які носять додатковий характер (обслуговування, сервіс)» [4, с.26]. Тому найбільш обґрунтованим, як стверджує Д.Е.Швед, є використання терміна «банківський продукт».

А.Г. Гамзунов розглядає банківську послугу як сукупність фактичних або/та юридичних дій банку, спрямованих на задоволення потреб клієнта. При цьому він зауважує, що «...банківська послуга може складатися з однієї чи кількох банківських операцій. У випадку надання банківської послуги шляхом здійснення однієї операції зміст і назва будуть співпадати» [5, с.37]. На нашу думку, такий підхід до визначення поняття «банківська послуга» є дещо звуженим, оскільки такі банківські послуги як збереження цінностей, консультативно-інформаційне забезпечення та інші не включаються до цієї концепції.

Деякі науковці трактують банківську послугу як різновид банківського продукту. Зокрема, автори підручника «Банківський менеджмент» за редакцією О.І.Лаврушина ствер-

джують, що «...банківські послуги є різновидом конкретного нематеріального банківського продукту, вираженого у діях банків, спрямованих на задоволення конкретних потреб клієнта грошового характеру» [6, с. 115]. Ототожнюють банківську послугу і банківський продукт також Н.В. Калістратов, В.А. Кузнецов і А.В. Пухов, які пишуть, що «...банківський продукт – послуга, що пропонується банком, як правило, на публічній основі. З банківським продуктом завжди пов'язаний певний набір типових банківських операцій, які можуть виконуватися при наданні відповідної послуги» [7, с. 35].

Певна група науковців вважає, що банківська послуга – це сукупність певних дій банку, спрямованих на задоволення потреб клієнта. До цієї групи можна віднести В.І. Трохименко, Н.М. Перепечай, Н.П. Абаєву, Л.Т. Хасанову.

В.І. Трохименко визначає банківську послугу «як регламентовану сукупність фактичних та юридичних дій, що здійснюються банком на замовлення клієнта на основі платності, спрямованих на задоволення потреб останнього» [8, с.80].

На думку Н.М. Перепечай, «банківська послуга – це результат комплексної діяльності банку (технологічної, інтелектуальної, фінансової та ін.), який являє собою економічні блага для задоволення певних потреб людини при проведенні банківських операцій. Специфіка банківської послуги полягає в тому, що потреба конкретного клієнта є первинною, а надання послуги може виконуватися без участі клієнта за допомогою певних банківських технологій з дотриманням стандартів у межах існуючого законодавства» [9, с.7].

Н.П. Абаєва, Л.Т. Хасанова розуміють під банківською послугою цілеспрямовану трудову діяльність співробітників банку, які здійснюють сукупність взаємопов'язаних дій, метою яких є задоволення клієнтської потреби у сфері грошового обігу та кредиту [10, с. 36].

Такий підхід до визначення банківської послуги можна назвати маркетинговим, оскільки акцент робиться на задоволенні потреб клієнтів банку.

Проаналізувавши різні точки зору щодо сутності поняття «банківська послуга» ми вважаємо, що банківська послуга – це більш широке поняття, ніж банківський продукт і банківська операція, оскільки включає не тільки сам банківський продукт (наприклад, кредит), а й спосіб його надання клієнту. На нашу думку, не слід ототожнювати поняття «банківська послуга», «банківська операція» і «банківський продукт».

Сучасний етап розвитку сфери банківських послуг характеризується постійним збільшенням їх кількості. Наразі нараховується кілька сотень різноманітних банківських послуг, що викликає необхідність їх класифікації з метою виокремлення якісно однорідних сукупностей, виявлення взаємозв'язку між ними і вивчення динаміки зміни.

Традиційна класифікація банківських послуг запропонована О.І. Лаврушиним за трьома групами: за залученням коштів, розміщенням коштів і розрахунково-касовим послугами. Він виокремлює пасивні операції (залучення коштів), активні операції (розміщення коштів) і активно-пасивні (посередницькі та ін.) операції [11].

З цією класифікацією згодні багато інших авторів і саме така класифікація банківських послуг наводиться при визначенні банківських операцій у фінансових словниках.

Б.С. Моргоєв, Е.Б. Герасимов, А.Н. Іванов [12; 13; 14] пропонують класифікувати банківські послуги за двома групами. Перша класифікаційна група об'єднує банківські послуги за їх спрямованістю на задоволення потреб клієнта. Так, виокремлюються прямі послуги, що задовольняють існуючі потреби клієнта (платіжні, комерційні, інвестиційні та ін.); опосередковані – задовольняють неявні (приховані) потреби, до яких відносять клірингові, телефонне управління рахунком, консультативні та ін.; додаткові послуги – задовольняють явні потреби клієнта і приносять додатковий дохід або знижують витрати при отриманні клієнтом прямих послуг. До цієї групи входять овернайт, партнерство (доручення) тощо.

Друга класифікаційна група об'єднує послуги за їх спрямованістю на сегмент клієнта. До них відносять масові банківські послуги, що охоплюють широке коло клієнтів (відкриття рахунків, управління грошовою готівкою, грошові перекази тощо); спеціальні банківські послуги, які передбачають певний рівень кваліфікації банківських співробітників (управління активами, інвестиційні послуги, управління ризиками тощо); вузькоспеціалізовані бан-

ківські послуги, які передбачають професійне знання в сфері фінансового планування, фінансового інжинірингу (управління змішаними активами, корпоративні фінанси).

С.А. Гур'янов пропонує класифікацію банківських послуг за такими ознаками, як тривалість прийняття рішення клієнтом щодо послуги, тривалість надання банківської послуги, мета клієнта щодо отримання послуги [15]. Залежно від вказаних ознак банківські послуги поділяють на чотири типи: стратегічні (інвестиційні кредити, пластикові картки, ощадні рахунки тощо), поточні (споживчий кредит, депозитні рахунки, чековий кліринг тощо), оперативні (застава цінностей, страхування життя, факторинг та ін.) і спеціальні (професійна допомога у непередбачених кризових ситуаціях). Кожний тип поділяється ще на дві групи: послуги, що надаються Центральним банком і послуги, що надаються комерційними банками.

І.С. Діденко класифікує банківські послуги за такими ознаками:

- за ознакою класичності виокремлені класичні (кредитні, депозитні, розрахунково-касові, валютні) і сучасні (гарантійні, посередницькі, трастові і консультаційні);
  - за ознакою примноження грошових ресурсів – депозитні, довірчі і брокерські;
  - за активізацією грошових ресурсів – кредитні, дилерські, факторингові, емісійного посередництва, лізингові, гарантійні;
  - за ознакою операційності – розрахунково-касові, емісійні і платіжно-переказні;
- За ознакою експертності – консалтингові і послуги з надання оцінки [1].

І.С. Діденко також зазначає, що банківські послуги можна класифікувати за ознакою «характер надання» на депозитні, кредитні, розрахунково-касові та інвестиційні. Останні відповідають сучасним умовам розвитку банківської системи і забезпечують банківським установам конкурентні переваги серед інших небанківських фінансових установ.

Н.М. Перепечай [9] пропонує класифікувати банківські послуги за трьома класифікаційними групами. Перша група об'єднує послуги за ознакою «об'єкт». У свою чергу вона поділяється на фінансові інструменти (натурально-речовий зміст, валюта обігу і форма обігу) і інформацію (носії, вид, форма надання).

Друга класифікаційна група поділяється на фізичні особи (соціально-професійний статус, життєвий цикл, майнова ознака, поведінкова ознака), юридичні особи (форма власності, кількість працюючих та обсяг валового доходу, життєвий цикл) і банківські установи (географічна ознака, життєвий цикл). На нашу думку, така класифікаційна група більше нагадує сегментацію ринку банківських послуг за клієнтами.

Третя класифікаційна група називається «Функціональний зміст» і складається з традиційних банківських послуг, інноваційних банківських послуг і впливу людського фактора.

Н.П. Абаева, Л.Т. Хасанова наполягають на тому, що, банківські послуги треба розділити насамперед з точки зору суб'єкта – на ті, що надаються фізичним особам, і на ті, що надаються юридичним. Далі пропонуються послуги класифікувати за функціональним призначенням – пасивні, активні, комісійно-посередницькі. За ознакою складності банківські послуги можна класифікувати так: банківські операції, банківські послуги, основний банківський продукт, поточний банківський продукт, поточний банківський продукт і розширений банківський продукт [10].

Проаналізувавши різні підходи, критерії та класифікаційні ознаки, ми розробили свою власну класифікаційну схему банківських послуг (рис).

Пропонується класифікувати банківські послуги за вісьмома ознаками. За частотою надання банківські послуги можна поділити на постійні, наприклад, розрахунково-касові, обслуговування пластикових карток, і тимчасові – інформаційно-консультативні. За характером надання послуги діляться на масові (кредитування, депозитні внески) і вузькоспеціалізовані (виконання довірчих операцій, консультування). В основі третьої класифікаційної групи лежить критерій – призначення. До цієї групи відносять такі банківські послуги як депозитні, кредитні, інвестиційні та розрахунково-касові. Наступна класифікаційна ознака – ступінь новизни. За цією ознакою можна виокремити традиційні – кредитування, відкриття депозитних рахунків і сучасні (нові) – обслуговування кредитних карток, видача гарантій, факторинг. За організацією сервісного обслуговування банківські

послуги поділяють на ті, що надаються банківськими працівниками, наприклад, оформлення кредиту чи консультування, і ті, що надаються без участі банківського працівника (самообслуговування), наприклад, видача готівки банкоматом здійснення електронного платежу. Банківські послуги за змістом можуть бути суто банківськими (кредити, депозитні розрахунки, відкриття і обслуговування поточних рахунків) і додатковими (конвертація валюти, хеджування ризиків, перевезення дорогоцінностей).

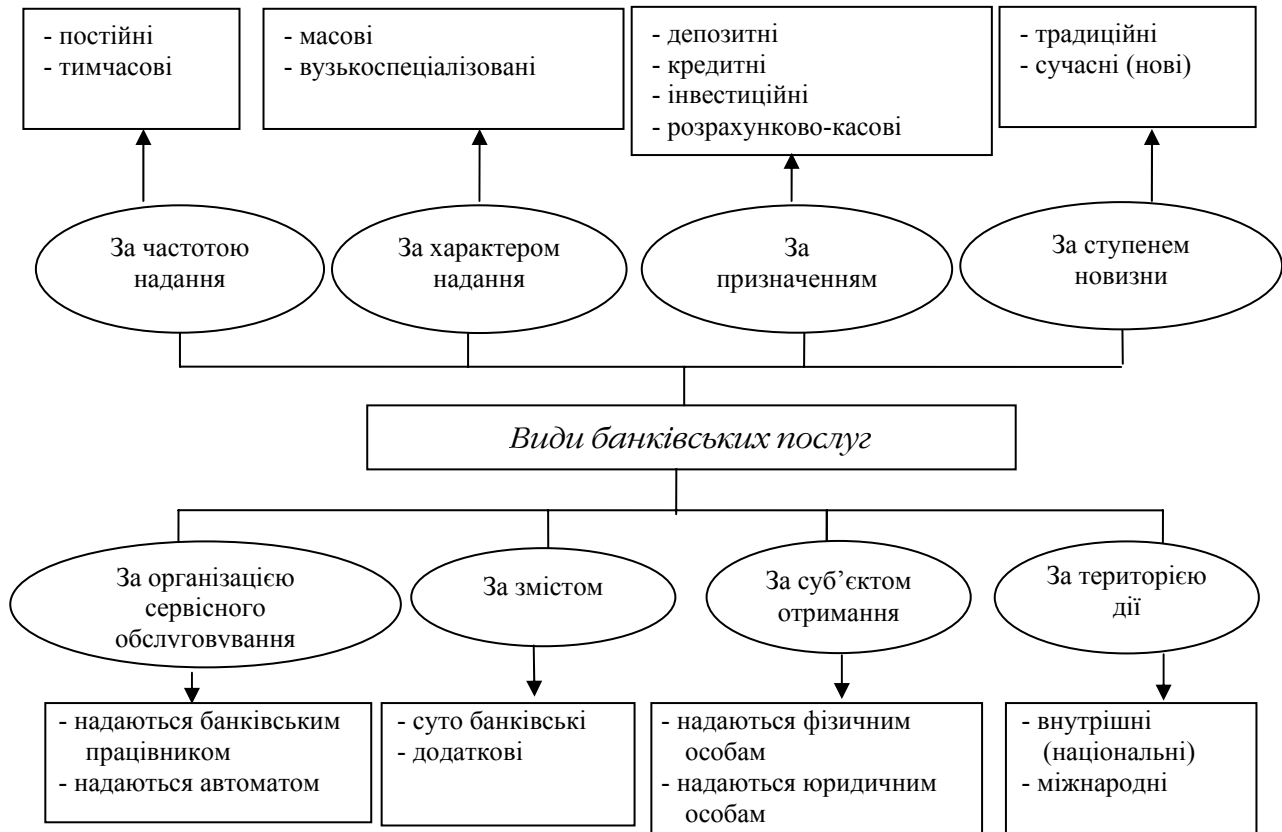

Рис. Класифікація банківських послуг

За об'єктом отримання банківські послуги можна поділити на три групи: ті, що надаються фізичним особам (депозитні внески, кредитування, відкриття поточних рахунків, грошові перекази, дорожні чеки), ті, що надаються юридичним особам (кредитування, відкриття поточних рахунків, інвестиції, факторинг, акредитив), і ті, що надаються іншим банкам (міжнародне фінансування, кореспондентські рахунки, операції з векселями). Банківські послуги можна класифікувати і за територією дії. За цією ознакою можна виокремити внутрішні (національні) послуги, наприклад, кредитування та відкриття депозитів і міжнародні, наприклад, міжнародне фінансування, експортні й імпорتنі акредитиви.

Запропонована нами схема дозволяє упорядочити існуючі банківські послуги і може бути використана для розробки нових. Враховуючи динамічний розвиток сфери банківських послуг, можна передбачити, що у подальшому ця схема може бути доповнена і деталізована.

Література:

1. Діденко І.С. Еволюція поглядів на тлумачення поняття «банківська послуга» та сучасне її визначення/ І.С. Діденко// Інноваційна економіка. – 2012. – №11 [37]. – С. 253-257.
2. Гагієва О.Х. Организация и управление маркетинговой деятельностью коммерческого банка: автореф. на стиск. уч. степени канд. экон. наук: 08.00.10/ Гагієва Ольга Хасанбекова. — Владикавказ, 2005. – 21 с.
3. Головин Ю.В. Комплекс социально-ориентированных банковских услуг и его роль в решении социальных проблем экономики: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора экон. наук:

- 08.00.10/ Головин Юрий Викторович; Санкт-Петербургский гос. у-т. экономики и финансов. – СПб, 2000. – 34 с.
4. Швед Д.Е. Управление маркетинговой деятельностью финансовой организации: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. экон. наук: 08.00.05/ Швед Дмитрий Евгеньевич. – М., 2011. – 23 с.
  5. Гамзунов А.Г. Банковская услуга, как предмет деятельности банка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/11_NPRT_2007/Economics/21947.doc.htm.
  6. Банковский менеджмент: учеб. / кол.авт.; под ред. О.И. Лаврушина. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2009. – 560с.
  7. Калистратов Н.В. Банковский розничный бизнес/ Н.В. Калистратов, В.А. Кузнецов, А.В. Пухов. – М.: Изд. группа «БДЦ Пресс», 2006. – 213с.
  8. Трохименко В.І. Сутність та структура сучасного ринку банківських послуг/ В.І. Трохименко // Вісник АПСВ ФПУ. – 2010. – №2. – С. 76 – 81.
  9. Перепечай Н.М. Маркетинг банківських послуг: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. экон. наук: 08.06.01/Перепечай Надія Михайлівна; Харківський державний економічний університет. – Харків, 2003. – 21 с.
  10. Абаева Н.П. Конкурентоспособность банковских услуг/ под ред. Н.П. Абаевой, Л.Т. Хасанова. – Ульяновск: Улиту, 2012. – 118с.
  11. Лаврушин О.И. Банковское дело: современная система кредитования: учеб. пособ. / О.И. Лаврушин, О.Н. Афанасьев, С.Л. Корниенко. – М.: КНОРУС, 2005. – 256 с.
  12. Моргоев Б.С. Исследования рынка банковских услуг в Российской Федерации/ Б.С. Моргоев // Финансы и кредит. – 2008. – №1. – С.16 – 22.
  13. Герасимова Е.Б. Феноменология анализа финансовой устойчивости кредитной организации / Е.Б. Герасимова. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 392 с.
  14. Иванов А.Н. Банковские услуги: зарубежный и российский опыт/ А.Н. Иванов. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 173 с.
  15. Гурьянов С.А. Маркетинг банковских услуг[Электронный ресурс]/ С.А. Гурьянов; под общ. ред. В.В. Томилова. – Режим доступа: <http://www.marketing.spb.ru/read/m15/>

Корчинська О.А., канд. экон. наук, доцент кафедры экономической теории и экономики предприятия АТСОТ, **Веселова М.Ю.**, аспирант кафедры экономической теории и экономики предприятия АТСОТ

Банковская услуга: теоретико-методологические аспекты. В статье раскрывается экономическая сущность «банковской услуги». Обосновывается необходимость разграничения понятий «банковская услуга», «банковский продукт» и «банковская операция». Анализируются разные методологические подходы отечественных и зарубежных авторов к раскрытию этих понятий. Приводится авторское определение понятия «банковская услуга». Исследуются существующие классификации банковских услуг. Обосновывается авторская система квалификационных признаков для банковских услуг.

Ключевые слова: банки, банковская услуга, банковский продукт, банковская операция, потребность клиента, классификационные группы.

Korchyns'ka O.A., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, **Veselova M.Yu.**, Post-graduate student of the Department of Economic Theory and Enterprise Economy, ALSRT

Banking service: theoretical and methodological aspects. The economic concept of “banking service” is revealed in the article. The necessity of distinguishing the terms “banking service”, “banking product”, and “banking operation” is substantiated. Different methodological approaches of domestic and foreign authors are analyzed. The authors give their own definition of the term “banking service”. The modern banking service classifications are researched. The authors substantiate their own classification system of banking services.

Key words: banks, banking service, banking product, banking operation

УДК 377/378.014:331.08](477:100)(045)

Новікова Н.М.,

канд. екон. наук, ст. викладач кафедри економіки та фінансів підприємства
Київського національного торговельно-економічного університету

Професійні стандарти підготовки: зміст, світовий досвід та українські реалії

У статті розглядається сутність та зміст професійних стандартів, їх значення в підвищенні якості підготовки фахівців фінансово-економічного спрямування відповідно до вимог ринку праці. Визначено мету, завдання та вимоги до формування професійних стандартів. Проаналізовано основні відмінності освітніх та професійних стандартів підготовки. Досліджено світовий досвід прийняття професійних стандартів, існуючі в світі формати взаємодій при розробці професійних стандартів. Визначено мету та стан процесу формування професійних стандартів в Україні.

Ключові слова: професійні стандарти, освітні стандарти, сертифікація, кваліфікація, паспорт професії, фахівець, компетенції, кваліфікаційний іспит, галузеві стандарти

Останніми роками економіка України виходить на новий технологічний рівень – інноваційний, що базується на знаннях. У центрі нової економіки стоїть людина – її знання, компетенція, кваліфікація. В той самий час стан конкуренції на ринку вимагає від підприємств та підприємницьких структур також швидкого оновлення виробництва, продукції та послуг, постійного впровадження інновацій у всі сфери діяльності підприємства. У свою чергу зі сторони роботодавців виникає потреба отримати на ринку праці фахівців, що володіють конкретними навичками, що відповідають сучасним вимогам виробничих та торговельних процесів.

Іншою серйозною проблемою для сучасного світу також є підвищення трудової мобільності. Світ бізнесу глобалізується: в більших масштабах відбувається міграція населення із однієї країни в іншу, із одного континенту до іншого. Все частіше люди переїзять із країни в країну. Для роботодавців та органів виконавчої влади це створює певні труднощі, пов'язані з необхідністю оцінювання, підтвердження та визнання кваліфікації працівників, отримані в різних країнах світу, у відмінних освітніх закладах. В Україні хоч не в таких обсягах, але все ж таки ці процеси відбуваються та набувають все більших масштабів. Тому виникає потреба у трансформації кваліфікаційних вимог, які традиційно закладалися в єдині тарифно-кваліфікаційні довідники. З цією метою в Україні постала необхідність у розробці професійних стандартів, які відображають економічні та технічні зміни в економіці, що, у свою чергу, призводять до змін вимог ринку праці до кваліфікації працівників.

Питанням сутності та необхідності прийняття професійних стандартів займалися такі дослідники як О. Ткачук, О. Левченко, С. Ніколаєва, С. Шебека, Б. Белков, Н. Машукова. Так, питанням сутності та призначення професійних стандартів займалися Б. Белков та Н. Машукова, теоретичним та практичним аспектам розробки внутрішніх корпоративних стандартів присвячено праці С. Ніколаєвої та С. Шебеки. Дослідженню світового досвіду стандартизації розвитку кадрів присвячено наукові праці О. Ткачук.

Але все ж актуальним та не повною мірою розкритим є питання адаптації світового досвіду прийняття професійних стандартів для України. Тому, *метою* написання цієї статті є дослідження сутності та значення професійних стандартів, узагальнення світової практики їх впровадження та визначення шляхів її використання в Україні.

Особливо важливим для роботодавців є наявність об'єктивного механізму оцінки компетенцій випускників вищих навчальних закладів. Це питання давно є дискусійним: хто

повинен оцінювати якість підготовки навчаючого – викладач чи роботодавець («споживач спеціаліста»).

Професійний стандарт – це продукт колективної діяльності роботодавців, об'єднаних за видами економічної діяльності, який формулює основні вимоги ринку праці, роботодавців до професії та закладає основу для прикладної складової освітнього стандарту по відповідній спеціальності.

Розробка професійних стандартів – складна аналітична робота, оскільки необхідно перш за все: описати технологічні процеси, що проходять на підприємстві; зробити фотографію робочого дня; переглянути існуюче коло зобов'язань працівника; визначити що для виконання функцій йому необхідно знати та вміти, якою додатковою компетенцією він повинен володіти.

Система оцінки та визнання кваліфікації покликана вирішувати задачі для суб'єктів [1,2]:

1. Для працівників: отримання сертифікату, що підтверджує кваліфікацію, спрощення доступу до робочих місць, горизонтальної та вертикальної трудової мобільності, документальне підтвердження компетентності, незалежно від часу та місця навчання.

2. Для роботодавців: полегшує процедуру прийому працівників, встановлення оплати праці та планування внутрішньофірмового навчання.

4. Для навчальних закладів: ця система є методом «еталонного тестування» якості навичок та знань, отриманих у процесі навчання, дає ринкову оцінку розробленим програмам навчання.

5. Для студентів: отримують чітке розуміння того, якими навичками, знаннями та вміннями вони мають володіти, щоб отримати бажану роботу.

6. Для держави: формування політики у сфері зайнятості, регулювання ринку праці.

У професійних стандартах у межах конкретного виду діяльності визначаються вимоги до:

□ змісту трудової діяльності та умовам її здійснення;

□ кваліфікації працівника;

□ професійної освіти та навчання, необхідні для відповідності цій кваліфікації.

Крім питання «Що повинен вміти фахівець?» дається і питання «Як він це повинен зробити?»

Дослідження літературних джерел дозволило узагальнити визначення сутності професійних стандартів. Професійний стандарт – це багатофункціональний нормативний документ, що включає в себе опис функцій, які виконують працівники різних кваліфікаційних рівнів, професій, посад і вимог до їх виконання (перелік знань, вмінь, навичок, компетенцій, якими має володіти фахівець для виконання своїх посадових обов'язків, ступеня відповідальності і самостійності), а також оцінка ступеня нестандартності виконуваних функцій. Стандарт містить мінімальні обов'язкові вимоги, які можуть бути виміряні та оцінені, у той самий час вони носять рамковий характер – допускають уточнення та доповнення залежно від реальних умов.

Професійні стандарти мають бути основою для розробки стандартів професійної освіти та модульних програм навчання, що базуються на компетенції; механізму оцінки компетенцій випускників ВНЗ та кваліфікації, отриманої неформальним способом; галузевих /корпоративних стандартів; посадових інструкцій.

Таким чином, сучасна система оцінки та визнання кваліфікації повинна бути безпосередньо пов'язана із професійними стандартами, а не з освітніми стандартами.

Проаналізуємо основні відмінності освітніх стандартів від професійних, які подані у табл. 1.

Визначивши сутність та завдання професійних стандартів розглянемо світову практику розробки професійних стандартів.

У Західній Європі та США потреба у прийнятті професійних стандартів виникла наприкінці 80-х років, коли було усвідомлено кризу професійної університетської освіти. Освіта відставала від потреб бізнесу, випускники не виявились готовими до швидкого включення в діяльність. Задача полягала в тому, що виникла потреба сформулювати вимоги роботодавців до працівників, а тим, хто хотів почати свою діяльність – показати, що вони повинні освоїти, щоб здати кваліфікаційний іспит (по суті отримати допуск у професію) у

професійному товаристві. Така практика широко використовувалася в Америці, Японії, Європі, але для вузького набору професій: архітектор, юрист, нотаріус. Поступово рішення було в екстраполяції і на інші види діяльності.

Таблиця 1

Відмінності професійних стандартів від освітніх[1]

<i>Напрями відмінностей</i>	<i>Професійні стандарти</i>	<i>Освітні стандарти</i>
1. Сфера регулювання (що регулюється?)	Визначають вимоги до кваліфікації, компетенції	Визначають структуру та облаштування (уклад) освітнього процесу
2. Суб'єкти регулювання (хто регулює?)	Співтовариство професіоналів в даному напрямку діяльності	Міністерство освіти і науки, Навчально-методичне об'єднання
3. Внутрішні облаштування	У профстандартах зафіксовані функції, роботи, продукти, технології, визначаються якими знаннями, вміннями та компетенціями професіонал повинен володіти. Також у профстандартах визначається, скільки рівнів кваліфікацій існує	Які саме повинні бути компетенції, сформовані у випускника, якими освітніми заходами формуватиметься та чи інша компетенція, питома вага вільної та варіативної частини
4. Виникнення різних інститутів на основі цих стандартів	Сертифікація кваліфікації	Кредитно-залікова система, акредитація освітніх програм

У Західній Європі та США потреба у прийнятті професійних стандартів виникла наприкінці 80-х років, коли було усвідомлено кризу професійної університетської освіти. Освіта відставала від потреб бізнесу, випускники не виявились готовими до швидкого включення в діяльність. Задача полягала в тому, що виникла потреба сформулювати вимоги роботодавців до працівників, а тим, хто хотів почати свою діяльність – показати, що вони повинні освоїти, щоб здати кваліфікаційний іспит (по суті отримати допуск у професію) у професійному товаристві. Така практика широко використовувалася в Америці, Японії, Європі, але для вузького набору професій: архітектор, юрист, нотаріус. Поступово рішення було в екстраполяції і на інші види діяльності.

Загальна філософія якості продукту або процесу була перенесена на і на освіту в Європі та США. Було усвідомлено, що для якісної освіти необхідно мати [4]:

- зрозумілі та прозорі критерії якості випускника (дублінські дескриптори). Дублінські дескриптори описують сутність і природу кваліфікації за такими критеріями: знання та розуміння, застосування знань та розуміння, формулювання суджень, комунікативні навички, здатність до самостійного навчання;
- зрозумілі та прозорі внутрішні процеси навчання, з цією метою була розроблена кредитно-залікова система.
- відкритість та прозорість розробки освітніх програм (розроблена система акредитації освітніх програм).

Слід зазначити, що професійні стандарти в різних країнах мають різний нормативний статус. Професійні стандарти можуть затверджуватися: державою, як окремий документ (Великобританія); структурами соціальних партнерів для обов'язкового використання при формуванні галузевих стандартів (затверджуються на державному рівні) та програм навчання (Німеччина, Франція, Нідерланди).

Розглянемо існуючі в світі формати взаємодій при розробці професійних стандартів (табл. 2).

Таблиця 2.

Формати взаємодії при формуванні професійних стандартів

<i>Країна</i>	<i>Формат взаємодії</i>
Нідерланди	22 національні організації з професійної освіти та навчання за участю представників промисловості та бізнесу, конфедерації профспілок Нідерландів, системи освіти Задачі: формування професійних профілів та освітніх стандартів
Великобританія	Галузеві ради з навичок Агентство з кваліфікації та якості Служби, що присвоюють кваліфікації
Данія	Національні галузеві комітети Консультативна рада з ПО Національна рада з питань навчання (50 галузевих комітетів)
Німеччина	Галузеві організації роботодавців Компетентні організації: торгово-промислові палати, галузеві палати Земельні комітети з професійного навчання Федеральний інститут професійної освіти
Франція	21 Консультативна професійна комісія з основних секторів економіки Постійна комісія національної ради з управління професійним навчанням Бюро партнерів зі сферою праці та консультативними професійними комісіями при Міністерстві освіти і науки
США	Національна Рада з професійних стандартів відповідає за формування вимог до освітніх стандартів

Таким чином, дані таблиці вказують на те, що розробки професійних стандартів залучається широке коло роботодавців-експертів, структурних одиниць. Це дозволяє повною мірою відобразити найхарактерніші та у повному обсязі вимоги до професії.

Аналіз світової практики розробки, удосконалення та широкого впровадження в практику професійних стандартів дозволяє виявити такі тенденції [3,4]:

- рух від регіональних галузевих систем стандартів до формування загальнонаціональної системи (така тенденція спостерігається в Австралії, Канаді, Великобританії, США, Німеччині, Японії, Нідерландах, Чілі, Малайзії, Філіппінах, Туреччині, Румунії);
- розширення міжнародного обміну досвідом з проблем формування та використання професійних стандартів (все більше країн у різних регіонах починають розробляти та впроваджувати загальнонаціональні професійні стандарти).

Основною структурою, що регулює та координує діяльність по створенню професійних стандартів у Великобританії, є Рада з національних стандартів (National Occupational Standards Board), яку очолює один із представників роботодавців. Членами Ради є представники [3]:

- агентства з кваліфікацій та освітніх програми;
- шотландського кваліфікаційного агентства;
- агентства Уельса з кваліфікацій, освітніх програм;
- ради Північної Ірландії з навчальних програм, іспитів та оцінювання;
- агентства з розвитку галузевих кваліфікацій;
- шість представників роботодавців

Головним завданням Ради є забезпечення високого рівня професійних стандартів у країні, їх відповідність світовим зразкам. Рада здійснює фінансування створення та оно-

лення стандартів на конкурсній основі, стежить за ходом виконання проектів з розробки стандартів та затверджує їх.

Безпосередньо розробку національних стандартів здійснює Рада з розвитку галузевих кваліфікацій.

У Канаді формування професійних стандартів ініціював Федеральний уряд при підтримці та взаємодії з місцевою владою й організаціями, представниками бізнесу, освіти та профсоюзів. У процесі такої взаємодії розроблено два типи професійних стандартів: стандарти, розроблені у рамках Програми «Червона печатка» та створені галузевими радами у межах Галузевої партнерської ініціативи [3,4].

Мета цих проектів – забезпечити більш повну відповідність професійної підготовки вимогам виробництва, професійне зростання, покращити якість професійної підготовки, визначати присвоєння по всій території країни кваліфікацій та розробляти і впроваджувати в практику професійних стандартів.

Програма «Червона печатка» функціонує більше 50 років, яка сприяє розвитку загальнонаціональної мобільності кваліфікованих кадрів, забезпечує стандартизацію програм професійної підготовки. Розробка професійних стандартів організовується та фінансується федеральним урядом. Процес узгодження й затвердження професійних стандартів передбачає розгляд у регіональних органах, що регулюють профпідготовку на виробництві. Для отримання «Червоної печатки» необхідно здати спеціальний іспит міжрегіональних стандартів, зміст якого формується, виходячи із спеціально створених професійних стандартів (у списку професій – 49 позицій). Наявність «Червоної печатки» дає можливість працювати в будь-якому регіоні Канади, незалежно від місця отримання кваліфікації

Починаючи з 1990-х років, у країні активізувалася робота з класифікації та сертифікації професійної діяльності, у результаті чого була створена Галузева партнерська ініціатива, однією із задач яких було розробка та впровадження в практику професійних стандартів. Слід відзначити, що використання професійних стандартів, створених галузевими радами, не є обов'язковим.

Що стосується України, то зі сторони держави здійснюється певна робота щодо введення професійних стандартів у правове поле. Міністерством освіти і науки розроблено проект «Стратегії розвитку національної системи кваліфікацій до 2020 р.», який оприлюднено з метою обговорення, 7 червня 2013 р. на офіційному веб-сайті міністерства рубрика «Громадське обговорення» та розроблено проект Закону «Про національну систему кваліфікації».

Практичними кроками в Україні у цьому напрямі стало ініціювання у 2011 р. багатогалузевою групою «System Capital Management» у межах програми «Сучасна освіта» проект з розробки сучасних професійних стандартів – «паспортів професій». Партнерами проекту стали Британська рада, Міністерство освіти і науки, Конфедерація роботодавців України, Аналітичний центр «Бест» [5].

Упродовж 2011–2012 рр. були розроблені професійні стандарти для восьми спеціальностей у чотирьох галузях: металургія, енергетика та хімічна галузь та журналістика. На підставі цих паспортів професій у 2013 р. Міністерство освіти і науки формує нові освітні стандарти, які стануть основою для навчальних програм у 14 вищих навчальних закладах.

У галузі готельного та ресторанного бізнесу Конфедерація роботодавців плідно співпрацює з Європейським фондом освіти у питаннях підготовки та реалізації проекту з формування професійних стандартів. Задача цього проекту – адаптація в Україні методики розробки професійних стандартів, рекомендованих для роботодавців ЄС.

У зв'язку з цим прийнято такі рішення:

- доопрацювати Закон України «Про національну систему кваліфікації» (із залученням експертів, фахівців та всіх зацікавлених сторін);
- завершити розробку професійних стандартів у сфері громадського харчування, затвердити їх у ролі галузевих. Стандарти не повинні залишатися внутрішньо-корпоративними та відомчими документами;
- удосконалити методику розробки професійних стандартів та залучати до розробки профільні комітети Верховної Ради, Міністерства освіти і науки, Міністерство

економічного розвитку і торгівлі, Міністерство фінансів, галузеві організації, Держслужбу зайнятості, підприємства, об'єднання, освітні заклади та ін.

У 2013 р. своє бажання об'єднати зусилля та співпрацювати задля розробки спільних правил взаємодії ринку (насамперед – роботодавців), освітян та держави висловили українські професійні асоціації, вузи та держава. Наразі всі працюють над стандартом зі спеціальності «Маркетинг», впровадження якого в систему освіти було ініційовано Українською асоціацією маркетингу та погоджено з Міністерством освіти і науки. У межах проекту будуть розроблені кваліфікації з таких спеціалізацій як менеджер з маркетингових досліджень; бренд-менеджер; менеджер з маркетингових комунікацій.

Таким чином, розробка професійних стандартів дозволить встановлювати та підтримувати єдині вимоги до якості праці у межах визначеної професійної діяльності; узгоджувати та уніфікувати (усунути зайве) найменування видів трудової діяльності та посад у межах визначеної професійної діяльності; виявляти нові види трудової діяльності та зміни у змісті та організації праці; здійснювати сертифікацію/атестацію працівників.

Сучасному роботодавцю досить складно визначити, наскільки молодий фахівець, який щойно закінчив ВНЗ, компетентний. У зв'язку з цим і буде проводитися сертифікація – оцінка фахівця (відповідає він професії чи ні) незалежними регіональними та галузевими комісіями, до складу якої ввійдуть представники держави та бізнесу.

Література:

1. Белков Б. Чим відрізняється профстандарт від освітнього [Електронний ресурс] / Б. Белков – Режим доступу: www.prof-standart.org.
2. Машукова Н. Профессиональный стандарт и его назначение [Електронний ресурс] / Н. Машукова – Режим доступу: erg-magazine.ru/vlast/otdel_kadrov/prof/
3. Ткачук О.В. Стандартизація професійного розвитку кадрів: світовий досвід та можливості використання в Україні / О.В.Ткачук // Механізм регулювання економіки. – 2008. – №3. Т.2. – с. 220-226.
4. Мировой опыт: профессиональные стандарты [Електронний ресурс] / Режим доступу: pard.ru/index.php
5. СКМ розроблятиме професійні стандарти в ключових для Групи галузях [Електронний ресурс] / Режим доступу: scm.com.ua/uk/media-centre/news/view/458/
6. Профессиональные стандарты [Електронний ресурс] / Режим доступу hrliga.com/index.php

Новикова Н.Н., канд. экон. наук, ст. преподаватель кафедры экономики и финансов предприятия Киевского национального торгового-экономического университета

Профессиональные стандарты подготовки: содержание, мировой опыт и украинские реалии. В статье рассматривается сущность и содержание профессиональных стандартов, их значение в повышении качества подготовки специалистов финансово-экономического направления согласно требованиям рынка труда. Определено цель, задания и требования к формированию профессиональных стандартов. Проанализировано основные отличия образовательных и профессиональных стандартов. Исследовано мировой опыт принятия профессиональных стандартов, существующие в мире форматы взаимодействия при разработке профессиональных стандартов. Определено цель и состояние процесса формирования профессиональных стандартов в Украине.

Ключевые слова: профессиональные стандарты, образовательные стандарты, сертификация, квалификация, паспорт профессии, специалист, квалификационный экзамен, отраслевые стандарты.

Novikova N.N., Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer, Department of Economics and Finances of the Enterprise, Kyiv National Trade and Economic University

Professional standards of training: essence, world experience and Ukrainian realities. The article deals with the essence and content of professional standards, their influence on the quality increase of specialists training in the financial-economic field in accordance with the requirements of labor market. The aim, tasks and requirements of professional standards of preparation are highlighted. World experience of professional standards acceptance is analyzed, existing formats of cooperation within professional standards development are revealed. The purpose and the state of professional standards formation in Ukraine are pointed out.

Key words: professional standards, education standards, certification, qualification, professional passport, specialist, qualification test, branch standards.

УДК 330.341:35.08](045)

Опанасенко В.М.,

канд. екон. наук, доцент кафедри теорії та історії господарства
Київського національного економічного університету ім. В.Гетьмана

Вплив бюрократичного апарату управління на розвиток тіньового сектора економіки

У статті проаналізовані дослідження бюрократичної системи знаних науковців М.Вебера, К.Маркса, Р.Мертона, А.Гоулднера, С.Н. Паркінсона та ін. Зроблений висновок про об'єктивну необхідність використання бюрократичної системи, окреслені шляхи її формування, охарактеризовані принципи, за якими вона повинна утворюватись, виділена класифікація бюрократичної системи, висвітлюються основні суспільні проблеми, що виникають при взаємодії між господарючими суб'єктами та державними чиновниками. Окреслені проблеми хабарництва як результат дії адміністративної системи України.

Ключові слова: апарат управління, тіньова економіка, бюрократія, чиновництво, хабарництво.

Бюрократія як соціальний феномен виник наприкінці середньовіччя при становленні абсолютної монархії у ході реакційної боротьби проти феодалної аристократії. Центральна влада в особі монарха створювала особливий клас посадових осіб, які безпосередньо і винятково підпорядковувались її впливу, тим самим витісняючи від політичної, соціальної та економічної влади феодалів.

Термін «бюрократія» виник у 1745 р. у Франції: його вперше використав французький комерсант та економіст Венсан де Гурне. У період своєї появи цей термін мав критичний сенс – під ним розумілось, що бюрократи-чиновники забирають реальну владу у монарха чи у народу.

У XIX столітті бюрократія як форма організації державних і ринкових елементів стала предметом дослідження соціологів, філософів та економістів. У сучасній науці до бюрократії застосовується неоднозначне тлумачення, яке здебільшого базується на ідеях Сіріла Н. Паркінсона, які можна охарактеризувати тезою: «Бюрократія – негативне соціальне явище, але якого позбутися неможливо через його суспільну обумовленість».

Аналіз сучасних досліджень вказує на те, що більшість вітчизняних та іноземних учених, що досліджують бюрократію та тіньову економіку, звертають увагу лише на таку складову як хабарництво, або взагалі розглядають чи бюрократію, чи тіньову економіку як різні предмети дослідження, лише вказуючи на те, що вони пов'язані. У своїх дослідженнях М.Л. Альпідовська, В.Ф. Анурін [1], В. Міщинський та інші вчені, розкриваючи суть та причини виникнення бюрократичної системи, акцентують увагу на тому, що «...в суспільній свідомості (населення) склався та укорінився негативний образ чиновника, часто навіть не пов'язаний з особистим досвідом населення» [1, с. 36], але не намагаючись розібратися у причинах відповідних суспільних настроїв. Тому ми у своїй статті спробували розкрити суть бюрократичної системи, вказати причини виникнення «нелегальних відносин» як результату діяльності управлінської номенклатури.

Ідея функціонування апарату управління базується на тому, що представники державної влади повинні чітко виконувати покладені на них функції та задачі і бути відмежованими від загальних економічних принципів, але реальність життєвої ситуації створює дві особливі ситуації стимулювання тіньових процесів у суспільстві як наслідок дії бюрократичної системи. По-перше, це можливість використати наявну владу у власних цілях, що стимулює можновладців спотворювати покладені на них обов'язки; по-друге, самі бюрократичні принципи, які будуть проаналізовані нижче, формують негативне ставлення

господарюючих суб'єктів до виконавчої влади, тим самим утворюючи мотиви нелегальної поведінки.

Перед тим як перейти до вирішення задекларованої проблеми, визначимо теоретичну основу бюрократії як соціального явища. Загалом під бюрократією розуміють державне управління в країнах, де всі справи зосереджені в руках органів центральної урядової влади, що діють за приписом і через припис. Також під бюрократією розуміють клас осіб, які різко виділяються з решти суспільства, бо становлять чи представляють центральну урядову владу.

Першим, хто зробив комплексний аналіз та довів ефективність бюрократії як системи управління, був німецький соціолог Макс Вебер. Основою його бачення є раціональна робота установи, в якій кожен член бюрократичного апарату працює максимально ефективно, незалежно від посади, яку він займає, чи обов'язків, які виконує. Розглядаючи соціальну проблему легального владного панування, він доводив, що повсякденне верховенство влади – це перш за все управління, що базується на найбільш чистому типі легального владного панування – бюрократичного штабу управління. Виходячи з такого бачення суті бюрократії німецький дослідник виділив принципи, за якими вона повинна формуватися. До них він відніс: принцип функціональної здатності, суть якого в тому, що посади займаються тільки за компетентністю; принцип бюрократичного авторитету базується на суворому дотриманні бюрократичної ієрархії; принцип формалізму включає в себе підпорядкування правилам, інструкціям, які чітко зафіксовані й визначені; принцип керівництва «без гніву й пристрасті», базується на виключенні емоційного аспекту взаємодії між працівниками бюрократичного апарату; принцип професіоналізму пояснюється відповідністю вимог до професійної кваліфікації; принцип корпоративізму, суть якого у духовній близькості, збігу поглядів та відстоюванні інтересів організації як єдиного цілого [8, с. 87 – 88].

Визначена М.Вебером організація роботи є ідеальним варіантом відносин між владою та соціумом. Він виділив кілька варіантів появи бюрократичного апарату: по-перше, це формування його навколо видатного лідера. Цей спосіб М.Вебер визначив як «рутинізацію харизми», коли група людей, яка об'єдналася навколо яскравої особистості, поступово перетворюється на бюрократичну структуру, що втілює у суспільстві ідеї свого лідера; по-друге, бюрократична структура формується навколо групи людей, у цьому випадку вона з самого початку свідомо створюється для виконання певних цілей та задач; по-третє, коли базою формування бюрократії виступає вже існуючий бюрократичний апарат в якому відбуваються лише внутрішні зміни; по-четверте, бюрократичний апарат утворюється групою людей, які мають певні соціальні погляди і спільними силами їх захищають та займаються політичною діяльністю як професією, такий спосіб є формою утворення політичних партій.

У літературі існує така класифікація бюрократії: класична або апаратна характеризується діяльністю чиновників лише на рівні виконання загальних управлінських функцій, що обмежені своєю роллю в організації; професійна – передбачає у керуючих наявність глибоких теоретичних і практичних знань у вузьких сферах діяльності, обмежених рольовими вимогами; адхократія – це такий вид бюрократичної системи, за яким відбувається створення тимчасових робочих груп, для вирішення певної задачі чи проекту.

Сучасні дослідники виділяють два типи бюрократичної системи, а саме – східний та західний. Бюрократія східного типу вбудована в систему державного управління і є її невіддільною частиною. За допомогою бюрократії уряд має можливість контролювати всі сторони життя суспільства і поступово ставить себе поза суспільством і над ним. Держава стає набагато сильнішою за суспільство, формується бюрократичне панування. Ще М.Вебер назвав цей тип бюрократії патримоніальним.

На відміну від свого східного аналога, європейська, або західна бюрократія хоча і пов'язана з урядом, але не є його суттю. З самого початку свого розвитку в капіталістичну епоху уряди в країнах західноєвропейської цивілізації перебували під контролем суспільства, і цей контроль стримував формування сильних бюрократичних систем.

Сама по собі бюрократична система в ідеальному вигляді є ефективною організаційною структурою, як у діяльності на рівні держави, так і у комерційних структурах, оскільки вона володіє трьома основними рисами – стабільністю, ієрархією, розподілом праці [10,

с.102], але в практичній діяльності вона має досить велику кількість негативних наслідків свого функціонування, що призводять до появи нелегальної поведінки як господарюючих суб'єктів, так і представників чиновницького апарату.

Після теоретичного визначення суті бюрократичної системи звернемо увагу на її здатність стимулювати формування опортуністичної поведінки в суспільстві. Одним із перших, хто звертає увагу на об'єктивний негативний бік функціонування бюрократичної системи, був К.Маркс. Аналізуючи цю систему організації суспільних взаємовідносин, він підкреслював, що вона сама по собі утворює замкнуте коло, з ієрархією знання, де верхи покладаються на нижчі кола в усьому, що стосується знання частковостей; нижчі ж кола довіряють верхам у всьому, що стосується розуміння загального, і, таким чином, вони взаємно вводять один одного в оману [5, с. 271 – 272]. Таким чином, К.Маркс визначив, що державні органи виконавчої влади об'єктивно через нерозуміння або через суб'єктивне трактування законів та нормативних актів спричиняють до появи незаконних дій у господарчій сфері.

Доволі ґрунтовні та загальні висновки щодо діяльності бюрократичної системи ми знаходимо у працях американських соціологів Р.Мертон, Д.Катца, Р.Кана, А.Гоулднера та ін. [8]. Проаналізувавши їх доробки, автор дійшов таких висновків і узагальнень: по-перше, діяльність бюрократичного апарату відчужена від громадянина, а безособистісний підхід до клієнтів, який повинен допомагати дотримуватися їх рівноправності, позбавляє людей їх унікальності. Будь-яка проблема підлаштовується під єдиний для всіх шаблон і вирішується стандартним методом. У результаті відбувається дегуманізація і перетворення людини на стандартну «справу» на столі у чиновника, що зменшує «віру» в дії апарату управління і стимулює пошук вирішення проблем через альтернативні канали. Прикладом такої дії є соціальні відносини, що утворилися на території колишнього Радянського Союзу в 90-х роках ХХ ст., коли поряд з державним апаратом примусу існував кримінальний. По-друге, стандартна процедура прийняття рішень часто, проходячи всі необхідні інстанції та узгодження, займає стільки часу, що саме рішення стає вже застарілим і непотрібним. Для опису цієї ситуації Р.Мертон ввів спеціальний термін – «бюрократичний ритуалізм», що означає таку відданість правилами і законами, що ставить під загрозу досягнення цілей організації. По-третє, це наявність інерційності у діяльності бюрократичного апарату загалом. Бюрократія створюється для вирішення певних проблем, але це не означає, що коли ці проблеми будуть вирішені, то організація перестане існувати. Це призводить до додаткової появи і збереження вже непотрібних комітетів і служб. Як і будь-яка інша організація, бюрократія прагне до самозбереження, але на відміну від інших структур, вона має більший досвід і великі можливості для того, щоб не допустити свого розпуску. У результаті бюрократична організація може функціонувати вже незалежно від раніше поставлених перед нею цілей. По-четверте, адміністративна діяльність зводиться до письмоводства; замість фактичного виконання задовольняються прийомом статистичної звітності без її фактичної перевірки, а оскільки такий спосіб «виконання» ніколи не зустрічає перешкод, то вищі урядові організації звикають ставити своїм місцевим органам фактично вимоги нездійсненні. У результаті виходить повний розлад між паперовою звітністю і реальним станом речей. Частковим прикладом практичної дії цього твердження є диспропорції між виділенням вищим законодавчим центром асигнувань і дійсними потребами відповідних галузей економіки.

На нашу думку, апогеєм окреслення бюрократичної системи як об'єктивного негативного явища є дослідження британського соціолога Сіріла Н. Паркінсона, який у своїх працях виводить та доводить певні бюрократичні закономірності, які він сам називає соціальними законами. Аналізуючи взаємозалежність між фізичною категорією часу та соціальною – роботою, британський соціолог доходить висновку, що робота забирає весь виділений на неї час, а при поєднанні цього висновку з бюрократичною системою окреслюються такі закономірності: чиновник множить підлеглих, тому що в нього завжди не вистачає часу на всі завдання і він потребує помічника; чиновники працюють один для одного, це твердження впливає з того, що наявний формалізм призводить до постійного збільшення паперової роботи. Свої висновки – Паркінсон підтверджує статистичними даними. «У 1914 р. у флоті служило 146.000 моряків, 3249 чиновників і 57.000 портових робітників. У 1928 р. моряків

стало всього 100.000, докерів – 62.439, зате чиновників було вже 4558. Число військових судів зменшилося з 62 до 20, але служило в Адміралтействі вже не 2000, а 3569 чиновників, утворюючи, як хтось висловився, «могутній сухопутний флот» [4, с. 6–8]. «На скільки ж відсотків збільшуються штати? Щоб це встановити, ми не повинні розглядати воєнні роки, коли штати росли дуже швидко, а відповідальність падала. Показові мирний час: близько 5,24% від 1935 до 1939 р. і 6,55% від 1947 до 1954 р. У середньому – 5,89% на рік, тобто практично те ж саме, що і в штатах Адміралтейства з 1914 до 1928 р.» [4, с.11]. Подібну статистичну ситуацію наводить у своєму аналізі російський дослідник Б.Міронов: наприкінці XVII ст. кількість чиновників на 1 тис. населення Російської імперії становило 0,4 особи, у XVIII – 0,6 осіб, у 1857 р. – 2,0 особи, у 1897 р. – 1,2 осіб, у 1913 р. – 1,6 осіб, у 1922 р. у Радянському Союзі – 5,2 осіб, у 1928 р. – 6,9 осіб, у 1940 р. – 9,5 осіб, у 1950 р. – 10,2 осіб [6, с. 194 – 198].

Проводячи аналіз діяльності бюрократичної системи Паркінсон відзначає, що для такої системи є характерним поява певних комітетів, які «народжуються», «живуть» та «вмирають». Далі він робить умовивід, що найоптимальніша кількість членів у комітеті п'ять осіб, якщо членів більше, то все одно працює п'ять, а інша частина лише робить вигляд, що працює і це підтверджує висновок про зростання адміністративного апарату без нагальних потреб. Далі Паркінсон робить доволі сміливу гіпотезу, яка в літературі отримала назву «закон звичних сум». Розуміння цієї гіпотези вносить дещо песимістичне бачення фінансового боку діяльності бюрократичних систем, особливо якщо йдеться про державну бюрократію. Суть цього «закону» полягає в тому, що люди мають реальну можливість правильно робити висновки, розпоряджатися і використовувати такі суми грошей, які вони особисто мають і вже розпоряджалися, тому, по-перше, час, витрачений на обговорення пункту, обернено пропорційний розглянутій сумі; по-друге, чим більша сума, що пропонується на виділення якоїсь справи, тим більша ймовірність, що вона буде виділена [4, с. 32]. Ця закономірність вказує, наскільки діяльність некомпетентних чиновників може призвести до появи тіньових процесів як з боку апарату управління через навмисне збільшення кошторису задля «відмивання» державних коштів, або надання державі за рахунок бюджету певних послуг там, де без них суспільство може обійтись, не враховуючи при цьому їх вартість, а також з боку нечесних підрядчиків, які, завищуючи наданий кошторис, отримують надприбутки. Це змушує державний апарат утворювати додаткові комітети з перевірки діяльності останніх.

Ідеї і висновки С.Н. Паркінсона знайшли своє продовження у дослідженнях Л. Пітера, який продовжив логічний ланцюжок взаємодії чиновників будь-якого рівня. Через використання бюрократичної системи як засобу досягнення власних егоїстичних цілей, управлінський апарат поповняється людьми, які доволі некомпетентні і неспроможні до саморозвитку. І до того ж чиновник не створюватиме собі конкурента і тому бере собі в заступники людей з нижчими розумовими можливостями. Виходячи з таких міркувань, Л. Пітер вивів власний закон бюрократії: «В ієрархії кожен індивід має тенденцію підніматися до свого рівня некомпетентності» [7, с. 49]. Досліджуючи далі фактичний розвиток бюрократичної системи західного світу і враховуючи вже зроблені висновки, Л. Пітер визначає закономірність і можливості просування чиновників кар'єрними сходами. Він визначає наявність у бюрократичній піраміді «класового бар'єру» як засобу відносно успішного функціонування західних бюрократій. Бюрократична піраміда розпадається на дві нерівні частини, в широкій основі піраміди по ієрархічній драбині сходять en masse вихідці з «підлеглого класу», а верхівка піраміди зарезервована, як правило, для вихідців з «панівного класу». «Розглядаючи простір в нижній частині піраміди... з очевидністю встановлюємо, що через класовий бар'єр багато службовців ніколи не зможуть просунути досить високо, щоб досягти свого рівня некомпетентності... Отже, класовий бар'єр служить гарантією, що в нижчих ланках ієрархії підтримуватиметься більш високий ступінь ефективності, який не можна було б досягти при відсутності цього бар'єру» [7, с. 112 – 113].

Підтвердженням тези про формування бюрократичного класового бар'єру знаходимо у дослідженнях радянського вченого М.С. Восленського, який у 1984 р., при аналізі адміністративної системи Радянського Союзу, доводить перетворення бюрократії у суспільну верству, привілеї в якій передаються у спадок дітям і онукам («Номенклатура стає

спадковою»). Він наводить велику кількість прикладів і закінчує свій аналіз цілком логічним висновком: «Правлячий клас номенклатури в СРСР все виразніше починає переходити до самовідтворення. Так, номенклатурна посада не успадковується, але приналежність до класу номенклатури стає на наших очах фактично спадковою» [3, с. 190].

Далі звернемо увагу на історичні приклади взаємозалежності бюрократичної системи та тіньової економіки. Український науковець А.В.Базилюк у дослідженні тіньової економіки в Україні, дійшов висновків, щодо стимулювання нелегальної діяльності бюрократичною системою нашої країни. Аналізуючи умови господарювання приватних підприємців, він відзначив такі стимули появи хабарництва та опортунізму: по-перше, низька швидкість видачі відповідних документів приватним підприємцям представниками державної бюрократії на законних засадах; по-друге, розташування різних служб у різних частинах міста, що зменшує швидкість вирішення постійних проблем; по-третє, співпадання часів прийому у державних службовців; по-четверте, постійні зміни форм звітності чи іншої документації [2, с. 85 – 88]. Неможливість швидко вирішити проблеми з органами державного управління призводить до того, що підприємці самостійно згодні запропонувати певне матеріальне заохочення державним службовцям. У нашій країні вже існує поняття «корупційний податок», на який наголосив президент В.Янукович під час засідання Національного антикорупційного комітету влітку 2011 р., додавши, що українське суспільство щорічно втрачає близько 20 млрд. грн. через корупцію [9]. Загалом, Україна зайняла 44-е місце за рівнем корупції серед 178 країн світу в рейтингу за 2010 р., підготовленому глобальною антикорупційною неурядовою організацією Transparency International. У рейтингу, де рівень корупції оцінюється за шкалою від 0 до 10 балів, в якій 0 означає тотальну корумпованість держави, а 10 – фактична відсутність корупції, Україна отримала 2,4 бала [11].

На нашу думку, ще одним стимулом неефективного функціонування державних чиновників в Україні є те, що вони не є власниками засобів виробництва, якими керують і тому безпосередньо не зацікавлені у ефективному їх використанні і до того ж мають здатність будь-які свої неефективні дії списувати на підлеглих чи взагалі на суспільство. Цю проблему можна лише подолати, створивши такі умови, за якими існували б стимули діяльності чиновників як позитивні, а саме – отримання суттєвого матеріального заохочення, наявність підлеглих з високим рівнем заробітної плати, створення державою суспільної репутації, можливість займати супутні посади, так і негативні, як-от – позбавлення волі та особистого майна. Також існує небезпідставна думка про те, що бюрократична система, що збереглася в Україні після розпаду Радянського Союзу, є адміністративною системою «східного типу», що збільшує результати діяльності адміністративного апарату.

Зробивши аналіз бюрократичної системи і визначивши її як позитивні, так і негативні результати дії на суспільство, ми доходимо висновку, що остання є об'єктивно необхідною і відмовитися від цієї системи управління неможливо, тому для зменшення негативних наслідків бюрократизації управління необхідна система зовнішнього контролю за діяльністю чиновників – з боку громадян (клієнтів бюрократії) та / або керівників. Як правило, обидва ці методи поєднуються. Громадянам надають право скажитися на бюрократів до правоохоронних органів, хоча і ці органи самі можуть піддатися бюрократичному переродженню. Також потрібно створити систему високих позитивних та негативних стимулів до праці на державних посадах. Таке узагальнення дає можливість у подальшому продовжити аналіз бюрократичної системи у контексті взаємозалежності з тіньовою економікою конкретного історичного періоду певного суспільства.

Література:

1. Анурин В.Ф. Бюрократия: взгляды «извне» и «изнутри» / В.Ф. Анурин, А.М. Садулина // Социологические исследования = СОЦИС. – 2010. – №2. – С. 29 – 38.
2. Базилюк А.В. Тіньова економіка в Україні: [монографія] / А.В. Базилюк, С.О. Коваленко. – К.: НДЕІ, Мінекономіки України, 1998. – 206 с.
3. Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – Л., 1985. – 640 с.
4. Законы Паркинсона / С.Н. Паркинсон; [пер. с англ. С. Степанова]. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1998. – 319 с.
5. Маркс К, Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1955. – Т. 1. 723 с.

6. Миронов Б.Н. Социальная история России. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 2. – 524 с.
7. Питер Л.Д. Принцип Питера, или Почему дела идут вкривь и вкось. – М., 1990. – 244 с.
8. Политология: Хрестоматия / Сост. Б. А. Исаев, А. С. Тургаев, А.Е. Хренов. – СПб.: Питер, 2006. – 464 с.
9. Складено рейтинг найбільш корумпованих регіонів України // Кореспондент. – 11 квітня 2013. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/business/economics/1541857-skladeno-rejting-najbilsh-korumpovanih-regioniv-ukrayini>
10. Тоффлер А. Футурошок / пер. с англ. – СПб., 1997. – 464 с.
11. Україна опинилася на 134-у місці в світі за рівнем корупції // ТСН. – 2010 – 26 жовт. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/ukrayina-opinilasja-na-134-misci-v-sviti-za-rivnem-korupcii.html>

Опанасенко В.М., канд. экон. наук, преподаватель кафедры теории и истории хозяйства Киевского национального экономического университета им. В.Гетьмана

Влияние бюрократического аппарата управления на развитие теневого сектора экономики. В статье проанализированы исследования бюрократической системы выдающимися учеными М.Вебером, К. Марксом, Р.Мертоном, А.Гоулднером, С.Н. Паркинсоном и др. Сделан вывод об объективной необходимости использования бюрократической системы, указанные пути ее формирования, охарактеризованы принципы, по которым она образовывается, выделена классификация бюрократической системы, сделан анализ основных общественных проблем, возникающих при взаимодействии между хозяйствующими субъектами и государственными чиновниками. Обозначены проблемы взяточничества как результат бюрократизации в Украине.

Ключевые слова: аппарат управления, теневая экономика, бюрократия, чиновничество, взяточничество, формальные и неформальные отношения в органах исполнительной власти.

Опанасенко V.M., Candidate of Economic Sciences, Lecturer of the Department of Theory and Business History, Kyiv National Economic University named after V.Get'man

The influence of bureaucratic control on the development of the shadow sector of the economy. The paper analyzes the research of bureaucratic system by prominent scholars such as M. Weber, K. Marx, R. Merton, A. Houldner, S. Parkinson. The objective need for the bureaucratic system is outlined, ways of its formation are described, the principles of its formation are revealed, classification of bureaucratic system is given, the analysis of the major social problems that arise in the interaction between economic agents and government officials is done. The issues of bribery as a result of bureaucracy in Ukraine are defined.

Key words: administrative apparatus, shadow economy, the bureaucracy, the bureaucratic officials, bribery, formal and informal relationships in the executive branch.

УДК 336.76:339.747](045)

Сапачук Ю.М.,

канд. екон. наук, старший викладач кафедри економічної теорії
Національного університету «Києво-Могилянська Академія»

Структурна трансформація сучасного фінансового ринку та фінансова нестабільність

У статті систематизовано ключові аспекти структурних зрушень сучасного інформаційно-економічного середовища. Досліджено інституційну структуру сучасного фінансового ринку. Проаналізовано суперечності фінансово-економічної політики неоліберального мейнстріму останніх десятиріч. Виявлено, що на сучасному етапі значення суспільних інститутів відіграє провідну роль у процесі трансформації фінансово-економічної системи. Розглянуто взаємозв'язок структурних змін сучасного фінансового ринку із зменшенням реальних доходів громадян.

Ключові слова: сучасний фінансовий ринок, «Вашингтонський консенсус», фінансова політика, державний борг, фінансова нестабільність.

Повоєнний період для світової економіки можна охарактеризувати як послідовну трансформацію від стану стабільності до стану перманентної фінансової нестабільності внаслідок стрімкого розвитку сучасних фінансів. Кризові явища, що охопили світову економіку протягом останніх років, виявились закономірним наслідком системних диспропорцій повоєнного розвитку світової економіки. Інституційні зміни фінансового сектора економіки, поява ТНК, ТНБ та ФПГ, наднаціональних макроекономічних регуляторів (Світовий банк, МВФ, МБРР) та одночасне формування ринку похідних фінансових інструментів стало визначальним фактором функціонування світової економіки. В світовій економіці з'явилась гігантська надбудова, в якій відбувається відносно самостійний, слабо контрольований рух фінансового капіталу. Фінансова криза почалась на ринку субстандартних іпотечних кредитів США в 2007 р. і охопила всю світову економіку. Надмірний випуск облігацій на ринку іпотечного кредитування призвів до банкрутства найбільших фінансових інститутів Bear Stearns, Lehman Brothers, Merrill Lynch, American International Group та Washington Mutual, що призвело до розвитку світової фінансової кризи.

Фінансова глобалізація, як основний напрям процесу світової глобалізації та інтернаціоналізації, значно посилила рух трансграничних фінансових потоків та стерла межі між національними фінансовими ринками. У завершеному вигляді ідеологія «лібералізації економіки» була сформульована в документах так званого «Вашингтонського консенсусу» наприкінці 80-х років минулого століття. Розпад Радянського Союзу став політичним каталізатором стрімкої лібералізації міжнародних фінансово-економічних відносин. Внаслідок цього кілька країн із позитивними макроекономічними показниками, що не були безпосередньо пов'язані з американським іпотечним ринком, постраждали в протягом фінансової кризи 2007-2010 рр. сильніше, аніж розвинуті країни, що були близькими до епіцентру формування кризових явищ.

Проблематика досліджень трансформаційних процесів сучасного фінансового ринку та причин прояву кризових явищ фінансової сфери посідає важливе місце в публікаціях провідних вітчизняних та зарубіжних вчених. Ще при підготовці Бреттон-Вудської системи Дж. М. Кейнс застерігав відносно ризиків високої мобільності капіталу. Представник монетарного кейнсіанства та автор «гіпотези фінансової нестабільності» Х. Мінські актуалізував теоретичну спадщину Дж. М. Кейнса в площині дослідження кризових явищ фінансової сфери та інституційних змін світової економіки у повоєнний час [1]. Відомий

фінансист Дж. Сорос ще наприкінці минулого століття зазначив, що на зміну «традиційному» промислового капіталізму приходять фінансовий, або грошовий капіталізм, що базується на свободі переміщення грошового капіталу в масштабах планети [2, с. 117].

На сучасному етапі апологетами фінансової лібералізації виступають С. Фішер та Л. Саммерс [3]. Так, С. Фішер запропонував включити в число завдань МВФ поступову лібералізацію руху капіталу в світі [4]. Разом з тим, ряд західних економістів (Дж. Стігліц, П. Кругман, Д. Родрік) скептично оцінюють її вигоди [5; 6]. Наприклад, Д. Родрік вважає, що в країнах, що розвиваються, така лібералізація суттєво підвищить кризові ризики, П. Кругман пропонує країнам, що знаходяться в кризовому стані, активно контролювати потоки капіталу. Дж. Вільямсон, котрий сформулював основні принципи «Вашингтонського консенсусу», констатував, що навмисне не включив лібералізацію фінансових ринків до стандартного набору ринкових реформ через відсутність єдності з цього питання [7].

Дослідженням цієї проблематики активно займаються провідні російські науковці, зокрема, слід виділити В. Катасонова, С. Глазьева, Ю. Осіпова, А. Скоробогатова.

Серед вітчизняних фахівців виділяються наукові праці В. Гейця, А. Даниленка, З. Луцишин, Ю. Уманціва, А. Чухна.

Головна функція фінансового ринку – трансформація збережень на інвестиції, мінімізація ризиків та прискорення обороту капіталу задля сприяння процесу суспільного відтворення. Натомість сучасний фінансовий ринок значною мірою є інструментом перерозподілу вартості, посилюючи соціальну нерівність як між країнами центру та периферії, так і у середині самих розвинутих країн.

Трансформація сучасного фінансового ринку потребує прискіпливої уваги науковців, адже його системні структурні диспропорції є джерелом кризових явищ глобального інформаційно-економічного середовища. Вивчати передумови та механізми розвитку фінансових криз необхідно тому що, їх негативні наслідки мають не тільки економічний, а й соціальний вимір. Негативна кон'юнктура фондового ринку, зазвичай, транслюється на ринки товарів та послуг і призводить до спаду в реальному секторі, відповідно, зростає безробіття, падають реальні доходи та життєвий рівень населення.

Термін «фінансова криза» є занадто загальним та використовується для опису різних за своєю природою порушень функціонування фінансової площини. Тому вкрай важливо проаналізувати конкретні негативні тенденції, що лежать в основі сучасних диспропорцій сучасної економіки. Сучасний фінансовий ринок – результат тривалих та послідовних змін інституційного середовища внаслідок дії об'єктивних суспільно-економічних процесів та державної фінансової політики провідних країн світу в повоєнний час. Систематизація головних аспектів інституційних змін фінансового середовища допоможе з'ясувати механізми виникнення кризових явищ та сприятиме формуванню ефективних інструментів довгострокової фінансової політики. Зокрема, важливим для наукового дослідження є взаємозв'язок структурних змін сучасного фінансового ринку із змінами соціальної політики в площині реальних доходів громадян.

На думку відомого фінансиста Дж. Сороса, наразі день основну роль починають відігравати не інвестиції щодо створення нових виробничих потужностей (збільшення обсягу фізичного капіталу), а спекулятивні інвестиції у вигляді вкладень у суто фінансові активи (збільшення обсягу саме фінансового капіталу): «Відмітною рисою системи світового капіталізму є вільний рух капіталу....Оскільки фінансовий капітал є ще більш мобільним, ніж фізичні інвестиції, він займає привілейоване становище: він може уникати країни, в яких зазнає високих податків та суворого регулювання....Звичайно, багатонаціональні корпорації користуються гнучкістю ціноутворення за внутрішньофірмового руху коштів та можуть вчинити тиск у момент, коли вони ухвалюють інвестиційні рішення, але їх гнучкість незрівнянна з тією свободою вибору, якою користуються міжнародні інвестори, що здійснюють портфельні інвестиції» [2, с. 119].

Аналізуючи структурні зміни сучасного фінансового ринку, слід окремо виділити лібералізацію товарно-грошових відносин, що відносяться до фінансово-інвестиційної сфери – різке розширення соціально-економічної бази інвестиційної діяльності. Насам-

перед, сьогодні до такої фінансово-інвестиційної діяльності залучаються більшість компаній реального сектора. У багатьох компаній автомобільної, електротехнічної, хімічної промисловості США та Західної Європи понад 50 % обсягу всіх балансових активів – фінансові. Для проведення операцій на фондових ринках компанії не фінансового сектора користуються послугами інституційних інвесторів. Це, насамперед, різноманітні інвестиційні фонди (траст-фонди, взаємні фонди та ін.)

У США в 2008 р., напередодні активної фази світової фінансової кризи, на долю активів інвестиційних фондів припадало майже 1/4 загального обсягу капіталізації американського фондового ринку. Ще приблизно 1/5 активів фондового ринку знаходилось у руках пенсійних фондів (приватних та державних), а 1/8 – у руках закордонних інвесторів [8, с. 670].

Також до спекуляцій на фондових ринках активно залучаються фізичні особи. За рахунок доходів від цінних паперів прості громадяни намагаються компенсувати падіння реальної заробітної плати, адже, на думку фахівців, максимальний рівень заробітної плати у США був досягнутий ще 1972 р.: «Середній показник доходів в Сполучених Штатах зазнає стагнації у реальному вираженні ще з 1970-х рр. Економічний вплив цієї стагнації певною мірою було пом'якшено тим фактом, що в минулому поколінні в більшості американських домогосподарств стався перехід до двох працюючих» [11, р. 43]. П. Кругман констатує зростання нерівномірності розподілу особистих доходів на початку XXI ст. в порівнянні з 20-ми роками. Згідно з наведеними П. Кругманом даними, у 2005 р. на 10 % найбільш заможного населення припало 44,3 % сукупних доходів проти 43,6 % у 20-ті роки [12, р. 16]. Він пов'язує посилення нерівномірності у розподілі доходів із зростанням різниці в оплаті найманної праці, що більшою мірою визначається інституційними та політичними факторами, аніж об'єктивними ринковими процесами: «Починаючи з 70-х років норми та інститути в США змінилися таким чином, що заохочували або допускали різке посилення нерівності» [12, р. 149]. Ці зміни автор пояснює посиленням ліберального руху та прагненням подолати спадщину «Нового курсу», причому економічні зміни стали наслідком політичних. За даними П. Кругмана, найбільш яскрава тенденція щодо посилення нерівномірності розподілу доходів проявилась із середини 80-х років.

Торкаючись «Нового курсу» Ф. Рузвельта, слід зазначити, що кульмінацією процесу фінансової лібералізації стала остаточна відміна закону Гласа-Стігола у 1999 р., запровадженого у 1933 р., розмежовуючи інвестиційну та депозитну діяльність комерційних банків у США. Відміна цього закону пов'язана із підвищенням рівня конкурентної боротьби між американськими та великими закордонними банками на фінансовому ринку. Отже, підвищення конкурентних позицій американських банків відбулось за рахунок послаблення фінансової дисципліни, що посилює системні ризики фінансово-економічного середовища та спричинило поточний кризовий стан.

Якщо у 1989 р. 27,8 % американських сімей вклали свої кошти в акції, то у 1998 р. цей показник зріс удвічі – 53,9 %. Номінальна вартість акцій, що знаходяться на руках у фізичних осіб, за цей час зросла більше як утричі – із 2,13 до 7,39 трлн. доларів [13, с. 350].

У 2008 р. на домогосподарства припадало майже 40 % всіх активів фондового ринку США. Тобто домогосподарства виявились найбільшою категорією учасників фондового ринку США після інвестиційних фондів, пенсійних фондів, іноземних інвесторів. Але за деякими оцінками, серед фізичних осіб (громадян), що виступають у ролі учасників фондового ринку, існує значна соціально-майнова диференціація. Близько 10 % загального числа фізичних осіб – тримачів портфельів цінних паперів володіють близько 70 % загальної кількості акцій, що обертаються на фондовому ринку США [8, с. 672].

Опосередковано до фінансових спекуляцій залучались навіть ті американці, котрі не бажали ризикувати своїми коштами. Йдеться про так званих «інвесторів мимоволі»: американці здійснюють внески до пенсійних та інших соціальних фондів, а ті, у свою чергу, розміщують ці кошти на фінансових ринках. Таким чином, дані інституційні інвестори наражають на ризик звичайних рядових громадян. Банкрутство відомого енергетичного гіганта Енрон у 2002 р. красномовно ілюструє цю ситуацію. Акції корпорації Енрон вважались у США дуже надійними, тому в них охоче вкладались пенсійні фонди та страхові

компанії – ще у 2001 р. вартість активів Енрон дорівнювала 47,3 млрд. доларів, за цим показником вона посідала 7-е місце в США. Банкрутство компанії у 2002 р. призвело до того, що десятки тисяч колишніх вчителів, поліцейських та пожежників залишилися без пенсій.

З метою протидії сталій тенденції падіння реальних доходів громадян та стимулювання економічного зростання уряди США та Європи протягом останніх десятиріч проводять активну політику нарощення державних боргів. Відтак стрімко зростає інший сегмент фінансового ринку – ринок державних облігацій зовнішньої позики (Таб. 1).

Таблиця 1

**Динаміка державного боргу провідних світових економік
(1980–2011) % до ВВП**

	1980	1990	2000	2008	2011
США	37	60	45	61	80
Великобританія	45	49	42	53	81
Японія	46	59	131	189	226

Джерело: [9, р. 18, 23, 30]

Аналізуючи організаційно-правові та інституційні зміни ринкової інфраструктури, слід зазначити, що, починаючи із 80-х років відбувається консолідація фондових бірж у результаті злиття та поглинань. Цей процес відбувався в контексті загальної лібералізації фондового та кредитних ринків, послаблення норм регулювання фінансового сектора. Після утворення Європейського Союзу укладалось багато угод щодо консолідації фондових бірж окремих країн Західної Європи.

Каталізатором цього процесу також став стрімкий розвиток цифрових технологій – біржі отримали потужне комп'ютерне та телекомунікаційне оснащення, що значно підвищило швидкість операцій, розширило географічний простір діяльності та кількість учасників. Підвищення ефективності й скорочення операційних витрат фондових бірж відбулось внаслідок об'єднання родинних систем бірж (управління, торгові системи, кліринг, крос-маржування), а також надання розширених можливостей учасникам торгів [10, с. 9].

Отже, протягом останніх двох десятиріч, лібералізація сучасного фінансового ринку під впливом «Вашингтонського консенсусу» та технологічних змін внаслідок впливу НТП проявилась у таких основних аспектах:

- лібералізація міжнародної торгівлі – усунення тарифних та нетарифних бар'єрів на шляху міжнародного руху товарів та послуг;
- лібералізація міжнародного руху капіталу – зняття національних валютних та інших обмежень та заборон щодо ввезення та вивезення капіталу й інвестиційних доходів;
- залучення значної частини суспільства до сфери фінансово-інвестиційних операцій внаслідок революційних змін у площині цифрових технологій;
- поява нових фінансових інструментів (деривативів), що призвело до появи ще одного сегмента сучасного фінансового ринку, потенційно посилюючи ризики фінансової нестабільності;
- концентрація біржового капіталу – посилюється процес концентрації біржового бізнесу;
- протягом останніх десятиріч слід зазначити стрімкий розвиток ринку державних облігацій зовнішніх позик як один з основних проявів фінансової глобалізації.

Аналізуючи структурні зміни архітекtonіки сучасного інформаційно-економічного середовища, слід зазначити, що суспільні інститути, норми та політичне середовище на сучасному етапі відіграють набагато більше значення, аніж стихійні ринкові сили. Фінансизація сучасного інформаційно-економічного середовища значною мірою стала проявом довгострокової ліберальної економічної політики розвинутих країн з кінця 70-х років, яка вичерпала джерела для економічного зростання в площині реального сектора. Посилення нерівномірності розподілу доходів, як наслідок лібералізації економічної політики, також стало серйозним каталізатором розвитку площини сучасних фінансів. Особливо

стрімко зростає ринок державних облігацій зовнішніх позик, іпотечний ринок, ринок споживчого мікрокредитування та активне залучення фізичних осіб як інвесторів цінних паперів фондового ринку.

На основі викладеного стає зрозумілим тісний взаємозв'язок державної фінансової та соціальної політики. Революційні зрушення в площині цифрових технологій стали потужним каталізатором процесів гіпертрофованого розвитку фіктивного капіталу.

Література:

1. Minsky H. The Financial Instability Hypothesis: An Interpretation of Keynes and An Alternative to «Standart» Theory / H. Minski // Nebraska Journal of Economics and Business. – 1977. – Vol. 16. – № 1.
2. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности / Дж. Сорос. – М.: Инфра-М., 1999. – 262 с.
3. Summers L. International Financial Crisis: Causes, Prevention, and Cures / L. Summers // American Economic Review. – 2000. – Vol. 90. – № 2.
4. Fisher S. Capital Account Liberalization and the Role of the IMF: Speech at the IMF annual meeting / S. Fisher. – Sept. 19. – 1997.
5. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции / Дж. Стиглиц. – М.: Мысль. – 2003.
6. Rodrik D. Why Did Financial Globalization Disappoint? / D. Rodrik, A. Subramanian // IMF Staff Paper. – 2009. – Vol. 56. – № 1.
7. Williamson J. Did the Washington Consensus Fail? / J. Williamson // Outline of speech at the Center for Strategic and International Studies. – Washington, DC, 2002.
8. Катасонов В. История и идеология «денежной цивилизации» / В. Катасонов. – М., 2013. – 1072 с.
9. Debt and deleveraging: Uneven progress on the path to growth / [C. Roxburgh, S. Lund, T. Daruvala and oth.]. – McKinsey Global Institute. – January 2012. – 56 p.
10. Сапачук Ю. Формування стабілізаційних механізмів сучасного фінансового ринку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.01 «економічна теорія та історія економічної думки» / Ю. Сапачук. – К., 2012. – 20 с.
11. Fukuyama F. The Future of History / F. Fukuyama // Foreign Affairs. – 2012. – № 1. – P. 38-56.
12. Krugman P. The Conscience of a Liberal / P. Krugman. – N. Y.; L.: W. W. Norton & Company, 2007.
13. Платонов О. Почему погибнет Америка. Взгляд с Востока и Запада / О. Платонов, Г. Райзберг. – М.: Алгоритм, 2005.

Сапачук Ю.Н., канд. екон. наук, старший преподаватель кафедры экономической теории факультета экономических наук Национального университета «Киево-Могилянская Академия»

Структурная трансформация современного финансового рынка и финансовая нестабильность. В статье систематизированы ключевые аспекты структурных сдвигов современного информационно-экономической среды. Исследованы институциональную структуру современного рынка. Проанализированы противоречия финансово-экономической политики неоллиберального мейнстрима последних десятилетий. Выявлено, что на современном этапе значение общественных институтов играет ведущую роль в процессе трансформации финансово-экономической системы. Рассмотрена взаимосвязь структурных изменений современного рынка с уменьшением реальных доходов граждан.

Ключевые слова: современный финансовый рынок, «Вашингтонский консенсус», финансовая политика, государственный долг, финансовая нестабильность.

Sapachuk Yu.N., Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Economic Theory of the Economic Sciences Faculty, National University of "Kyiv-Mohyla Academy"

Structural transformation of the modern financial market and financial instability. Key aspects of the structural shifts of modern information and economic environment are systematized. The institutional structure of the modern financial market is investigated. The contradictions of financial and economic policy of the last decades of neo-liberal mainstream are analyzed. It is revealed that at the present stage the importance of public institutions plays a leading role in the transformation of the economic and financial system. The interrelation of structural changes of the modern financial market with a decrease in real incomes of citizens is revealed.

Key words: modern financial markets, «Washington Consensus», monetary policy, state debt, financial instability.

УДК 631.152:005.35](045)

Ярова В.В.,

канд. екон. наук, докторант кафедри статистики та економічного аналізу
Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва

Категорія «соціальна відповідальність»: теоретичні джерела, еволюція підходів до визначення, практика розвитку

У статті розглянуті теоретичні і методичні підходи до визначення категорії «соціальна відповідальність». Вітчизняних досліджень взаємозв'язку політики соціальної відповідальності і ефективності аграрних підприємств недостатньо. Автором систематизовано досягнуте різноманіття концепцій соціальної відповідальності. У статті обґрунтована роль соціальної відповідальності для подолання системної кризи аграрного виробництва. Автором доведено, що соціальна відповідальність роботодавців має стати базовою характеристикою успішного ведення господарства. У статті проведено системний аналіз вітчизняних і зарубіжних джерел з питань економічних і соціальних проблем суспільства, матеріал адаптовано до українського аграрного бізнесу, виявлено особливості становлення соціальної відповідальності сільсько-господарських підприємств.

Ключові слова: соціальна відповідальність бізнесу, теоретико-методологічні підходи, теоретичні джерела, еволюція підходів до визначення, системний аналіз, економічні і соціальні проблеми суспільства

Сьогодні більшість сільськогосподарських підприємств проводять активну соціальну політику, механізми реалізації якої регламентовані колективними договорами, угодами, положеннями про діяльність структурних підрозділів. Проте, вчені констатують, що соціально орієнтована діяльність господарств, інтеграція її у стратегію підприємства ще має несистемний, фрагментарний характер. З точки зору діяльності аграрних підприємств зростає усвідомлення інтеграції соціально відповідальної діяльності у стратегію підприємства, утвердження її як об'єкта управління, оскільки саме соціальна відповідальність може стати ідеологією господарювання, яка допоможе знайти вихід із затяжної кризи, досягти стійкого соціально-економічного розвитку.

Стійкий розвиток передбачає забезпеченість збалансованого вирішення економічних, соціальних і екологічних проблем на підставі соціально відповідального ставлення до своєї діяльності, всього суспільства і, перш за все, створених ним організацій.

У 1999 р. на Всесвітньому економічному форумі у Давосі Кофі Аннаном вперше було офіційно використане поняття «корпоративна соціальна відповідальність» (далі – КСВ) [10]. У подальшому ООН ініціювала міжнародний рух в сфері дотримання прав людини, трудових відносин, навколишнього середовища і боротьби з корупцією – Глобальний договір (UN Global Compact, 2000). Глобальний договір – це не договір в юридичному сенсі цього слова, а ідейний фундамент, база принципів для тих підприємств, фірм, організацій, підприємців, які бажають вести свою діяльність відповідно до десяти принципів, прийнятих з ініціативи ООН. Початком сприяння вирішенню соціальних проблем українським бізнесом можна вважати 2005 р., коли громадські і суспільні організації ініціювали створення Всеукраїнського громадського руху «Форум соціально відповідального бізнесу України». Весною 2006 р. лідери національних ділових кіл поставили свої підписи під Глобальним договором. У червні 2013 р. вийшов Указ Президента України «Про план заходів з реалізації у 2013 р. Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні», в якому сформульоване завдання з розробки Стратегії сприяння розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні [12].

Дискусія про феномен соціальної відповідальності точиться у світовій літературі,

починаючи з 50-х років. За цей період вийшла значна кількість монографій і наукових статей багатьох вітчизняних та іноземних учених, проведених наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Серед них Н.А. Балтачєєва, Л.Б.Баранник, Ю.М. Благов, Х. Боуен, Н.Ю. Брюховецька, І.П. Булеєв, Ш.М.Валітов, Д.В.Вєрба, О.А. Грішнова, К. Девіс, П.Я. Калита, А.М. Колот, К.Г. Корнильєв, Е.М. Лібанова, А. Меір, Г.Ю. Потапчук, М. Фридман, Г.Ф. Хоружий, О.В. Черних, Т.В. Чубарова та ін. Віддаючи належне дослідженням цієї проблеми, слід зазначити, що залишаються недостатньо розробленими теоретико-методологічні питання і практичні рекомендації по формуванню і регулюванню соціальної відповідальності аграрного бізнесу.

Мета цієї статті є опрацювання теоретичних основ розуміння сутності соціальної відповідальності бізнесу, систематизація досягнутого різноманіття концепцій соціальної відповідальності, обґрунтування її ролі для подолання системної кризи аграрного виробництва, оцінка стану і специфіки прояву соціальної відповідальності сільськогосподарських підприємств.

Згідно із глобального дослідження «Підприємство майбутнього» проведеного компанією IBM (2008 р.), спеціалістами було сформульовані п'ять базових, серед яких соціальна відповідальність, а не просто благодійність (рис. 1).

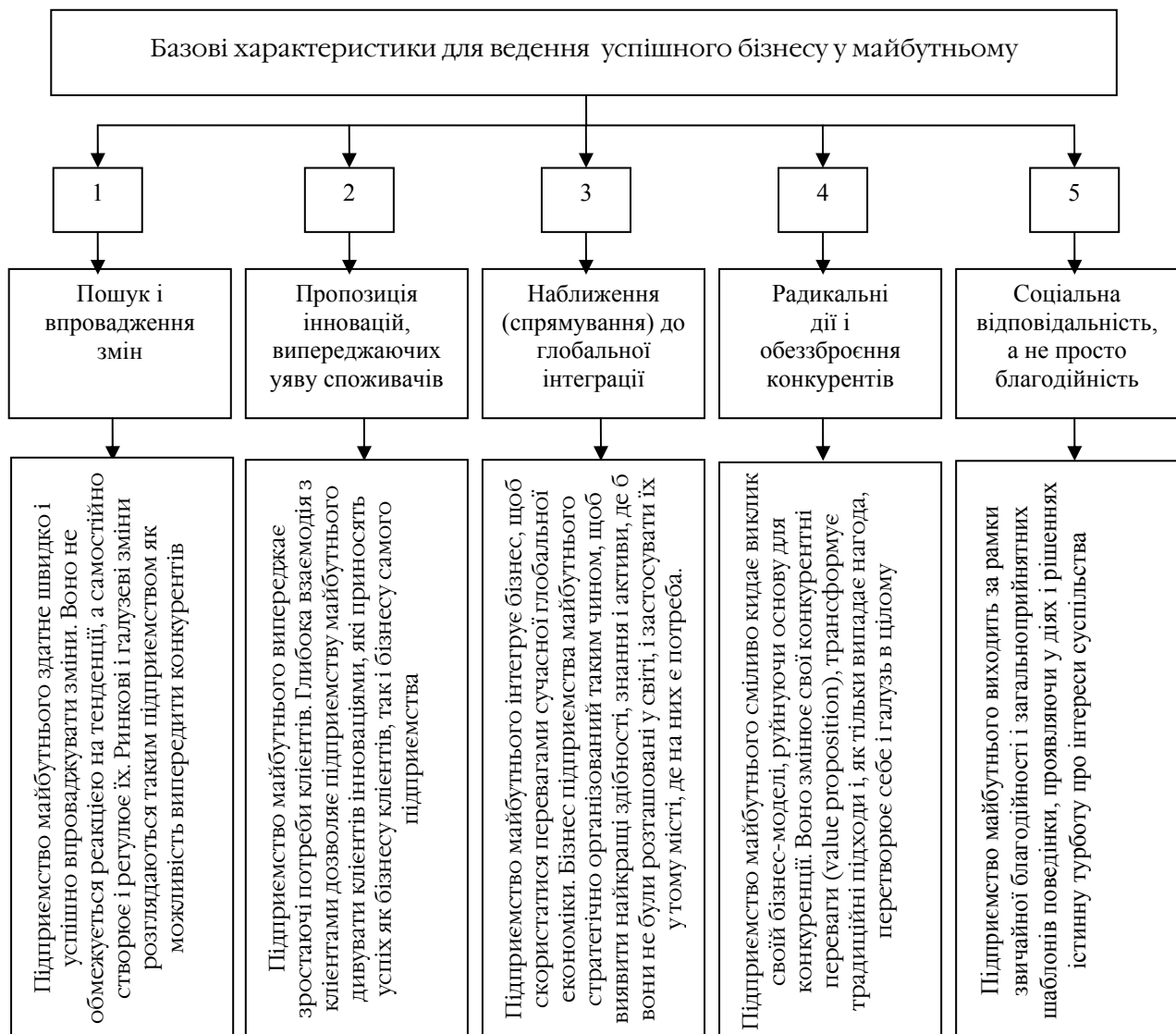

Рис. 1. Базові характеристики успішного розвитку компаній, галузей і глобального ринку у середньостроковій перспективі

Джерело: Розроблено автором з використанням джерел [9].

В історично короткий строк дослідниками було розроблено різноманітні концепції, що асоціюються із соціальною відповідальністю. Досліджуючи праці французького вченого А. де Беттінї, Ю.Є.Благов виділяє такі концепції: «корпоративна соціальна відповідальність», «корпоративна соціальна сприйнятливість» і «корпоративна соціальна діяльність», «етика бізнесу» і «корпоративна філантропія», «соціальні проблеми», «корпоративна соціальна добросовісність» і «процес корпоративної соціальної політики», «менеджмент зацікавлених сторін» і «корпоративне громадянство», «стійкий розвиток» і «корпоративна стійкість», «корпоративна репутація» і «соціально відповідальне інвестування», «потрійна звітність» і «корпоративна соціальна звітність» [3].

Існуючі концепції соціальної відповідальності мають більшою мірою термінологічну варіативність, їм характерні не суперечності, а взаємодоповнюваність одна одній.

Науковою спільнотою визнано, що початок сучасної літератури про соціальну відповідальність було покладено у 1953 р., коли вийшла у світ перша фундаментальна праця «Соціальна відповідальність бізнесмена» професора економіки Іллінойського університету (США) Хоуард Р. Боуена (Howard R. Bowen) [17]. В ній автор розкриває зміст поняття «соціальна відповідальність», доводить, як концепція соціальної відповідальності може бути поширена на бізнес, наскільки бізнесу є вигідною участь у соціальних програмах, які економічні та соціальні вигоди від цього отримує суспільство, відображено можливості подальшого детального вивчення соціальної відповідальності. «Соціальна відповідальність бізнесмена полягає у реалізації тієї політики, прийнятті таких рішень або дотриманні такої лінії поведінки, які були б бажаними для цілей і цінностей суспільства» [17].

Суттєвий внесок у розвиток концепції КСВ внесли наукові доробки К.Девіса, якого можна розглядати як «другого кандидата на звання батька КСВ». Проблема соціальної відповідальності має розглядатися і на системному рівні, і на рівні фірми – в управлінському контексті. Реальні рішення приймає бізнесмен, а відповідний інститут бізнесу визначає тільки культурні рамки, напрями діяльності і специфічні інтереси [3, с. 27].

В економічній літературі немає єдності у підходах до визначення соціальної відповідальності (табл. 1).

Таблиця 1.

Основні підходи вітчизняних вчених до визначення змісту поняття «соціальна відповідальність»

Автор	Версія автора
А.М. Колот [14, с.20]	Соціальна відповідальність людини – це наявність у структурі її особистісного потенціалу таких цінностей як совість, довіра, толерантність, чесність, співучасть, обов'язковість, співчуття, почуття справедливості, правдивість, любов до ближнього, доброта та виявлення їх у соціально відповідальній поведінці
О.А. Грішнова [14, с. 55]	Корпоративна соціальна відповідальність – це система економічних, соціальних, екологічних заходів, а також етичних норм і цінностей компанії, які реалізуються на основі постійної взаємодії з заінтересованими сторонами (стейкхолдерами) і спрямовані на зменшення нефінансових ризиків, довгострокове поліпшення іміджу і ділової репутації компанії, а також на зростання капіталізації, набуття конкурентних переваг та стратегічної стійкості бізнес-структури
І.П. Булеев, Н.Ю. Брюховецька, О.В. Черних [4, с.36]	Соціальна відповідальність бізнесу більш широке поняття, ніж корпоративна соціальна відповідальність, і охоплює всі організаційно-правові форми бізнесу: індивідуальні підприємці, господарські товариства: акціонерні товариства (відкритого і закритого типу), товариство з обмеженою відповідальністю, товариство з додатковою відповідальністю; товариства (повні і командитні); кооперативи, державні підприємства
П.Я. Калита [8]	КСВ у розширеному її розумінні можна представити у вигляді піраміди. Кожна компанія зобов'язана виконувати вимоги, пов'язані із безпекою споживачів, співробітників, навколишнього середовища... Оскільки в бізнесі компанії створюються для виробництва товарів, послуг з метою задоволення споживачів, вона має постійно забезпечувати їх якість у відповідності з діючими нормами та своїми зобов'язаннями. Кожна компанія повинна дотримуватися норм і правил соціального забезпечення, соціального захисту

	і сплачувати податки. І тільки на цій підставі правомірно казати про перевищення норм і правил із безпеки, якості, соціального захисту, про здійснення благодійних акцій
Н.А. Балгачеева [1, с. 10]	Соціальна відповідальність перед персоналом реалізується через соціальну і кадрову політику підприємства, які нерозривно пов'язані, оскільки спрямовані на працівника і його трудовий потенціал
Л.Б. Баранник [2, с.15]	Соціальна відповідальність бізнесу – це не правило, а етичний принцип, яким керуються під час прийняття рішень. «Обов'язковість» тут є внутрішньою і ґрунтується на моральних принципах і цінностях, що набуваються у процесі соціалізації
Г.Ю. Потапчук [13, с. 100]	Соціальна відповідальність держави як суб'єкта підприємництва полягає насамперед у відкритості державного сектора для громадянського контролю, щоб зробило неможливими зловживання, розкрадання державного майна та безкарність осіб, які відповідають за стратегічне та оперативне функціонування підприємств
Д.В. Верба [6, с. 40]	Необхідною і достатньою умовою та ознакою соціальної відповідальності роботодавця слід вважати свідоме і невимушене обмеження реалізації власних інтересів на користь інтересів суспільства чи контрагентів економічних відносин – зокрема, найманих працівників. Трансформація цілей діяльності, а не способів їх досягнення, має бути покладена в основу ідентифікації соціально відповідальної діяльності роботодавця, щоб зафіксувати в цьому терміні справді якісні зміни у відносинах «роботодавець – найманий працівник»

Складено автором з використанням джерел [1, 2, 4, 6, 7, 8, 13, 14].

Із усього різноманіття існуючих підходів до визначення соціальної відповідальності вітчизняні [17, с. 39] і зарубіжні вчені [5, с. 168-170] виділяють три найбільш поширених:

1. Теорія корпоративного егоїзму або «економізована» концепція розвитку бізнесу в суспільстві – базується на принципах максимізації прибутку і високої продуктивності праці як показниками успішного функціонування підприємства на ринку. «Головний обов'язок менеджерів – виконання бажань власників підприємства, тобто акціонерів. Бажання акціонерів зводяться, головним чином, до одного – щоб підприємство приносило найбільш високий дохід. Якщо менеджери вважають, що несуть відповідальність перед суспільством і зобов'язані йому допомагати, вони вільні робити це у приватному порядку на кошти, які вони самі заробляють» [19].

2. Теорія кооперативного альтруїзму – базується на тому, що корпорації мають робити значний внесок у поліпшення якості життя.

3. Теорія розумного егоїзму – базується на тому, що соціально відповідальний бізнес – це просто «хороший бізнес», оскільки у довгостроковій перспективі скорочує втрати прибутку, дозволяє зміцнити стійкість бізнесу, поліпшити імідж підприємства.

У складній структурі соціальної відповідальності виділяють макроекономічний рівень (соціальна відповідальність держави), мікроекономічний рівень (КСВ або соціальна відповідальність бізнесу) і особистісний рівень (соціальна відповідальність людини, громадянина) [7].

Розвиток концепції соціальної відповідальності, маючи динамічний характер, пройшов певні етапи. Досліджуючи еволюцію концепції КСВ, американські дослідники В. Герде і Р. Вокуч виділили чотири фази еволюції концепції КСВ: «визрівання та інновації» (1960-ті роки); «розвиток і експансія» (1972–1979 рр.); «інституціоналізація» (1980-ті роки) і «зрілість» (1988–1996 рр.). Іншу систематизацію запропонував професор менеджменту з Університету Джорджії А. Керолл. Так, 50-ті роки були визначено ним як «початок еволюції терміна КСО»; 60-ті – як період «змістовного поглиблення дефініцій КСО»; 70-ті – як «посилення різноманітності дефініцій КСО»; 1980-ті – період «зменшення числа дефініцій, ростом досліджень і появою альтернативних тем»; 1990-ті – продемонстрували збереження ключової ролі самого терміна КСВ «...при його поступовій трансформації або заміщенні в альтернативних тематичних рамках» [18].

Ю.Є. Благоев, аналізуючи еволюцію концепції соціальної відповідальності, зазначає, що основними особливостями цієї еволюції є різноманітність релевантних категорій і тематичних рамок. На етапі становлення концепції КСВ (середина 50-х – початок 90-х років) йшов послідовний розвиток концепції КСВ, корпоративної соціальної сприйнятливості

вості і корпоративної соціальної діяльності (КСД)... Розвиток концепції КСВ на власній основі (з початку 90-х років – дотепер) охопило альтернативні теми (концепція зацікавлених сторін, корпоративного громадянства і корпоративної стійкості), поява яких не означала припинення використання терміна КСВ [3, с.216].

Серед визначень КСВ, що просуваються самим бізнесом, найбільш популярне те, що дано міжнародною організацією «World Business Council for Sustainable Development» (WBCSD): «Корпоративна соціальна відповідальність – це постійна прихильність бізнесу етичній поведінці і зробленню внеску в економічний розвиток, у цей самий час поліпшуюча якість життя працівників і їх сімей, а також місцевих громад і суспільства в цілому» [16].

Доктор у галузі економіки Ашер Меір, один із керівників Центру ділової етики при Ієрусалимському технологічному коледжі, зазначає, що КСВ – це розширена індивідуальна соціальна відповідальність власників підприємства. Менеджери не повинні приймати випадкові рішення відносно того, яким чином потрібно розподіляти між найбільш підходящими, на їх погляд, благодійними організаціями. Проте їм належить активно використовувати ті унікальні можливості по наданню допомоги суспільству, що надаються їм у межах роботи компанії [11].

Необхідність посилення соціальної відповідальності аграрних підприємств зумовлена об'єктивними причинами, серед яких загострення соціально-трудових відносин, подальша соціальна поляризація і дестабілізація, негативний вплив бізнесу на довкілля. Досліджуючи тенденції розвитку аграрного сектора, В.В. Юрчишин вказує, що в результаті здійснення реформ втрати України від соціальної трагедії набагато більші, ніж від економічної. Національна агропродовольча доктрина не містить соціальних аспектів економіки. В Україні досі немає ідеології щодо подальшого розвитку аграрного сектора. Майбутні тенденції мають пов'язуватися із розбудовою соціоекономічної моделі суспільного устрою [15].

Хоча українські підприємства і оперують термінами «соціальна відповідальність», «соціальні інвестиції», їх реальна соціальна політика частіше обмежується звичайною благодійністю. Практика створення соціально орієнтованого аграрного бізнесу ускладнюється, по-перше, тим, що немає чіткого уявлення, що таке соціальна відповідальність бізнесу і як вона впливає на конкурентоспроможність. Серед соціально орієнтованих напрямів діяльності переважають заходи із підтримки персоналу за рахунок прибутку і відрахованих коштів від фонду заробітної плати, заходи із захисту здоров'я й безпеки споживачів. По-друге, у державі відсутня відповідна законодавча база, яка б стимулювала підприємства витратити кошти на соціальні проекти і благодійність.

Серед сільськогосподарських підприємств, які підтримують соціальну політику, можна виділити два типи. До першого типу відносяться господарства, які знаходяться в скрутному фінансово-економічному стані, «на межі виживання». Вони фінансують соціальні заходи, виходячи з реальної ситуації: фінансові потоки незначні, мають ситуаційний характер, соціальна інфраструктура залишається або на досягнутому рівні, або кількість її об'єктів скорочується. Наслідком несистемної соціальної політики є те, що соціальні заходи не досягають бажаного результату, працівники не прагнуть підтримувати з таким господарством тривалі відносини.

Другий тип – це підприємства, що мають можливості провадити активну соціальну політику не тільки у вигляді дублювання існуючої системи державних соціальних гарантій, а й її доповненням. При цьому не виключається державна допомога і самозахист від соціальних ризиків. Соціальна політика таких підприємств є стимулюючою, активно впливає на економічну діяльність, виступає фактором економічного зростання, надає працівнику можливість для його розвитку і самореалізації.

У дослідженнях Д.В. Верби зазначено, що поширені у вітчизняній літературі спроби оцінювати соціальну відповідальність роботодавця за достатністю заробітної плати для нормального відтворення працездатності суттєво знижують обґрунтованість такої оцінки, обмежують вимоги до соціально відповідальної політики оплати праці дотриманням лише мінімально необхідних соціальних стандартів, не враховуючи власне пропорцій розподілу доходів між роботодавцем і найманим працівником. Вчений пропонує вважати ознакою

соціально відповідальної діяльності роботодавця щодо створення робочих місць, забезпечення працівнику такої доходності праці в статусі найманого працівника, що перевищує доходність діяльності у статусі самостійного ринкового агента [6].

Інвестиції у людський капітал є основним напрямом внутрішньої соціально спрямованої діяльності аграрних підприємств. Вони передбачають: охорону (безпеку) праці; гідну оплату праці, який забезпечує належний життєвий рівень і працівнику підприємства і його родині; стабільність у виплатах заробітної плати; додаткові витрати на соціальне забезпечення працівників; витрати на культурно-побутове обслуговування; витрати на забезпечення працівників житлом; розвиток персоналу через додаткові витрати на професійне навчання, підвищення кваліфікації працівників; соціально відповідальна реструктуризація з метою збереження персоналу підприємства; допомога в критичних ситуаціях; інші витрати на робочу силу.

Соціально відповідальні підприємства мають більше інструментів для залучення і утримання персоналу. Працівники підприємства і потенційні співробітники мають бажання трудитися в соціально-відповідальній організації, що дотримується етичних норм. Надання можливості працівникам брати активну участь у вирішенні соціальних проблем і сплата їх за допомогою ініціатив, сприяє зниженню плинності кадрів, залученню на роботу висококваліфікованих працівників.

Розвиток соціально спрямованого аграрного бізнесу пов'язаний з інтеграцією принципів КСВ на стратегію управління підприємством, з переходом до ідеології соціальних інвестицій.

Аналіз існуючих концепцій і підходів до вирішення питань соціальної відповідальності дозволяє дійти таких висновків. Існуюче різноманіття сучасних визначень соціальної відповідальності підкреслюють окремі аспекти досліджуваного явища, проте спільним для всіх є добровільний характер відповідної діяльності і включення до проблематики КСВ захисту навколишнього середовища.

Соціальна відповідальність підприємства – складна багаторівнева категорія. Вона включає в себе безпосередньо «відповідальність», «соціальну» відповідальність як її специфічний тип і соціальну відповідальність «підприємства» як ту соціальну відповідальність, суб'єктом якої є підприємство. Базовим ступенем соціальної відповідальності аграрних підприємств є додержання ними правил, встановлених національним законодавством. Основними складовими розширеного ступеня соціальної відповідальності аграрних підприємств є: відповідальність підприємства щодо використання та розвитку працівників; природоохоронна діяльність і ресурсозбереження; відповідальна політика за якість продукції і наданих послуг відносно споживачів; відповідальність підприємства у взаємовідносинах з партнерами та інвесторами; сумлінна сплата податків та внесків на соціальне страхування; менеджмент відповідальної взаємодії із державою.

Література:

1. Балтачєєва Н.А. Развитие социальной политики предприятия как инструмента реализации корпоративной ответственности / Н.А. Балтачєєва // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – №3/II [45]. – С.10-13.
2. Баранник Л.Б. Виховання соціально відповідального бізнесу як фактор формування громадянського суспільства / Л.Б. Баранник // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – №3/II [45]. – С.14-16.
3. Благоев Ю.Е. Корпоративная социальная ответственность: эволюция концепции / Ю.Е. Благоев; Высшая школа менеджмента СПбГУ. – СПб.: Высшая школа менеджмента, 2010. – 272 с.
4. Булеев И.П. Социальная ответственность бизнеса: теория и практика: моногр. / И.П. Булеев, Н.Е. Брюховецкая, Е.В. Черных / НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти. – Донецк: ИЭП НАН Украины; ДонУЭП, 2008. – 137 с.
5. Валитов Ш.М. Взаимодействие власти и бизнеса: сущность, новые формы и тенденции, социальная ответственность / Ш.М. Валитов, В.А. Мальгин; Федеральное агентство по образованию, Казанский гос. финан.-экон. ин-т. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2009. – 207 с.
6. Верба Д.В. Теоретичні дослідження соціальної відповідальності роботодавця / Д.В.Верба // Україна: аспекти праці. – 2013. – №2. – С. 33-40.

7. Грiшнова О.А. Соцiальна вiдповiдальнiсть у контекстi подолаття системної кризи в Украiнi / О.А. Грiшнова // Демографiя та соцiальна економiка. – 2011. №1(15) – С. 39-46.
8. Калита П.Я. Пять трактатов о восхождении к лучшей жизни или Как достичь устойчивого развития государства посредством системного совершенствования организации / П.Я. Калита // – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.stn.by/mags.php?id=43>.
9. Корнильев К.Г. Предприятие будущего: результаты глобального исследования компании IBM / К.Г. Корнильев // Российский журнал менеджмента. – 2009. – Т. 7. – №1. – С.149–178.
10. Литвинов В. С миру по нитке: как мировые знания КСО приживаются в Украине / В. Литвинов // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://kontrakty.ua/business/csr/13371-s-miru-po-nitke-kak-mirovye-znaniya-kso-prizhivayutsya-v-ukraine>.
11. Меир А. Бизнесмены и общество: корпоративная филантропия / Ашер. Меир // Материал сайта международной еврейской религиозной организации Эш а-Тора. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.evrey.com/sitep/ethics/arkhiv.php3?menu=267>.
12. О плане мер по реализации в 2013 году Стратегии государственной политики содействия развитию гражданского общества в Украине: Указ Президента Украины № 342/2013. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.prezident.gov.ua/ru/documents/15829.html>.
13. Потапчук Г.Ю. Реформування сектора державної власності у контексті соціальної відповідальності держави / Г.Ю. Потапчук // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – №3/II [45]. – С.100.
14. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія / [А.М. Колот, О.А. Грiшнова та ін.]; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А.М.Колота. – К: КНЕУ, 2012. – 501 с.
15. Український аграрний сектор: тенденції та альтернативи розвитку // Економіка України. – 2012. – №4. – С. 89.
16. Чубарова Т.В. Социальная ответственность в рыночной экономике: работник, бизнес, государство. – СПб.: Нестор-История, 2011. – 320 с.
17. Bowen Howard R. Social Responsibilities of the Businessman / H.R. Bowen. – N.Y.: Harper & Row, 1953. – 298 p.
18. Carroll A.B. 1979. A three-dimensional conceptual model of corporate performance. *Academy of Management Review* 4(4): 497-505.
19. Fridman M. The Social Responsibility of Business is to increase its Profits // *New York Times Magazine*. – September, 13.1970. – P.122-126.

Ярoвая В.В., канд. экон. наук, доцент кафедры статистики и экономического анализа Харьковского национального аграрного университета им. В.В. Докучаева

Категория «социальная ответственность»: теоретические источники, эволюция подходов к определению, практика развития. В статье рассмотрены теоретические и методические подходы к определению категории «социальная ответственность». Отечественных исследований вопросов взаимосвязи политики социальной ответственности и эффективности аграрных предприятий недостаточно. Автором систематизировано достигнутое разнообразие концепций социальной ответственности. В статье обоснована роль социальной ответственности для преодоления системного кризиса аграрного производства. Автором доказано, что социальная ответственность работодателей должна стать для аграрных предприятий базовой характеристикой успешного ведения хозяйства. В статье проведен системный анализ отечественных и зарубежных источников по вопросам экономических и социальных проблем общества, материал адаптирован к украинскому аграрному бизнесу, выявлены особенности становления социальной ответственности сельскохозяйственных предприятий.

Ключевые слова: социальная ответственность бизнеса, теоретико-методологические подходы, теоретические источники, эволюция подходов к определению, системный анализ, экономические и социальные проблемы общества.

Yarovaya V.V., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of Statistics and Economic Analysis Department of Kharkov National Agrarian University named after V.V. Dokuchaeva

Category «social responsibility»: theoretical sources, evolution of approaches to the determination, development of practice. Theoretical and methodological approaches to the determination of category “social responsibility” are considered in the article. Insufficiency of domestic studies of the questions of the relationship between social responsibility policy and agricultural enterprises is proved. The diversity of social responsibility concepts is systematically reached by the author. The role of social responsibility for overcoming the systemic crisis of agricultural production is explained in the article. The author has shown that the social responsibility of employers should be a basic characteristic of successful farming for agricultural enterprises. The systematic analysis of domestic and foreign sources on the economic and social problems is given in the article. The research is adapted to the Ukrainian agricultural business. The peculiarities of formation of social responsibility of the agricultural enterprises are defined.

Key words: corporate social responsibility, theoretical and methodological approaches, theoretical sources, approaches of evolution to determination, system analysis, economic and social problems of the society.

Політика, історія, культура

УДК 94(4)"1939/1945":821.161.2.09-94Вин

Дергачов О. В.,

аспірант кафедри всесвітньої історії
Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка

Друга світова війна в історико-філософських поглядах Володимира Винниченка

У статті здійснено аналіз історико-філософських поглядів В. Винниченка на події Другої світової війни у розрізі інтерпретації історичного процесу у форматі його концепцій дискордизму та конкордизму. Розглядаються передумови, причини та наслідки Другої світової війни у контексті регресизму соціальних відносин людства – дискордизму. Акцентовано увагу на проблемі війни та миру за умов капіталізму, комунізму та нацизму як прерогативи майбутнього ідеального устрою – конкордизму. Зроблені висновки та окреслено перспективи майбутніх досліджень як складової світової історіософської думки.

Ключові слова: Друга світова війна, дискордизм, конкордизм, комунізм, капіталізм, нацизм, фашизм, екзистенціалізм, евдемонізм, інстинкт, свідомість.

Історико-філософське осмислення подій Другої світової війни стало предметом дослідження професійних істориків Р. Дюпуї, Дж. Армстронга, Г. Солсбері; політиків – Ч. Черчіля, Д. Ейзенхауера; філософів та письменників – Ж. П. Сартра, К. Ясперса, А. Камю, Б. Брехта, В. Голдінга та ін. [1, с. 143–180]. Дотичні роздуми з цієї тематики представлені також Володимиром Винниченком – відомим українським громадсько-політичним і державним діячем періоду Української революції 1917–1921 рр. (один із лідерів Центральної ради, голова Генерального Секретаріату УНР, голова Директорії УНР) та письменником, який мав власне бачення подій Другої світової війни.

Для сучасних дослідників В. Винниченко, перш за все, – письменник та політичний діяч. Його рефлексія на історичні події в Україні та світі почала привертати фахову увагу істориків лише на початку ХХІ ст. Відомі дослідники В. Ф. Солдатенко та С. В. Кульчицький зробили перші кроки в осмисленні еволюції суспільно-політичних поглядів Володимира Винниченка у контексті його політичної діяльності [2; 3]. Загальну оцінку його історіософії дали дослідники О. А. Удот та Т. А. Бевз, політологічний аналіз поглядів мислителя на події міжвоєнної доби здійснив історик В. І. Кучер [4, с. 72–81, 245–267, 206–221]. Вагомий внесок у дослідження соціальних та філософських проблем: екзистенціалізму, феноменології, евдемонізму (етичний принцип, за яким основою моральності є прагнення людини до щастя) [5, с. 158], які осмислював В. Винниченко у літературних та соціально-філософських працях, зробили літературознавці В. Є. Панченко [6], Г. М. Сиваченко [7], С. П. Михида [8].

Незважаючи на значну кількість монографій та статей, нами не виявлено наукових розвідок, у яких предметно б вивчалися та критично оцінювалися його погляди на події

Другої світової війни. Саме тому основним завданням дослідження є виокремлення історико-філософської рефлексії В. Винниченка на події 1939–1945 рр., а метою – аналіз його історіософського осмислення цього світового явища у контексті екзистенціалізму.

Цілісної праці Володимира Винниченка, де б досліджувались події Другої світової війни, не існує, проте є рефлексії на них у публіцистиці – «Та, за яку змагались Гітлер, Сталін та інші» [9], «Тайна Гітлеро-Сталінського союзу» [10, с. 255–260], «Демісія Сталінізму» [10, с. 267–287], «Світовий мир без війни, ні гарячої ні холодної» [10, с. 345–356] та ін.; у щоденнику [11; 12; 13; 14; 15; 16]; історико-політичних творах: «Заповіт борцям за визволення» [17] та «Перед новим етапом» [18]; соціально-філософській праці – «Конкордизм» [19].

Перебуваючи під впливом марксизму, фрейдівського психоаналізу, євдемонізму, ніцшевського екзистенціалізму, вчень філософів та психологів: Ж.-Гюйо, В. Вундта, Г. Лебона, А. Бергсона, А. Шопенгауера, Ж. П. Сартра, В. Винниченко намагався поєднати на перший погляд несумісні речі, що, зрештою, вплинуло на формування еkleктичних та суперечливих поглядів. Окрім того, характерними рисами аналізу Володимира Винниченка подій Другої світової війни є зміщення акценту на внутрішній світ людської свідомості, пошуки людиною самої себе, своєї сутності, що органічно втілюється в контексті геополітичних та соціально-економічних тенденцій першої половини ХХ ст. – періоду світоглядного неспокою та ламання традиційних форм життя [7, с. 39].

Пошук розв'язки В. Винниченком основних суперечностей доби, перш за все жахливих явищ двох світових війн, стає поштовхом до розробки концепцій дискордизму та конкордизму. Він намагався таким чином побудувати загальносвітову філософсько-історичну схему історії людства на зразок: «Теорії зіткнень цивілізацій» С. Хантінгтона, «Філософсько-історичної схеми розвитку людства» П. Сорокіна, «Цивілізаційної теорії» А. Тойнбі та «Теорії загальнолюдського розвитку людства» К. Ясперса [20, с. 172–175, 187–188].

Термін дискордизм, що має французьке походження від слова discord – розлад [21, с. 155], вперше був використаний на початку 30-х років Володимиром Винниченком на сторінках власного щоденника. Через екзистенцію окремої свідомості під впливом екзистенціалізму він цим терміном розкриває деградацію – «хворобу» людства у всіх життєвих сферах, що характеризується порушенням рівноваги в часі й просторі людського буття: розладу в суспільстві фізичних та психічних сил, посилення гіпертрофованого егоїзму, агресії, інстинкту влади і панування [19, с. 68–75, 116–118]. Таким чином, дискордизм – це регресивне тлумачення історії розладу людства [10, с. 276]. Проте, регресивизм в історичному часі не є чимось новим для сучасної громадськості, схожі погляди висловлювалися Ж. Руссо, Г. Маблі, С. Хантінгтоном та Р. Ароном.

Конкордизм (від лат. concordia – згода, узгодження) як дефініція має загальноприйняте значення – це концепція, згідно з якою істина єдина між релігійними догмами та об'єктивними даними науки [22, с. 81–82]. Проте, В. Винниченко вкладає у зміст цього терміна, який з'являється на сторінках щоденника з початку 30-х років, свою фантастичну схему майбутнього ідеального суспільства та порядку як альтернативи подолання регресу людства. Будучи переконаним, що сенс і мета людського існування є євдемонізм, він в основу конкордизму поклав принцип щастя, який трактував як рівновагу душевної і фізичної гармонії людського організму у всіх сферах суспільного життя, систему методів боротьби з нещастям [19, с. 26–30, 68, 235–236] та теорію конвергенції, в сфері якої працювали Дж. Гелбрейт, П. Сорокін, Р. Арон та ін., які в різних інтерпретаціях обґрунтували ідею, згідно з якою економічні й ідеологічні відмінності між капіталістичною та соціалістичною системами повинні зникнути й у перспективі дійти до повного злиття [4, с. 136; 10, с. 348–351]. Тому, конкордизм Володимира Винниченка – це своєрідний аналог теорії конвергенції – пошуку компромісних шляхів взаємовідносин між державами з різними соціально-політичними системами.

Історико-філософське рефлексивне осмислення В. Винниченком Другої світової війни у контексті концепцій дискордизму та конкордизму охоплює загальноісторіософські проблемні питання, серед яких варто виокремити ключові: дискордизм як передумова «планетарної війни» (визначення, яке вживає В. Винниченко); війна як історичне та мо-

ральне явище; проблема розв'язання «Другої планетарної війни» та її причини; дискордиське протистояння у 1939–1945 рр.; наслідки «Другої планетарної війни» та проблема миру і роззброєння після війни.

У ХХ столітті регрес людства набув найгірших проявів дискордизму: ворожнеча, панування, ненависть [19, с. 48–51, 185–186], світ перетворився на «величезну прокажельню» [23, с. 111], що стало, на думку Володимира Винниченка, передумовою «Другої планетарної війни». Боротьба природного (виживання та продовження роду) і соціального в людині призвела до посилення гіпертрофії людського «я» (егоїзму) [19, с. 180; 18, с. 19]. В історико-політичному творі «Перед новим етапом» 1938 р. він писав: «...сучасне людське суспільство... складається з членів хворих з викривленими інстинктами (переважно з перебільшеним, гіпертрофованим інстинктом особистого, класового чи національного егоїзму)» [18, с. 20]. У зв'язку з цим відбулось поглиблення соціально-економічної нерівності та посилення інстинкту панування і влади (агресивності) [19, с. 40–45, 111–114]: «В умовах диктатури вождів при безконтрольності їх і безвідповідальності перед колективом ця сила набирає страшного розміру» зазначав В. Винниченко в історико-політичному творі «Заповіт борцям за визволення» [17, с. 75]. Один із його сучасників К. Ясперс так само акцентував увагу суспільства на посиленні інстинкту волі до влади у людей ХХ ст. [24, с. 41]. Майже ідентичними поглядами керувався і К. Лоренц, який називав цей інстинкт інстинктом агресивності, що примушує людину до пошуку ситуації, що стимулювала б цю інстинктивну дію [25, с. 305].

Війну як історичне явище Володимир Винниченко характеризував як «...постійний, хронічний, необхідний вияв хвороби дискордизму» [19, с. 204], що спричинена гіпнотичною дією на суспільство політичних та релігійних ідеологій суспільно-політичного життя [19, с. 116–118]. У зв'язку з цим відбувається порушення в людській психіці яви про мирне співіснування, що перетворює людство на людський матеріал, нації та класи починають боротися за панування. Дискордизм у цей момент набирає найбільшої сили – гіперегоїзм з індивідуального переростає на колективний. Починається, за висловом В. Винниченка, «масове божевілья», порушення рівноваги в суспільстві з трагічними наслідками [19, с. 203].

Осмислюючи історичну драму людського існування через призму окремої людини та її свідомості, Володимир Винниченко звертав увагу на проблему моралі вбивства, що є суперечливим, адже мораль спрямована на регулювання відносин та зниження конфліктності в суспільстві, де вбивство само по собі є аморальним явищем. Та попри це, будучи переконаним, що еталоном моральних норм діяльності людини є природа, часткою якої вона є, на сторінках власного щоденника він писав: «Природа – це постійна, систематична вбивця. Убивство – її основний закон і умова для існування живих істот» [26, с. 66]. Саме тому масове, кероване державною владою вбивство людей інших держав під час війни, що є природним явищем [11, с. 96], дозволене самою природою, а, отже: «...під час війни вбивства є моральними для людей» безкомпромісно відзначав В. Винниченко у своєму щоденнику [26, с. 66].

Аналізуючи події 1930-х років, він був переконаний, що за умов поділу сучасного суспільства на нації та класи, які борються між собою за панування [18, с. 8], є неминучим зіткнення тоталітарного та капіталістичного світів у «планетарній війні» [27, с. 52, 72]. Саме тому з початком Другої світової війни – масштабного і складного історичного явища, центральною темою його роздумів стає проблема історичної провини за розв'язання війни, формулювання якої, на нашу думку, є оригінальним. Твердження про те, що тільки Німеччина, Японія та Італія несуть відповідальність за початок війни лише через те, що для цих країн притаманне прагнення світового панування, Володимир Винниченко відкидає: «...а хіба ті народи, які перемогли в цій війні, – англійці, американці, росіяни, французи та інші, ніколи таких бажань не мали...» [19, с. 205]. Натомість він стверджував, що провина за війну лежить не на країнах-учасниках, а на суспільному прояві дискордизму в цих країнах, у формах капіталізму, нацизму, фашизму та комунізму [12, с. 61; 19, с. 206].

Зважаючи на власну суб'єктивну необґрунтовану позицію, В. Винниченко намагається надати науковості своїм твердженням, переводячи проблему розв'язання війни в площину подій, які стали вирішальними у розгортанні «планетарної війни». Центральною подією у цьому аспекті є підписання Пакту Ріббентропа-Молотова 23 серпня 1939 р. між Німеччиною

та СРСР [28, с. 71]. Якщо А. Гітлер свідомо йшов до цього, то Й. Сталін, на його думку, був змушений підписати угоду «...не з спокійного розрахунку своїх вигод, не з імперіалістичної зажерливості, а з страху перед гітлерівською Німеччиною, перед війною з нею» [10, с. 257–258]. Та незважаючи на це, такий союз був засобом здійснення агресії та поділу територій [10, с. 258–260], наслідком чого за його переконанням було розгортання «Другої планетарної війни» Німеччиною – нападом на Польщу 1 вересня 1939 р. і завоювання ряду Європейських країн до 1941 р., та нападом СРСР на Фінляндію 30 листопада 1939 р. [28, с. 76], завоювання Північної Буковини, Бессарабії та країн Прибалтики до 1941 р. [29, с. 19–25; 28, с. 73].

Основних причин, що призвели до розв'язання «Другої планетарної війни», за твердженням Володимира Винниченка, було кілька. На перше місце він ставить морально-психологічні, суть яких зведена до формування капіталістичної, націонал-соціалістичної, комуністичної, фашистської дискордиської моралі [13, с. 152; 19, с. 187–188] та найгірших проявів гіпертрофованого егоїзму у лідерів країн-учасниць війни, перш за все в А. Гітлера, Б. Муссоліні та Й. Сталіна [23, с. 103; 30, с. 98], сила яких була в хворобливості психіки [29, с. 11; 13, с. 149]. Дискордизм давав їм можливість спекулювати на підінстинкті колективу людей – в інтересах свого хворого інстинкту егоїзму: «Вони... підмінюють поняття «батьківщина», «нація»... і тоді сміливо роблять усе, що корисне для них самих», що, за твердженням В. Винниченка, підштовхувало людство до боротьби за панування [19, с. 57, 176]. Не менш важливі, за його переконанням, але все таки на другому місці, були історичні причини, що зводились до несправедливості Версальсько-Вашингтонської системи договорів, яка сприяла приходу до влади сил, що прагнули реваншу і нового перерозподілу світу та політики «умиротворення» Францією і Великою Британією, які «помогли фашо-нацистам виграти час і як слід підготуватись до одвертого збройного наступу на світ» зазначав Володимир Винниченко в листі до Й. Сталіна 1936 р. [10, с. 267; 31, с. 227].

Історія протистояння в Другій світовій війні є неоднорідним явищем і, на думку В. Винниченка, вона починалася як боротьба «буржуазно-капіталістичних» країн (Франція, Велика Британія, США) з країнами державного капіталізму [10, с. 268], основними формами якого був комунізм (СРСР) та націонал-соціалізм (Німеччина) [28, с. 73]. Це протистояння було природним, але не довгостроковим.

Із нападом Німеччини на СРСР в 1941 р. вектори протистояння кардинально змінюються, причиною чого, на думку Володимира Винниченка, були українські етнічні території, що стали центром боротьби між двома тоталітарними країнами: «...головною метою походу Німеччини на Радянський Союз – є завоювання України... як джерело величезної сировини» [31, с. 225]. У зв'язку з чим відбувається переформування воюючих блоків та формування неприродного союзу «буржуазно-капіталістичних» країн з країною державного капіталізму (СРСР) у форматі Антигітлерівської коаліції [12, с. 63]. Результатом чого стає напруженість у стосунках між англосаксами та СРСР. Уже на Тегеранській конференції 1943 р. В. Винниченко зазначав, що теперішні союзники відчують себе як завтрашні противники: «Обмірковуючи засоби упокорення спільних ворогів, вони тим самими засобами старались унеможливити союзникові стати завтрашнім противником та союзником сьогоденного ворога» [14, с. 100]. Виникає досить дивна ситуація, коли під час війни з'являються замість двох, три претенденти на світове панування: фашио-нацизм, більшовизм і капіталізм, де конкуренція двох останніх не зникла навіть по закінченню війни [13, с. 148]. Усі ці факти наводять його на те, що дискордизм набирає найбільшого розмаху за всю історію людства і «гаряча» війна переростає на «холодну» [29, с. 18; 12, с. 61].

Наслідки «Другої планетарної війни» для світового суспільства, за твердженням Володимира Винниченка, були очевидні, по-перше, перерозподіл світу між переможцями [16, с. 103], де «Російський націонал-комунізм» зайняв нішу «фашио-нацистів» [10, с. 267, 275], а Й. Сталін став спадкоємцем А. Гітлера на світове панування. Підтвердженням цього, є поширення впливу СРСР на країни Центральної і Східної Європи, які були перетворені на «васалів», як це свого часу зробила Німеччина за умов війни [16, с. 101]. По-друге, боротьба за панування в світі між двома військово-політичними таборами під проводом двох систем капіталізму (американського приватного і радянського державного) [10, с. 345; 16, с. 101–102].

По-третє, людські втрати: убитих (солдатів, цивільних та в'язнів) – 98 млн. та постраждалих (покалічених, безпритульних та депортованих) – 198 млн. [10, с. 355]. Невідомо, звідки взяв таку статистику В. Винниченко, скоріш за все, з періодичних видань тодішньої Франції, але показники людських втрат значно завищені і не відповідають даним сучасних досліджень [32].

Актуальною та поширеною темою роздумів В. Винниченка наприкінці Другої світової війни стала проблема роззброєння та миру: «СРСР, Америка, Велика Британія намагаються забезпечити мир у світі шляхом тотального придушення Німеччини... проте виникає питання хто убезпечить світ від них самих, які схильні теж до панування» [15, с. 88–91]. За цих умов мир, на його думку, починається тим, чим і повинен починатися у дискордиському світі – розходженням інтересів та суперництвом: «Миролюбці – союзники настільки вже готові до майбутньої війни, що починають готуватися до неї, не закінчивши ще цієї», зазначав на сторінках свого щоденника в 1945 р. [16, с. 93–94]. Саме тому він обстоював утопічні пріоритети гармонізації світу без війн, в основі яких лежали концептуально-структурні елементи його ідеї конкордизму [33, с. 126].

Морально-психологічні елементи, за твердженням В. Винниченка, є основою його концепції конкордизму, що полягають у всебічній гармонізації передусім себе самого, людини загалом, конкретного суспільства з природою та звільненням людства від релігійного, капіталістичного, комуністичного догматизму [19, с. 80–83, 187–188, 206–216]. Практичним досягненням цього є дотримання 13 правил моральної поведінки та розвиток свободи у соціально-економічному, біологічному, політичному та моральному аспекті [19, с. 185, 201–202], без якої, ніщо в природі не може нормально існувати і розвиватись [17, с. 91–92].

Соціально-економічні елементи конкордизму характеризуються запровадженням самоврядування – соціальної рівності в колективі у формі економічної колектократії, запровадження якої, на думку Володимира Винниченка, призведе до утвердження замість приватної чи державної власності, колективної власності на промислових, сільськогосподарських, фінансових та інших кооперативів, де кожен член колективу матиме право на засоби та результати виробництва [10, с. 349–354].

Суспільно-політичні елементи передбачають на основі запровадження колектократії утворення нових держав, які у майбутньому без потрясінь і насильства повинні об'єднатися у Світову Економічну Федерацію «...ні панівних, ні підлеглих братів... тільки одна-єдина вселюдська родина вільних, рівних братів-народів» [9, с. 101; 10, с. 348–351]. Схожі глобальні погляди висловлювали свого часу І. Кант – пропонуючи державне об'єднання у формі всесвітньо-громадського стану і А. Тойнбі – передбачаючи інтеграцію усіх цивілізацій та утворення «Світової федеративної держави» на засадах «Всесвітньої релігії» [20, с. 107–108, 172–175]. Формування єдиного уряду та парламенту світової федерації [28, с. 67; 30, с. 84], за переконанням В. Винниченка призведе до всеохоплюючого фізичного і морального роззброєння [33, с. 139], знищення імперій і колоній [10, с. 281–285; 29, с. 23], зближення капіталізму та соціалізму сприятиме налагодженню співробітництва та єднання народів світу через мирне економічне змагання, вирішить проблему миру та війни [10, с. 356].

Звертаючись до класифікації поділу політиків на дві групи: «утопістів» і «реалістів», яка належить відомому політологу Е. Карру, вважаємо, що за своїми поглядами Володимир Винниченко був близьким до першої групи, що є наслідком впливу на його свідомість політичних та соціально-економічних тенденцій першої половини ХХ ст. [4, с. 193]. Зміщення уваги В. Винниченка на внутрішній світ людської свідомості, що було притаманне його рефлексії на зовнішні події, сприяли формуванню еkleктичних, до деякої міри суперечливих тверджень, що є притаманним явищем для філософської думки тієї епохи. Саме тому, намагаючись вибудувати філософсько-історичну схему історії людства в рамках своїх концепцій дискордизму та конкордизму погляди Володимира Винниченка на події Другої світової війни не виходять за межі історико-філософського та етичного осмислення проблеми.

Література:

1. Радянський Союз, Росія, Україна у Другій світовій війні // Україна-Росія: діалог історіографій: матеріали міжн. наук. конф. / редкол. В. Ф. Верстюк, В. М. Бойко, С. А. Лепявко, С. М. Плохій. – Київ-Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 143 – 180.

2. Кульчицький С. Володимир Винниченко / С. Кульчицький, В. Солдатенко. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2005. – 376 с.
3. Солдатенко В. Ф. Володимир Винниченко на перехресті соціальних і національних прагнень / В. Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2005. – 324 с.
4. Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): зб. статей. – К.: ІПіЕНД, 2006. – 280 с.
5. Філософський словник / [ред.-упоряд. В. І. Шинкарук]. – К., 1986. – 798 с.
6. Панченко В. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: книга розвідок та мандрівок / В. Панченко. – К.: Твім інтер, 2004. – 288 с.
7. Сиваченко Г. «Конкордизм» Володимира Винниченка в екзистенціалістському дискурсі / Г. Сиваченко // Слово і час. – 2001. – №9. – С. 33–39.
8. Михида С. П. Слідами його експериментів. Змістові доміанти та поетика конфлікту в драматургії Володимира Винниченка / С. П. Михида. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2002. – 192 с.
9. Винниченко В. Та, за яку змагались Гітлер, Сталін та інші / Володимир Винниченко // Сучасність. – 2000. – №6. – С. 98–101.
10. Винниченко В. К. Публіцистика / Володимир Винниченко; УВАН у США; НАН України; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; упор. та ред. В. Бурбела. – Нью-Йорк – К., 2002. – 392 с.
11. Винниченко В. Щоденник (1941 р.) / Володимир Винниченко // Київська старовина. – 2001. – №4. – С. 91–104.
12. Винниченко В. Щоденник (1942 р.) / Володимир Винниченко // Київська старовина. – 2001. – №5. – С. 59–75.
13. Винниченко В. Щоденник (1943 р.) / Володимир Винниченко // Київська старовина. – 2001. – №6. – С. 144–154.
14. Винниченко В. Щоденник (1943 р.) / Володимир Винниченко // Київська старовина. – 2002. – №1. – С. 99–103.
15. Винниченко В. Щоденник (1944 р.) / Володимир Винниченко // Київська старовина. – 2002. – №4. – С. 88–93.
16. Винниченко В. Щоденник (1945 р.) / Володимир Винниченко // Київська старовина. – 2002. – №5. – С. 88–110.
17. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення / В. К. Винниченко; ред. М. Г. Жулинський, В. В. Біленко, С. А. Гальченко та ін. – К.: Вид. т-во «Криниця», 1991. – 128 с.
18. Винниченко В. К. Перед новим етапом / Володимир Винниченко. – Торонто: Вид. т-во «Вперед», 1938. – 62 с.
19. Винниченко В. Конкордизм / В. Винниченко // Український культурологічний альманах. – К.: Хроніка – 2000, 2010. – Вип. 82. – С. 26–257.
20. Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Я. Франка, 1999. – 226 с.
21. Новейший французско-русский, русско-французский словарь / Н. Т. Безвесельная, Т. А. Данченко. – Х.: Промінь, 2003. – 832 с.
22. Библиологический словарь: в 3 т. / А. Мень. – Т. 2. – М.: Фонд имени Александра Меня, 2002. – 560 с.
23. Винниченко В. Щоденник (1937 – 1938 рр.) / Володимир Винниченко // Київська старовина. – 2001. – №1. – С. 91–118.
24. Ивин А. А. Философия истории: уч. пособ. / А. А. Ивин – М.: Гардарики, 2000. – 524 с.
25. Социальная философия: учеб. / под ред. И. А. Гобозова. – М.: Издатель Савин С. А., 2003. – 528 с.
26. Винниченко В. Щоденник (1928 – 1930 рр.) / Володимир Винниченко // Київська старовина. – 2000. – №4. – С. 66 – 84.
27. Винниченко В. Щоденник (1931 – 1933 рр.) / Володимир Винниченко // Київська старовина. – 2000. – №5. – С. 50–76.
28. Винниченко В. Щоденник (1939 р.) / Володимир Винниченко // Київська старовина. – 2001. – №2. – С. 63–80.
29. Винниченко В. Щоденник (1940 р.) / Володимир Винниченко // Київська старовина. – 2001. – №3. – С. 9–26.
30. Винниченко В. Щоденник (1947 р.) / Володимир Винниченко // Київська старовина. – 2003. – №1. – С. 83–109.
31. Лист В. Винниченка до Сталіна 1936 р. / В. Винниченко // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): зб. ст. – К.: ІПіЕНД, 2006. – С. 223–235.

32. Дюпюи Р. Э. Всемирная история войн (1925–1997 гг.). – Кн. 4 / Р. Э. Дюпюи, Т. Н. Дюпюи. – СПб.: Полигон АСТ, 2000. – 1117 с.
33. Винниченко В. Щоденник (1946 р.) / Володимир Винниченко // Київська старовина. – 2002. – №6. – С. 119–143.

Дергачев А. В., аспирант кафедри всемирной истории Кировоградского государственного педагогического университета им. Владимира Винниченко

Вторая мировая война в историко-философских взглядах Владимира Винниченко. В статье осуществлен анализ историко-философских взглядов В. Винниченко на события Второй мировой войны в разрезе интерпретации исторического процесса в формате его концепций дискордизма и конкордизма. Рассматриваются предпосылки, причины и последствия Второй мировой войны в контексте регрессизма социальных отношений человечества – дискордизма. Акцентируется внимание на проблеме войны и мира в условиях капитализма, коммунизма и нацизма как прерогативы будущего идеального устоя – конкордизма. Сделаны выводы и намечены перспективы будущих исследований как составляющей мировой историософской мысли.

Ключевые слова: Вторая мировая война, дискордизм, конкордизм, коммунизм, капитализм, нацизм, фашизм, экзистенциализм, эвдемонизм, инстинкт, сознание.

Derhachov O. V., Post-graduate student of World History Department of Kirovograd State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko

The Second World War from the historical and philosophic standpoint of Volodymyr Vynnychenko. The analysis of Volodymyr Vynnychenko historical and philosophical views on the events of the Second World War in the context of historical process and in the light of his concepts of discordism and concordism are presented in the paper. The background and the reasons of opposition and consequences of the Second World War are overviewed. The attention is paid to the problems of war and peace in the conditions of capitalism, communism and nazism as a prerogative of the perfect future system – concordism. The conclusions are made and the perspectives of future research within the world historiographical idea are described.

Key words: the Second World War, discordism, concordims, communism, capitalism, nazism, fascism, existentialism, eudemonism, instinct, conscious.

УДК 328.124(477)"192"(045)

Жолоб М.П.,

аспірант кафедри історії та археології слов'янських народів
Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова

Національні релігійні громади України у системі конфесійних організацій (20-і роки ХХ ст.)

У статті досліджено внутрішній устрій тих релігійних організацій пореволюційної радянської України до складу яких входили громади з неукраїнським складом віруючих; приділено увагу структурним трансформаціям таких церковних інституцій впродовж 20-х років ХХ ст. Визначено місце об'єднань віруючих у складі конфесійних організацій. Висвітлено роль окремих осіб та їх груп у структурі національних релігійних громад. Розглянуто роль в управлінні релігійними общинами старост, церковних рад та загальних зборів віруючих, визначено обсяг їх повноважень у взаємовідносинах з органами влади.

Ключові слова: національна меншина, конфесія, релігійна громада, ієрархія, іудеї, католики, лютерани.

Після ствердження влади більшовиків в Україні, місцеві релігійні структури усіх конфесій перебували у скрутному становищі, яке ще більше погіршував брак вищого духовенства, частина представників котрого не спромоглася встояти перед викликом революції. Як церковні інституції різних конфесій, так і окремі релігійні громади постали перед необхідністю пристосовування власної організації до нових вимог влади.

З огляду на це у статті ставиться мета розглянути внутрішній устрій національних конфесійних організацій та релігійних громад України у 20-х роках ХХ ст.

Серед науковців, які у різний час досліджували цю проблему, необхідно виділити Л. Брандта [2], В. Ганзуленка [6], О. Ліценбергер [11-12], А. Рейнмаруса та Т. Фрізена [17] та ін.

Для початку слід зазначити, що радянським законодавством заборонялось вищому духовенству та релігійним центрам надавати обов'язкові для виконання релігійними громадами розпорядження та постанови. Їх виконання залежало від добровільного погодження віруючих [3, с. 17]. Однак ієрархічна будова не тільки залишилася у всіх релігійних організаціях, а й майже не послабилася, оскільки зберегла авторитет в очах віруючих.

Територіальний устрій римо-католицької церкви в Україні внаслідок повторного утворення на політичній карті Європи – Польщі, зазнав змін. Встановлений на Ризькій мирній конференції у березні 1921 р. між Польщею та Росією новий кордон проходив через територію Луцько-Житомирської єпархії. Таким чином, на польському боці лишилося шість деканатів, що налічували 83 приходи та близько 162 тис. католиків. На радянському терені залишилось 11 деканатів: Житомирський, Овруцький, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Заславський, Київський, Радомишльський, Липовецько-Бердичівський, Сквирський, Уманський і Звенигородський, що об'єднували 98 приходів та понад 350 тис. віруючих [1, с. 137]. Незважаючи на поділ єпархії між двома державами, луцький єпископ продовжував підтримувати взаємовідносини з католицьким духовенством, що залишилося на радянському боці кордону.

Саме тому під час судового процесу в Москві, що відбувся 1928 р., волинський ксьондз Скальський обвинувачувався у зв'язках з луцьким ієрархом та за організацію, тісно пов'язаних з цим спілкуванням, нелегальних переходів через радянсько-польський кордон римо-католицького духовенства. Скальський виправдовувався: «Розділ 7 Ризького договору вніс якесь непорозуміння в нашу свідомість. Як одна держава може мати вплив, — думали ми, — на життя православної церкви в іншій державі, так і інша держава має право впливати на життя католицької церкви в першій» [5, с. 1].

Загалом на українських прикордонних територіях з Польщею існувало чимало випадків взаємодії місцевого католицького кліру з сусіднім польським духовенством. На початку 1925 р. більшовики змусили подільського ксьондза Каковського написати відкритого листа апостольському нунцію у Варшаві. У зверненні (рукою священника), радянська влада засуджувала стан речей, за якого справами Кам'янецької єпархії керував єпископ, що знаходився у Польщі [4, с. 1].

Наведені зв'язки між католицьким духовенством України та ієрархіями, які постійно знаходилися в Польщі були продиктовані жорсткими умовами радянської дійсності. Від самого початку більшовики намагалися внести розлад у Римо-католицьку церкву зсередини. Багато священників відбували покарання, деякі були вислані за кордон. Фактично РКЦ в Україні не мала ієрархії. Ватикан намагався дипломатичними каналами зв'язуватися з радянським урядом, щоб знайти вихід із створеної ситуації. Офіційні переговори успіху не мали, але посол Ватикану, єпископ д'Ербін'ї, приїжджав кілька разів до Росії у 1926 р. та зміг відновити зруйновану структуру Римо-католицької церкви, призначивши апостольських адміністраторів, а деяких з них – єпископами. Проведена таємна реорганізація мала за мету відновити ієрархію католицької церкви. На території України працювали такі адміністратори: у Харкові – священник В. Ільгін, який опікувався католиками Лівобережжя, в Одесі – єпископ А. Фрізон, у підвітності якого знаходився південь України та Донбас, Житомирська дієцезія – священник Ф. Скальський, Кам'янецька дієцезія – священник Я. Свідерський [6, с. 72].

Більшовики, попри застосування у своїй релігійній політиці принципу «розділяй та владарюй», все ж не допускали можливості створення національних католицьких церков у республіках [16, с. 96].

Припинення існування Російської імперії поклато край дискримінації старовірів, що сприяло змінам у попівському напрямі старообрядництва, що полягали в подоланні різниці між його окремими відгалуженнями. Біглопопівці у 1923 р. нарешті спромоглися створили власне архієпископство та встановили триступінчасту ієрархію. Однак вони вже не становили конкуренції білокриницькій церкві. Тим більше біглопопівська церква розпалася на дві

течії: «общинників», які визнавали реєстрацію у радянських органах та «необщинників», що її заперечували. Білокриницька згода продовжувала переважати серед попівців, залишаючись при цьому найбільш масовим та організованим напрямом у старообрядництві [15, с. 74].

Євангельсько-лютеранська церква після революції залишилася без підтримки з боку держави, якою довгий час користувалася через наближеність до неї російських чиновників німецького походження. В 1924 р. на Всеросійському з'їзді лютеранських пасторів, проведення якого було викликане як новою церковною політикою держави, так і внутрішнім станом самої церкви, Генеральним синодом був розроблений новий статут лютеранської церкви. Затвердження статуту зумовлювалося бажанням духовенства покращити функціонування Євангельсько-лютеранської церкви в радянських умовах. З цією метою в основу церковної організації був покладений принцип виборності. Приходські зібрання відтепер обирали приходську раду, місцеві (окружні) синоди (з'їзди) – епархіальну раду, Генеральний синод (Всеросійський з'їзд або Всесоюзний євангельсько-лютеранський з'їзд) – Вищу церковну раду. Термін обрання мав тривати 6 років. На з'їздах брали участь миряни і пастори. Останні теж обиралися приходом та затверджувалися Вищою церковною радою. Консисто́рії було ліквідовано [2, с. 90; 11, с. 133].

Того самого року було створено Всеукраїнський синод, який одразу прийняв декларацію, що підтвердила постанови Генерального синоду. Синод відмінив існуючу виборність духовенства та виділив єпископа з одноосібним пожиттєвим управлінням лютеранською церквою. На місце виборної форми ксторів та пастирів (священиків і дияконів) вводилася система призначення. Для підготовки нових священиків було прийнято постанову організувати спеціальні семінари. А задля укріплення лютеранської церкви синод розпочав організацію церковних осередків в кількості по 16 осіб кожен, які мали належати до загальної системи управління лютеранською церквою [18, с. 80].

На основі постанови Всесоюзного євангельсько-лютеранського з'їзду вся територія України була поділена на чотири епархії (пробста) з центрами в Одесі, Запоріжжі, Харкові та Києві [19, арк. 313]. До складу Запорізької епархії входили такі приходи: Запорізький, Фріденфельський Запорізької округи, Іосифівський, Ейгенфельдський, Пришибський, Гохштедський, Нейштудгард-Бердянський Катеринославської округи, Кронауський Криворізької та Грунайський (Люксембурзький), Людвігстальський Маріупольської, Шидловський Артемівської округ [20, арк. 250]. Одеська епархія формувалася з 11 приходів: Одеського, Миколаєво-Херсонського, Грос-Лібентальського, Фрейдентальського, Ней-Фрейдентальського, Вормс-Іоанестальського, Кассельського, Гоффіунгстальського, Глюкстальського, Бергдорфського та Нейзацького [29, арк. 84]. Епархії з центрами в Одесі та Запоріжжі існували вже й раніше, що ж стосувалося Харківської та Київської, то скликане зібрання представників громад, які до них входили, вирішило об'єднати епархії в одну Північноукраїнську з центром в Харкові [19, арк. 313]. До складу об'єднаної церковної округи увійшли приходи, що знаходилися в Харкові, Катеринославі, Луганську, Сумах, Полтаві, Кременчуці, Києві, Радомислі, Беловеші, Немирові, Дунаєвцях. Натомість було утворено Волинську епархію, у складі якої знаходилися Житомирський, Новоград-Волинський, Геймтальський та Ємільчинський приходи [29, арк. 84]. До складу Волинської (Житомирської) епархіальної ради, подібно іншим, входив благочинний, якого обирало духовенство, чотири миряни та призначений радою секретар. Для вирішення нагальних питань рада мала скликатися не більше одного разу на місяць. Вона мала контролювати духовенство та релігійне життя, оберігати віруючих від можливого впливу представників та поглядів інших протестантських течій [24, арк. 47].

На зміни у підзвітності лютеранських громад вищим церковним органам вплинув не лише новий територіальний поділ церковної організації, до складу якої вони входили, а й утворення нових адміністративно-територіальних одиниць в республіці, межі яких ускладнювали переміщення духовенства та порушували зв'язок общин між собою. Члени євангельсько-лютеранських релігійних громад, що ввійшли до складу новоутвореної на території УСРР у жовтні 1924 р. Автономної Молдовської Радянської Соціалістичної Республіки (АМРСР), клопотали про внесення додаткового питання до регламенту з'їзду уповноважених релігійних общин, що мав відбутися в Одесі у вересні 1925 р. Питання

стосувалося надання можливості пастору, який виконував свої обов'язки в АМРСР, відвідувати задля його ж утримання громади віруючих у колонії Марієнгельм та хуторі Саратов, що залишилися на території Одеської округи [20, арк. 233].

У зв'язку із постійною полемічною боротьбою між різними течіями менонітів, їхні очільники не тяжіли до створення цілісної релігійної організації. Та все ж вирішення справ менонітських релігійних общин УСРР загального зацікавлення покладалося на Всеукраїнську комісію у справах менонітських громад з центром в колонії Лібенау Мелітопольської округи. Головами цієї комісії у 20-х роках були А. Г. Едігер та І. І. Вібе, а секретарем – А. А. Дік [37, арк. 17]. Незважаючи на те, що комісія певний час не була зареєстрована, це їй не заважало проводити роботу серед різних менонітських угруповань України [35, арк. 70]. Невдовзі її діяльність було легалізовано, оскільки маємо відомості, що 16 березня 1928 р. адмінвідділ НКВС задовольнив прохання комісії провести засідання [32, арк. 1]. Найбільш стійкою менонітською організацією була група громад, що знаходилися в Хортицькому районі. Очолював ці громади старшина, якому підпорядковувалися проповідники окремих менонітських об'єднань. Проповідники час від часу збиралися для спільного обговорення релігійних питань, а старшина здійснював інструкторські поїздки районом [17, с. 57].

Радянська влада не визнавала права німецьких баптистів на створення самостійної національної релігійної організації. У 1922 р. у с. Гюндердольфі поблизу Одеси відбулася конференція німецьких баптистів, на якій прийняли рішення щодо приєднання до Союзу російських баптистів, де вони утворили німецьку секцію Українського союзу (в 1926 р. Союз російських баптистів перейменований на Федеративний союз баптистів, а ще пізніше на Союз баптистів СРСР) [14, с. 12]. Проте, підпорядкування громад німецьких баптистів вищим релігійним органам в очах влади мало невиразний характер. У квітні 1926 р. Харківський адмінвідділ не задовольнив клопотання Всеукраїнського союзу баптистських релігійних об'єднань про отримання дозволу на проведення з'їзду делегатів німецьких баптистських громад. На це рішення вплинуло пояснення НКВС щодо особливостей статуту об'єднання. Адже у статуті не згадувалося про знаходження в його складі секції німців-баптистів. Натомість представникам німецьких баптистів було запропоновано звернутися зі своїм проханням до НКВС самостійно [26, арк. 5].

Іудейські громади були незалежними утвореннями. На відміну від общин найбільших християнських напрямів, які були структурними одиницями епархій, вони не входили до складу ієрархічної організації. Незважаючи на специфіку самодостатності та певної відособленості, іудейські громади задля повноцінного виконання релігійних практик, у межах окремих єврейських осередків все ж вимагали єдиного центру. У всіх єврейських поселеннях існували рабини, різники, які задовольняли потреби віруючих та не були залежні від окремих громад, що діяли при синагогах. Так само у загальному користування іудеїв знаходилися кладовища. Саме проведений владою поділ іудейських громад, які були цілісними структурами в межах єврейських поселень, на окремі релігійні об'єднання, чи не найбільше турбував віруючих. Адже прихожани будь-якої синагоги були спроможні піклуватися про потреби власної громади, рада могла видати платню канторам та служникам, здійснити підготовку до опалювального сезону, але віруючі в жодному разі не вимагали окремого різника чи власну мікву [27, арк. 45].

Тому єврейські релігійні громади, незважаючи на, часом, пасивну поведінку іудейського духовенства, у межах міст намагалися створювати комітети, які б стежили за порядком у синагогах, похованням віруючих, убоєм птиці та приготуванням кошерного м'яса, благоустроєм кладовищ, виконанням обрядів у міквах і випічкою маці. Потребуючи координаційного центру, на який би покладалося виконання перелічених функцій, у лютому 1924 р. Житомирська єврейська громада створила релігійне товариство. Для виконання взятих на себе зобов'язань воно запрошувало на службу духовних осіб, які мали право стежили за кошерністю та здійснювати обряди вінчання, обрізання тощо [21, арк. 23]. З подібним питанням у травні того самого року до окрадмінвідділу в Херсоні зверталися представники управліннь синагог та молитовних будинків міста [28, арк. 13]. Наприкінці 1925 р. у Прилуках, де нараховувалося сім іудейських громад, відбулося зібрання щодо їх об'єднання в одну. На

зборах обрали групу уповноважених, які мали втілити в життя цю пропозицію [25, арк. 123]. Трактуючи по-своєму запити іудеїв, влада не квапилася їх задовольняти, побоюючись у разі прийняття привабливого для віруючих рішення, посилення впливу духовенства на єврейське населення [10, с. 83].

До товариств, які консолідували релігійне життя розрізнених іудейських громад певного населеного пункту, можна віднести поховальні братства. Тому, потребуючи такого об'єднання в Житомирі, місцеві євреї й намагалися заснувати братство «Хевра-Кадиш». У його розпорядженні мало знаходитися кілька працівників для здійснення омовіння та поховання мерців. Статут товариства передбачав догляд за станом катафалків та надавав можливість іудеям користуватися його послугами та інвентарем [21, арк. 20]. Слід наголосити, що деякі братства були далеко не бідними, а це забезпечувало повноцінне виконання покладених на них функцій. У 1922 р. в незатвердженому статуті Київського поховального товариства зазначалося, що воно має гаражі; це у той час, коли ще не втратила дію заборона на утримання приватними особами автомобілів, а отже, й спеціальних споруд для їх схову [33, арк. 53].

Неспокійний час перших пореволюційних років не тільки загострив хіліастично-есхатологічні настрої у суспільстві, а й відобразився на всій церковній структурі різних релігійних течій.

У середині 20-х років у колонії Ліски Володарського району із лютеранської громади вийшла група у складі 43 осіб, які приєдналися до євангельських християн. У колонії Миколаївка Новоград-Волинського району лютеранську громаду залишило 14 осіб, котрі створили групу братів-євангелістів [25, арк. 4 зв.]. Зростаюча кількість випадків виходу громад з ортодоксальної Євангельсько-лютеранської церкви виявилася їх реакцією на апокаліптичні, як вважали віруючі, ознаки часу. Крім того, певну роль у цьому процесі відігравали історико-теологічні причини та психологічні настрої селянських громад. Свій відбиток на них наклали й давні традиції існування в німецьких колоніях багаточисельних сект та релігійних груп. Якщо баптизм та адвентизм вважалися самостійними домінаціями в протестантизмі, то велика кількість малих протестантських сект офіційно відносилися до лютеранства чи менонітів. Серед них можна назвати гюпферів, шпуденгенгерів, сепаратистів та ін. Всі ці угруповання відрізнялися у релігійному відношенні лише незначними деталями культу [11, с. 195].

У середовищі німців-менонітів між представниками окремих релігійних напрямів постійно точилася боротьба. Тому збільшення або скорочення членів у таких релігійних громадах залежало переважно від успіху проповіді того чи іншого проповідника [18, с. 129]. В 16 менонітських колоніях, що знаходилися у Велико-Олександрівському районі Херсонської округи, існувало три релігійні угруповання: власне меноніти, баптисти та євангелісти. У ході постійного суперництва між адептами релігійних течій, одного разу представники баптистської молоді села Олександрівки прийшли до сусідньої Озерівки, де протягом двох годин співали, молилися та плакали під вікнами жителів, намагаючись таким чином місцевих менонітів повернути в свою віру [38, арк. 170].

Сектантський та сепаратистський рух з приходом більшовиків до влади в Україні почав розповсюджуватися й серед інших етнічних релігійних громад, де подібні тенденції не були особливо поширеними. Так, у середині 20-х років від старообрядницької громади с. Залізняка Троянівського району Волинської округи відкололася група осіб «не приемлющая окрпослания их митрополита». У той самий час органами влади згаданої округи була виявлена секта богошукачів, яка «мала на меті об'єднання всіх релігій, нібито пристосовуючи таким чином своє вчення до умов існування в радянській республіці». Більшість складу секти становили поляки. Її члени жили у селах Луки, Млинище, Пулин, Горбельов і містах Житомирі та Бердичеві Волинської губернії. Керувала цим об'єднанням інтелігенція. Секта мала «пророка Іллю» (характерно, що цих «Іллів» було 5 чоловік) та «сина Божого» – хлопця десяти років. Члени сектантського угруповання намагалися скликати збори та здійснити похід з метою обрання «князя світу» [25, арк. 197-198].

Гегемонія пролетаріату встановилася і у духовній сфері – у науці, культурі; література та мистецтво були перетворені на інструмент ідеологічного впливу на маси. Цей вплив не

міг залишити у спокої і релігію. «Новий час», «нове суспільство» заперечували все старе, дореволюційне та вимагали створення «нової церкви», «нової релігії» [11, с. 188]. Діяльність певної частини духовенства спрямовувалася на пристосування релігійних організацій, культу та навіть деяких елементів віровчення до наявних суспільних умов. Процес оновлення релігії відобразився протягом 20-х років у церковних розколах, які радянська влада тільки підтримувала та поглиблювала [9, с. 70].

Лютеранські «оновленці» входили до складу Вільної Євангельсько-лютеранської і реформатської церкви конгрегаційного положення (ВЕЛРЦКП). У Україні лютеранські громади, які ввійшли до складу цієї релігійної організації, знаходилися в трьох німецьких колоніях неподалік від Житомира на чолі з Едуардом Домресом, а також під керівництвом Едуарда Люфта формували 19 громад в Одеській і колишній Таврійській губерніях, а саме у Пришиб-Молочній, Георгсталі, Рорбасі, Мелітополі, Одесі та ін. [11, с. 198]. Послідовники «живої церкви» зберегли основні положення та обрядовість євангельсько-лютеранської конфесії, однак відкинули необхідність теологічної освіти для пасторів та виступили із закликом підтримати рішення радянського уряду про відокремлення церкви від держави і школи від церкви й висловили готовність «...взяти посильну участь у культурних починаннях радянської влади» [12, с. 767].

Прикладом оновлення серед польського католицького населення слугувала громада Полтавського костюлу, ксьондз та церковний комітет якої знаходилися під цілковитим контролем та впливом органів ДПУ. Незважаючи на те, що настоятель храму не визнавався вищим духовенством, громада продовжувала бути на боці священика та вирішила не підкорятися керівництву. Влада намагалася сприяти поширенню подібних настроїв серед членів сусідніх приходів, що скріпило б авторитет оновлення серед польських віруючих [37, арк. 49]. У м. Погребище та с. Дзюнькове Бердичівської округи на ґрунті критики інституту папства від офіційної католицької церкви відокремилася група віруючих на чолі із ксьондзом Гуминським, члени якої назвали себе євангельськими християнами-католиками [13, с. 12].

Крім того, у Полтаві існував осередок іудейського варіанту оновлення, який, однак, не користувався особливою популярністю серед віруючих євреїв. Прихильники «живої синагоги» задля релігійного збереження впливу на єврейське населення намагалися використати аналогічні більшовицьким культурно-просвітницькі методи впливу та шляхом «клубної роботи» залучати до синагоги частину невіруючого населення [36, арк. 94].

Окремо слід розглянути внутрішній устрій релігійних громад, показати в них роль старост, рад та зборів віруючих.

Староста релігійної громади виконував подвійну функцію – вважався представником членів общини у відносинах із владою, її державними і громадськими організаціями, а також відповідав за господарчу частину. Так, менонітський староста, подібно очільникам громад інших релігійних напрямів, мав піклуватися про заготівлю для молитовної будівлі палива, слідкувати за своєчасним проведенням необхідних ремонтних робіт та за чистотою богослужбового приміщення, сплачувати страхові внески. Будучи в громаді головою її ради, староста укладав з місцевими органами влади договір про користування молитовним будинком. У менонітів староста обирався загальним зібранням громади терміном на один рік. Офіційно за свою роботу він не отримував жодних винагород [33, арк. 36]. У лютеранських церковних громадах існувала посада кірхенформунда, що в перекладі з німецької мови означає «церковний опікун». До його обов'язків належав збір коштів для ремонту та обслуговування церкви, який проводився в стінах культової споруди, а в деяких випадках і поза храмом. Серед іншого лютеранський староста займався розподілом місць на кладовищі для поховань. Кірхенформунд за необхідності відвідував хворих членів громади. Можна припустити, що під час таких зустрічей недужий отримував не лише духовну, а й матеріальну допомогу [30, арк. 16]. Староста іудейської громади називався габе. Зазвичай таку посаду обіймав обраний прихожанами найбільш заможний член громади, який переважно займався торгівлею [39, с. 29]. Посада габе, на відміну від аналогічних їй в інших релігійних культурах, законодавчо належала до категорії служника культу.

Оформленням документації, що висвітлювала процес функціонування релігійної

громади, займався секретар. Ця посада була виборною та могла оплачуватися [8, арк. 2].

Староста в своїй роботі покладався на церковну раду. Рада керувала справами релігійної громади, виконувала функції, пов'язані з користуванням культовим майном та грошовими витратами. Цей орган був підзвітний лише загальному зібранню віруючих [3, с. 17]. Переважно ради складалися виключно з письмених чоловіків, які належали до найбільш заможних та шанованих членів громади [7, с. 17]. Однак із середини 20-х років серед польських католицьких громад набрала оберті тенденція вводити бідняків до костельних рад або навіть ставити їх на чолі цього органу, що, як вважалося, мало забезпечити релігійні об'єднання від можливого зазіхання з боку влади [34, арк. 35].

Головна роль у керівництві релігійної громади, як того вимагало радянське законодавство, належала зібранню прихожан. Так, у лютеран загальні збори віруючих скликалися церковною радою. Про них членів громади мали заздалегідь повідомити протягом тринадцятиденного терміну.

На загальних зборах вирішувалися найрізноманітніші справи, пов'язані з життям громади: прийом нових членів, обрання церковної ради та делегатів на з'їзд релігійних громад, вибір та затвердження священнослужителів, призначення збору добровільних пожертв на утримання церкви та обслуговуючого персоналу, питання надання допомоги нужденним тощо [23, арк. 116]. Наприклад, 26 квітня 1926 р. загальне зібрання єврейської релігійної громади Великої синагоги м. Шепетівки постановило обрати голову, скарбника та секретаря. А у протоколі зборів лютеранської громади Судилківського району Шепетівської округи від 2 червня 1926 р. зазначалося про подовження повноважень кістера ще на один рік та встановлення йому платні, яка б за вказаний термін його перебування на службі общини не перевищувала 100 крб. [22, арк. 56].

Протягом 20-х років ХХ ст. релігійні структури, у межах яких задовольняли духовні потреби віруючі національних меншин України, зазнали змін: католицька церква мала проблеми з відсутністю ієрархів, лютерани намагалися демократизувати власну церковну організацію, іудеї не могли дати раду з подрібненням релігійних громад. Суспільні трансформації, спричинені Громадянською війною та приходом більшовиків до влади, сприяли зміні релігійних поглядів частиною полінаціонального населення України. Як наслідок, формування сектантських відгалужень та оновлення релігійних практик негативно позначилися на загальній структурі релігійних організацій. Крім цього, обрання старости та церковної ради зборами віруючих, а головне, їх право на останнє слово у прийнятті будь-якого рішення, на думку влади, мало унезалежити релігійні громади від духовенства та сприяти подальшій фрагментації релігійних структур.

Література:

1. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія / Ю. Білоусов. – Житомир, 2000. – 332 с.
2. Брандт Л. Лютеранство и его политическая роль / Л. Брандт. – Л.: ОГИЗ Прибой, 1931. – 112 с.
3. Валентинов А. Религия и церковь в СССР (стенограмма лекции, прочитанной на республиканском семинаре лекторов-атеистов в г. Ленинграде). – М., 1960. – 64 с.
4. Вечерние известия. – 1925. – 16 марта – № 549.
5. Вісті ВУЦВК. – 1928. – 27 січ. – № 23(2213).
6. Ганзуленко В. П. Римско-католицька церква на Півдні України: час соціальних перетворень (1917 – 1930 рр.) / В. П. Ганзуленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2008. – Вип. 22. – С. 71 – 74.
6. Гольберт К. Предварительные итоги выборочного обследования религиозного движения на Украине / К. Гольберт // Адміністративний вісник. – 1926. – № 2-3. – С. 16-19.
7. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. Р-3865, оп. 1, спр. 58а, 94 арк.
8. Ігнатюк Д. До характеристики релігійних рухів на Україні / Д. Ігнатюк // Безвірник. – 1928. – № 1. – С. 67-77.
9. Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920–1937 и 1945–1953 гг. / ред. серии, отв. за вып. Л. И. Килимник; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». – Винница: Глобус-Пресс, 2005. – 383 с.

10. Лиценбергер О. А. Евангелическо-лютеранская церковь и советское государство (1917 – 1938) / О. А. Лиценбергер. – М.: Готика, 1999. – 432 с.
11. Лиценбергер О. А. «Живая церковь» / О. А. Лиценбергер // Немцы России: энциклопедия. – Т.1. А–И / редкол.: В.Карев (пред. редкол.) [и др.]. – М.: ЭРН, 1999.
12. Любинський Ю. Мова цифр і фактів. (Сучасний стан релігійного руху) / Ю. Любинський // Адміністративний вісник. – 1926. – № 8. – С. 11-12.
13. Материалы к энциклопедии «Немцы России». Немцы Украины. Пилотный сборник. – М., 2002. – Вып. 7. – 210 с.
14. Милорадов В. Ф. Старообрядчество в прошлом и настоящем / В.Ф. Милорадов. – М.: Мысль, 1969. – 112 с.
15. Нежный А. И. Комиссар дьявола / А. И. Нежный. – М.: Протестант, 1993. – 272 с.
16. Рейнмарус А., Фризен Т. Меннониты. (Краткий очерк) / А. Рейнмарус, Т. Фризен; под ред. И. Гобгорта. – М.: Безбожник, 1930. – 88 с.
17. Сільськогосподарський союз голландських вихідців на Україні (1921 – 1927 рр.): зб. док. і матер. (НАН України, Ін-т історії України. Упоряд.: В.І. Марочко). – К., 2000. – 339 с.
18. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України), ф. 5, оп. 2, спр. 199, 405 арк.
19. Там само, ф. 5, оп. 2, спр. 200, 295 арк.
20. Там само, ф. 5, оп. 2, спр. 214, 30 арк.
21. Там само, ф. 5, оп. 2, спр. 950, 179 арк.
22. Там само, ф. 5, оп. 2, спр. 953, 172 арк.
23. Там само, ф. 5, оп. 2, спр. 977, 57 арк.
24. Там само, ф. 5, оп. 2, спр. 2167, 245 арк.
25. Там само, ф. 5, оп. 2, спр. 2183, 155 арк.
26. Там само, ф. 5, оп. 2, спр. 2184, 96 арк.
27. Там само, ф. 5, оп. 2, спр. 2209, 34 арк.
28. Там само, ф. 5, оп. 3, спр. 335, 335 арк.
29. Там само, ф. 5, оп. 3, спр. 1053, 100 арк.
30. Там само, ф. 5, оп. 3, спр. 1075, 123 арк.
31. Там само, ф. 5, оп. 3, спр. 1176, 4 арк.
32. Там само, ф. 8, оп. 1, спр. 1218, 214 арк.
33. Там само, ф. 413, оп. 2, спр. 5, 132 арк.
34. Там само, ф. 413, оп. 2, спр. 10, 393 арк.
35. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2006, 204 арк.
36. Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 2007, 186 арк.
37. Там само, ф. 1. – оп. 20. – спр. 2019, 267 арк.
38. Шахнович М. Кому служит «религия Израиля»? / М. Шахнович. – Л.: Прибой, 1930. – 96 с.

Жолоб М.П., аспирант кафедри історії та археології славянських народів Інститута історичного образования НПУ імені М.П. Драгоманова

Национальные религиозные общины Украины в системе конфессиональных организаций (20-е годы XX в.). В статье исследовано внутреннее устройство тех религиозных организаций послереволюционной советской Украины в состав которых входили общины с не украинским составом верующих; уделено внимание структурным трансформациям таких церковных институтов в течение 20-х годов XX в. Определено место объединений верующих в составе конфессиональных организаций. Освещена роль отдельных лиц и их групп в структуре национальных религиозных общин. Рассмотрена роль в управлении религиозными общинами старост, церковных советов и общих собраний верующих, определен объем их полномочий во взаимоотношениях с органами власти.

Ключевые слова: национальное меньшинство, конфессия, религиозная община, иерархия, иудеи, католики, лютеране.

Zholob M. P., Post-graduate student of the Department of History and Archaeology of the Slavic peoples, Institute of Historical Education, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov

National religious communities of Ukraine in the confessional organizations (20th of the XX century). This article deals with the internal structure of religious organizations of post-revolutionary Soviet Ukraine which consisted of communities with non-Ukrainian believers. The main attention is paid to the structural transformation of religious institutions during the 20th of the XX century. The place of communities of believers in the structure of religious organizations is defined. The role of individuals and groups in the structure of national religious communities is highlighted. The role of headmen, church councils and general assemblies of believers in the management of religious communities is examined as well as the scope of their powers in relations with the authorities.

Key words: national minority, confessional organization, religious community, hierarchy, Jews, Catholics, Lutherans.

УДК 94:392.5-055.2(420)"1837/1901"(045)

Залеток Н.В.,

аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Жінки вікторіанської епохи у шлюбно-сімейних відносинах

У статті досліджено становище жінки у шлюбно-сімейних відносинах різних соціальних верств вікторіанської Англії. Проаналізовано ставлення суспільства до заміжніх і самотніх жінок. Акцентовується увага на ролі дружини у сім'ї, її правах та обов'язках. Доводиться, що більшість англійського жіноцтва вікторіанської доби була витіснена у приватну сферу життєдіяльності. Маючи значну кількість обов'язків, жінки користувались обмеженою кількістю прав. У вказаний період жінка перебувала у залежності від чоловіка або своїх родичів чоловічої статі. Покращення правового становища британок відбулось у другій половині XIX ст. внаслідок внесення змін до законодавства.

Ключові слова: вікторіанська епоха, жінка, концепція «розподілу сфер», шлюб, сім'я, розлучення, майнові права подружжя.

Грунтовне дослідження становища жінки за вікторіанської епохи у Великій Британії є не лише важливим напрямом соціальної і повсякденної історії країни, а й необхідною складовою для визначення тих факторів, що спонукали британське жіноцтво до боротьби за власні права, активна фаза якої бере свій початок у другій половині XIX ст.

Історіографія проблеми представлена здебільшого працями англійських дослідників. Зокрема, вивченню шлюбно-сімейних відносин присвячені монографії Р. Флетчера [8], Дж. Колдер [6] та К. Нельсон [12]. Соціальні перетворення вікторіанської доби досліджено у праці Ф. Томпсона [17]. Монографія Л. Стоуна присвячена особливостям процесу розлучення [15].

У статтях Л. Абрамс [4], Т. Фаррелла [7], В. Клейн [10], Р. Гріллс [9] та Х. Войцак [18] проаналізовано статус англійської жінки у XIX ст. й охарактеризовано ідеал жіночності через призму вікторіанських цінностей.

У статті російського історика Л. Репіної [3] досліджено теоретичні підвалини концепції «розподілу сфер». Російською вченою Н. Новіковою [2] зроблено аналіз становища англійського жіноцтва у соціально-економічній сфері.

Актуальність дослідження посилюється тим, що в українській історіографії ця тема практично не знайшла свого відображення.

Метою цієї статті є спроба об'єктивного висвітлення становища жінки у шлюбно-сімейних відносинах вікторіанської епохи в Англії.

Хронологічні рамки вікторіанської доби охоплюють період з 1837 по 1901 рр. – час правління королеви Вікторії, який часто характеризується як період стабільності, культу сім'ї і високої моралі.

На початку XIX ст. у Великій Британії формується так звана концепція «розподілу сфер», за якою відбувається розмежування публічної і приватної сфер життєдіяльності. Публічна сфера включала у себе світ політики, ринкових структур, юридичні права та обов'язки, визнавалася сферою «реальної» влади, престижу та могутності [3, с. 130] і належала чоловікам. Жінки ж були обмежені приватною сферою – створювали затишок у сім'ї, займались організацією сімейного побуту і веденням господарства, піклувались про дітей. Концепція «розподілу сфер» втілювала й приховано виправдовувала розбіжність гендерних статусів [3, с. 130]. Як зазначає англійська дослідниця Л. Абрамс, це був спосіб життя, який ґрунтувався на євангельських уявленнях щодо важливості сім'ї, сталості шлюбу і вродженої моральної досконалості жінки [4].

У праці «Історія англійського народу» історик і журналіст П. Джонсон стверджував, що англійські жінки вікторіанської епохи мали нижчий правовий статус у порівнянні з англо-саксонським періодом [9, с. 237]. За словами ж російської дослідниці Л. Репіної, в XIX ст. відбувається «друге закріпачення» жінки сімейними структурами – створюється культ родини і дому, який аж ніяк не сприяв її індивідуальній свободі [3, с. 130]. Навіть перебуваючи у шлюбі, жінки були змушені вести відокремлене і нерівноправне життя до самої своєї смерті [13, с. 212].

Концепція «розподілу сфер», разом з культом домашнього вогнища і «кодексом чистоти», стали своєрідною ортодоксією суспільної свідомості [3, с. 130]. Такий суспільний уклад активно культивувався королевою Вікторією, яка стала зразком жіночності і домашнього затишку. В очах суспільства вона намагалась передусім бути Матір'ю і Дружиною. Вікторія практично всюди з'являлась у супроводі свого чоловіка Альберта і кількох дітей, уособлюючи взірць сімейної стабільності й материнства.

Оскільки сім'я мала сакральне значення для англійців вікторіанського періоду, не дивно, що самотні чоловіки та жінки сприймалися суспільством переважно негативно. Зокрема, неодружений чоловік вважався сумнівним, оскільки він не мав того, що можна вважати справжньою домівкою; самотня жінка вважалась нещасливою і позбавленою можливостей для самореалізації [6, с. 108].

Незважаючи на це, у суспільстві був значний відсоток неодружених жінок і чоловіків. Так, на середину XIX ст. в Англії та Уельсі було 11% неодружених чоловіків у віці 45 років, серед жінок – близько 12% [17, с. 91]. Впродовж століття ситуація погіршувалася: станом на 1870 р. з кожної 1000 жінок у віці від 20 до 25 років 652 залишалися незаміжніми, а у 1901 р. ця цифра зросла до 726. Окрім цього, істотно збільшився середній вік вступу у шлюб – він становив 25–30 років [2, с. 158].

Самотній жінці було набагато складніше взяти шлюб, ніж самотньому чоловіку. Так, за даними перепису 1851 р., чисельність чоловічого населення Великої Британії становила 10 386 048 осіб, жіночого – 10 735 919 осіб. Надлишок жінок у співвідношенні до кількості чоловіків становив 349 871 особу. Чисельність чоловіків, що перебували на батьківщині, становила 10 223 558 осіб. Отже, фактично, жіноче населення перевищувало чоловіче на 512 361 особу. Співвідношення чоловіків і жінок у суспільстві не зазнало істотних змін у порівнянні з даними першого загального перепису населення у Великій Британії (1801 р.) і становило: на 100 000 чоловіків – 103 353 жінки; натомість, у 1851 р. на 100 000 чоловіків було 103 369 жінок [16, с. 5]. Цей дисбаланс населення був лише частково спричинений меншою тривалістю життя чоловіків порівняно з жінками: різниця становила лише 1,9 року у 1840 р. і 3,27 року станом на 1880 р. [12, с. 15].

Несприятлива для жінок демографічна ситуація загострювалась через потужну хвилю еміграції чоловіків шлюбного віку до Америки та колоній у пошуках заробітків або ж у ролі солдатів. З кожних десяти емігрантів семеро були чоловічої статі. Хоча жінки іноді супроводжували своїх чоловіків до Індії або Австралії, або ж навіть емігрували самостійно у пошуках пригод, заробітку і / або нареченого [12, с. 15]. Між 1830 і 1875 рр. близько 5 млн. молодих чоловіків залишили Велику Британію і майже половина самотніх жінок була позбавлена шансів знайти чоловіка [10, с. 262-263]. Незважаючи на це, термін «стара діва» все ще асоціювався з ганьбою для жінки і означав, що вона недостатньо красива і здібна для того, щоб мати чоловіка.

З огляду на вищезазначене, не дивно, що головним завданням для більшості жінок, що досягли шлюбного віку, був пошук гідного нареченого. Шлюб для жінки означав появу власного господарства, дому, фінансової підтримки з боку чоловіка. Взавши шлюб, жінка отримувала принаймні деяку свободу вибору і діяльності, яких вона могла бути позбавлена у батьківському домі [6, с. 9].

Практично вся система жіночого виховання і освіти була орієнтована на підготовку майбутніх дружин і матерів. Характерними атрибутами вікторіанської дівчини були цнотливість і тендітність [10, с. 264]. До списку жіночих чеснот не входили ані наявність роботи, ані високий інтелектуальний розвиток [10, с. 264].

Критерії вибору чоловіка або дружини були практично однаковими для обох статей.

Так, зразковий шлюб був союзом рівних за соціальним статусом осіб; вдачею вважався шлюб з вищою за достатком особою; невдалими ж вважались випадки, коли син чи дочка хотіли одружитись з особою, що була нижчою за соціальним статусом [17, с. 99].

Взявши шлюб, жінка переходила під контроль свого чоловіка. Відповідно до чинного на той час законодавства, чоловік і дружина вважались однією юридичною особою. На законодавчому рівні жінки прирівнювались до дітей, не мали права складати заповіт і розпоряджатися будь-якою власністю без згоди чоловіка. Тому ще на початку XIX ст. в Англії набув популярності вислів, зміст якого зводився до наступного: «Чоловік і дружина – одне ціле, й ім'я йому – чоловік» [1, с. 26].

Суспільство хотіло бачити сім'ю у вигляді тісного союзу на чолі з «господарем». Тому, дружина, так само як і незаміжні сестри чоловіка, фактично, були його власністю [1, с. 26].

За чоловіком і дружиною були закріплені різні права та обов'язки. Приблизна модель їх розподілу у сім'ях середньої верстви виглядала так: у той час як жінки займалися вихованням дітей, шиттям, приготуванням їжі і забезпеченням сімейного затишку, чоловіки заробляли гроші для підтримки сімейного добробуту, а також брали активну участь у житті суспільства.

Дружина і мати не брали участь у справах бізнесу, займалися сімейними справами, і, разом з домашньою прислугою, ставали все менш «функціональними» членами сім'ї – однією серед багатьох прикрас [8, с. 93]. Одруженим жінкам середньої верстви не дозволялося працювати, оскільки працююча жінка асоціювалась з аморальністю і відсутністю коштів у сім'ї. Чоловік повинен був мати прибуток, достатній для утримання родини.

Варто зазначити, що всупереч популярним уявленням, більшість представників середньої верстви наймала лише одну особу у ролі домашньої прислуги [4]. Тому, наймаючи хатню робітницю, дружина отримувала помічника по господарству, а не людину, яка могла взяти на себе більшість господарських клопотів. Для чоловіка ж допомога дружині по дому не вважалась прийнятним заняттям. Лише «покірний» чоловік міг «опуститися» до виконання рутинних справ у власному будинку [6, с. 70].

Для допомоги жінкам в оволодінні мистецтвом ведення домашніх справ у 1861 р. була вперше видана «Книга домашнього господарства» авторства місіс Ізабелли Мері Бітон. Книга стала бестселером на майбутні 50 років після її виходу у світ. У ній містилися численні рецепти приготування різноманітних страв, поради про те, як має себе поводити хороша господиня і як створити у домі затишну атмосферу. Місіс Бітон порівнювала ведення домашнього господарства з роботою генерала чи керівника великого бізнес-концерну; наголошувала на тому, що якість виконання жінками своїх обов'язків з ведення домашнього господарства істотно впливає на щастя, комфорт і процвітання всієї сім'ї. Описуючи, якою має бути справжня жінка і дружина, авторка наводить цитату із твору «Вікарій Вейкфілда», про те, що: «...скромна діва, розважлива дружина і турботлива мати є набагато більш корисною, ніж філософи «у спідниці», хвалькуваті героїні чи сварливі розпусниці» [5, с. 9].

Історик Кетрін Хол зауважує, що поділ світу на «чоловічий» і «жіночий» мав також релігійне забарвлення; жінка мала бути моральною та релігійною опорою сім'ї. Світ бізнесу вважався аморальним і єдиним шляхом порятунку для чоловіків, задіяних у цій сфері, був постійний контакт з власною домівкою, де мала панувати висока мораль [7, с. 2]. Для жінок же дім був місцем, де вони були захищені від небезпечного впливу зовнішнього світу, і яке вони не залишали без необхідності [6, с. 9].

У релігійному журналі «Християнський альманах і сімейний гість» (1890 р.) висловлювалась думка, зміст якої зводився до наступного: оскільки домогосподарка є творцем хатнього затишку, то чи стане дім «провідною зіркою» або ж місцем, з якого чоловік та діти захочуть втекти до найближчого театру або таверни, залежить лише від її здібностей та завбачливості [4]. Отже, роль жінки визначалася абсолютно чітко: берегиня домашнього вогнища і традицій, носій високих чеснот, яким не було місця в чоловічому діловому світі [1, с. 26]. Жінка повинна була стати чарівним ангелом у домі [9, с. 256; 6, с. 9], «...досконалістю, яка б водночас була як декоративною, так і корисною» [6, с. 9].

Обов'язковим атрибутом заміжньої жінки було материнство. Незважаючи на той факт, що виховання дітей повністю покладалося на матір, за законом дитина перебувала під

опікою батька [1, с. 26]. Жінки не були законними представниками своїх дітей; лише після прийняття «Акта про опіку над дітьми» (1839 р.) жінка могла отримати право опіки над власними дітьми у віці до семи років у разі розлучення [12, с. 51].

Бездітні ж та самотні жінки були предметом для співчуття. Нерідко їх наймали гувернантками або покоївками для дітей, прагнучи хоч якось компенсувати те, що було відсутнє у їхньому особистому житті [4].

Описана модель розподілу сімейних обов'язків мала певні особливості залежно від соціального статусу родини.

Зокрема, представниці вищих верств мали більше вільного часу порівняно зі своїми колегами середнього достатку. Одним із обов'язків дружин з заможних сімей були напів-офіційні візити до знайомих і друзів, які здійснювались у визначений час і відповідно до певних правил. Вони були швидше соціальним обов'язком, а не розвагою [6, с. 31]. Ще одним поширеним жіночим заняттям була організація вечірок для чоловіків, членів родини і друзів.

Не могли наслідувати модель розподілу обов'язків, притаманну середнім верствам й сім'ї робітників, оскільки більшість дружин в їхніх сім'ях була змушена працювати. Не зважаючи на це, у робітничому середовищі також було популярним уявлення про дім як осередок умиротворення і моральної підтримки для чоловіка [7, с. 2]. Щоправда, далеко не кожна робітничка сім'я могла втілити ці прагнення на практиці.

Зазвичай, дружина робітника повинна була працювати все своє життя, роблячи короткі перерви для народження дітей [18]. У вільний від роботи час вона займалася облаштуванням сімейного побуту. Нерідко, через важкі умови праці і тривалу зайнятість на робочому місці (з 1848 р. робочий день для жінок становив 10 год.), жінка-робітниця була неспроможна забезпечити затишок для своєї родини. Працюючі жінки не були обізнані з найелементарнішими азами мистецтва ведення домашнього господарства [8, с. 87]. У результаті, домівки робітничої верстви часто асоціювалися з брудом, антисанітарією та хворобами. Жінка ж не могла втримати свого чоловіка вдома вечорами і була не в змозі навчити своїх дочок основам ведення домашнього господарства. Як зазначив з цього приводу журналіст Томас Райт, робітник, який повернувся з роботи до брудного будинку й неохайної дружини, яка не приготувала йому смачної вечері, мав лише два варіанти: виконувати хатню роботу власноруч або бігти до найближчого бару [12, с.25].

При розгляді особливостей шлюбно-сімейних відносин неможливо обійти своєрідний «зворотний бік медалі» подружнього життя, а саме – питання, пов'язані із розірванням або припиненням шлюбу.

У цілому, розлучення не було поширеним явищем на британських теренах, оскільки отримати його було досить важко.

Загалом, Л. Стоун виділяє кілька шляхів розірвання шлюбу. Серед них було звернення до церковних судів з проханням про відлучення від ложа і столу на підставі перелюбу або особливої жорстокості і без права на повторний шлюб. Також розлучення можна було отримати через приватний акт парламенту, але ця процедура потребувала значних коштів, тому була доступна лише заможним особам [15, с. 141]. Ті ж, хто володів незначним майном, обирали шлях втечі.

У окремих випадках у середовищі незаможних верств вдавались навіть до продажу (!) дружини. Відповідно до англійської традиції, чоловік продавав свою дружину новому чоловікові, в результаті отримуючи розлучення. Дружину продавали на ринку за найвищу із запропонованих ціну. Щоправда, це явище було не надто поширеним: «...менше трьох сотень випадків продажу дружини було зафіксовано на території Англії за період з 1780 до 1850 р.» [15, с. 148].

З прийняттям у 1857 р. «Акту про справи подружжя» процедура розлучення було спрощено. Відтепер подружжя мало право звернутися до цивільного суду. Щоправда, чоловік міг розлучитися зі своєю дружиною на підставі подружньої зради; натомість, дружина, крім перелюбу, мала довести наявність фактів зоофілії, двоєженства, жорстокості, содомії або довготривалої відсутності чоловіка (несправедливість було ліквідовано лише у 1923 р.) [14, с. 194].

У зв'язку із нерівним юридичним статусом чоловіків і жінок у суспільстві окремого розгляду потребують також питання, пов'язані з розподілом майна подружжя і його успадкуванням.

Так, відповідно до законодавства, овдовівши, жінка мала право на вдовину частку, яка дорівнювала третині майна чоловіка. У той самий час розлучені жінки перетворювались на жебрачок. Лише після набуття чинності «Акту про справи подружжя» 1857 р. розлучені жінки отримали право розпоряджатися своєю власністю і отримали право на прибуток, заощадження та інвестиції.

Відповідно до Закону 1857 р. розлучена жінка могла звернутися до суду з проханням захистити її прибутки від посягань колишнього чоловіка, який її покинув або ж його кредиторів; офіційно розлучені жінки набували тих самих майнових прав, що й незаміжні, мали право успадковувати або заповідати майно. Чоловіка, за рішенням суду, могли також зобов'язати сплачувати аліменти колишній дружині [14, с.194].

Інша справа, якщо подружжя не було офіційно розлучене. Дослідниця Х. Войцак наводить яскравий приклад такої ситуації: у 1869 р. Сюзанна Палмер втекла від невірного чоловіка після багатьох років жорстокого поводження. Вона працювала, заощаджувала і змогла створити новий дім для своїх дітей. Але чоловік знайшов її, позбавив майна і залишив без засобів до існування. Все це було зроблено відповідно до тогочасного законодавства. У стані афекту вона вдарила його ножом, і відразу ж була заарештована [18].

Заміжні жінки отримали право на свою спадщину, прибуток і майно лише після прийняття «Акту про майно заміжніх жінок» 1882 р. Відповідно до нього: «Заміжня жінка, <...> має право купувати, володіти і розпоряджатися на власний розсуд будь-яким рухомим або нерухомим майном, так само, як це було до заміжжя, без втручання будь-якої довіреної особи» [11, с. 1]. З прийняттям цього закону чоловік і дружина стали окремими юридичними особами.

Таким чином, сім'я посідала центральне місце у житті більшості британців вікторіанської доби. Не дивно, що взірцем моральності і особою, на чий плечі майже повністю було покладено забезпечення сімейного затишку, стала жінка, яка здавна вважалась берегинею домашнього вогнища. Основною метою існування жінки вважалось народження дітей і ведення домашнього господарства; більшість жіноцтва була витіснена у так звану приватну сферу життєдіяльності. Щоправда, для значної кількості жінок турботи подружнього життя виявились недоступними у зв'язку із несприятливою демографічною ситуацією, пов'язаною з браком чоловічого населення. Маючи значну кількість обов'язків, жінки користувались досить обмеженою кількістю прав. Деяке покращення правового становища британських жінок у шлюбно-сімейних відносинах відбулось у другій половині ХІХ ст.

Література:

1. Иоскевич М. Судьба женщины викторианской эпохи в романе Э.Бронте «Грозовой Перевал» [Текст] // Women in Literature: Актуальные проблемы изучения англоязычной женской литературы // Международный сборник научных статей. – № 2 / ред.: А.М. Бутырчик, Н.С. Пovalaева, В.В. Халипов; Отв. ред. Пovalaева Н.С. – Мн.: РИВШ БГУ, 2005. – С. 25-34.
2. Новикова Н.В. Суфражистки и суфражетки: идеология и политика британского движения в начале XX века [Текст] / Н.В. Новикова // Женщины в истории: возможность быть увиденными: сб. науч. ст. / гл. ред. И.Р. Чикалова. – Минск: БГПУ, 2001. – С. 154–180.
3. Репина Л.П. Пол, власть и концепция «разделенных сфер»: от истории женщин к гендерной истории [Текст] // Общественные науки и современность. – 2000. – № 4. – С. 123-137.
4. Abrams L. Ideals of Womanhood in Victorian Britain [Electronic source] // Victorian Britain. – Mode of access: http://www.bbc.co.uk/history/trail/victorian_britain/women_home/ideals_womanhood_01.shtml
5. Beeton I. M. The book of household management [Text]. – London: Ward, Lock & Co., Limited, Warwick House, Salisbury Square, e.g., 1907. – 2056 p.
6. Calder J. The Victorian Home [Text]. – London: Batsford, 1977. – 238 p.
7. Farrell T. Separate Spheres: Victorian Constructions of Gender in Great Expectations [Text] // English 168, Sec.2. Brown University, 1996. – 2 p.
8. Fletcher R. The Family and Marriage in Britain [Text]. – London: Penguin, 1966. – 256 p.
9. Grylls R. G. Emancipation of Women [Text] // Ideas and Beliefs of the Victorians: An Historic Reevaluation of the Victorian Age. – London: Sylvan Press, 1949. – P. 254-60.

10. Klein V. The Emancipation of Women: Its Motives and Achievements [Text] // Ideas and Beliefs of the Victorians: An Historic Revaluation of the Victorian Age. – London: Sylvan Press, 1949. – P. 261-267.
11. Married Women's Property Act, 1882 [45 & 46 Vict. Ch. 75] [Text]. – London: Printed by Eire and Spottiswoode, Ltd., Printers to the King's most Excellent Majesty. – 1910. – 10 p.
12. Nelson C. Family ties in Victorian England (Victorian life and times) [Text]. – Praeger Publishers, 2007 – 196 p.
13. Paxman J. The English: A Portrait of a People [Text]. – London: Penguin, 1998. – 308 p.
14. Plowright J. The Routledge Dictionary of Modern British History [Text]. – Routledge, 2006. – 288 p.
15. Stone L. Road to Divorce: England, 1530-1987 [Text]. – London: Oxford University Press, 1995. – 460 p.
16. The census of Great Britain in 1851. Repr., in a condensed form, from the official reports and tables [Text] // Census office. – London: Longman, Green and Longmans. – 1854. – 200 p.
17. Thompson F.M.L. The Rise of Respectable Society: A Social History of Victorian Britain, 1830-1900 [Text]. – Fontana, 1988. – 382 p.
18. Wojtczak H. Women's Status in Mid 19th-century England: A Brief Overview [Electronic source] // Women of Victorian Hastings, 2002. – Mode of access: www.hastingspress.co.uk/history/19/overview.htm

Залеток Н.В., аспирантка кафедри всесвітньої історії Інституту історичного освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Женщины викторианской эпохи в брачно-семейных отношениях. В статье исследовано положение женщины в брачно-семейных отношениях различных социальных слоев викторианской Англии. Проанализированы отношения общества к замужним и одиноким женщинам. Акцентируется внимание на роли жены в семье, ее правах и обязанностях. Доказывается, что большинство английских женщин викторианской эпохи было вытеснено в частную сферу жизнедеятельности. Имея значительное количество обязанностей, женщины пользовались ограниченным количеством прав. В указанный период женщина находилась в зависимости от мужа или своих родственников мужского пола. Улучшение правового положения британок произошло во второй половине XIX в. в результате внесения изменений в законодательство.

Ключевые слова: викторианская эпоха, женщина, концепция «разделенных сфер», брак, семья, развод, имущественные права супругов.

Zalietok N.V., Post-graduate student of World History Department, Institute of Historical Education of the National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov

Women of the Victorian Epoch in marriage and family relations. The status of women in marriage and family relations among different social classes of Victorian England are studied. Public attitude according to married and single women is analyzed. The attention is paid to the role of wife in the family, her rights and responsibilities. The author proved that the majority of women in England during the Victorian Epoch were superseded in the private sphere of life. Having a lot of responsibilities women enjoyed limited rights. In this period woman was depending on her husband or male relatives. The improving of legal status of British women took place in the second half of the nineteenth century as a result of changes in legislation.

Key words: the Victorian Epoch, woman, the concept of «separate spheres», marriage, family, divorce, property rights of spouses.

УДК 930.85(045)

Лебедева Ю.О.,

канд. істор. наук, ст. науковий співробітник відділу геополітики та глобалістики
Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії

Термін «Русь» та його тлумачення вченими державницької школи української історіографії

У статті розглянуто питання походження терміну «Русь» та його трактування вченими державницького напрямку української історичної науки. Основну увагу приділено аналізу праць М.Грушевського та його послідовників, що були написані під кутом зору висвітлення у них взаємодії етногенезу українського народу. Автор доводить, що праці видатних вчених мають не лише беззаперечну історичну цінність, але й зберігають своє наукове значення як один з результативних підходів до вивчення проблеми зародження й розвитку української традиції державотворення.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Київська Русь, історія України, історіографія, держава, державність, традиції.

Основною проблемою дослідження історії Київської Русі є незначна кількість рукописних джерел, їх «загальновідомість» та «загальнодоступність». Як відзначив М.Котляр, «...коло писемних джерел з давньоруської тематики визначилося близько ста років тому і відтоді, по суті, не поповнювалося. У наш час не доводиться сподіватися на відкриття не лише нового літопису чи літописного списку, а навіть кількох невідомих раніше літописних рядків...Нині ж дослідники в основному поглиблено вивчають тексти джерел і прагнуть оригінально інтерпретувати відомі повідомлення літописців та інші пам'ятки»[21, с.38].

Тому, досліджуючи генезу походження терміну «Русь», слід врахувати його неабияку актуальність не тільки для вчених різноманітних історичних напрямів, а й для науковців у цілому. Передусім це зумовлено тим, що територія давньої України мала свою державність уособленні Київської Русі. Саме тому довкола цієї назви порушена така довготривала суперечка.

За М.Грушевським, московські землі терміном «Русь» ніколи не іменували. Назва «Русь» прижилася на Московщині лише у XIII ст. після розгрому монголами Києва і з часом почала представляти собою Росію. Осердям же слов'янського життя на фінських землях була річка Великая в Новгородській області, звідки слов'янське плем'я, що жило там, почало називатися «велікороси», ця назва згодом розповсюдилася та набула загального найменування для росіян. М.Грушевський стверджував, що назви «русь», «руський» були присвоєні російським народом, відзначаючи династичні зв'язки із київською династією[4, с.1].

Дослідник В.Косик наполягав, що потрібно розділяти назви «Русь» та «Росія». Русь, тобто давня Україна, дуже часто іменувалася латинською — Ruthenia (Рутенія). З політичних мотивів і з наміром привласнити собі спадщину Русі російські історики перекладають і тлумачать цей термін як Росія. Насправді ж «Русь» і «Росія» відносяться до двох відмінних історичних реальностей та двох самостійних народів[19,с.29]. Русь утворилася й існувала до XIV ст. на території сучасної України і була європейською державою. А Московія–Росія з'явилася лише у XIV ст. і сформувалася в XV – XVI ст. на землях Росії під час 240-літньої залежності від монголів, що мали неабиякий вплив на самобутній політичний, суспільний, управлінський лад та політичний розвиток країни загалом. Ми поділяємо думку автора, оскільки такі висновки вченого є науково виваженими та обґрунтованими.

Прихильником наведених поглядів виступав і О.Домбровський, який на сторінках «Українського історика» зазначав, що Московсько-Російська держава не була ні наступником, ні спадкоємцем Київської Русі, бо, як засвідчують джерела, історично-легітимним

продовженням державності Київської Русі є Галицько-Волинська держава, яка перейняла на себе форми соціокультурної організації, закони й культуру Київської Русі[9, с.55].

Як вважав історик І.Огієнко: «...слово «руський», це, звичайно, найголовніше питання цілої цієї справи. Не належу до прихильників норманської теорії, і тому під словом «руський» розумію східно-слов'янський, а властиво – полянський, київський чи теперішньою термінологією – український; що тут під словом «руський» можна розуміти «слов'янський», підставу до того подає й сам основник норманської теорії, автор Київського Літопису – Нестор Літописець, котрий твердив, що: «словъньскъ языкъ и рускій одинъ». Назва «Русь» – це чи не первинна назва полянської землі, властиво Київщини; тут же на Київщині тече й річка Рось, обидві назви одного коріння зі словом «Русь». Звернімо увагу, що навіть автор Густинського Літопису, оповідуючи «чесо ради наш народъ наречеса», писав, що цю назву дехто виводить «от рьки, глаголемья Рось».

Продовжуючи, І.Огієнко стверджував, що стара сакраментальна Русь – це земля поміж Дніпром, Ірпенем та Россю. Теорія утворення Київської держави Рюриком у 862 р. – не є життєздатною, тому що державне життя веде свій початок тут задовго до 862 року. Варяги прийшли вже на Русь, і саме тут ця споконвічна автохтонна назва поширилася й на них: «Були ж варяги й на півночі, в землі Новгородській, а проте та земля за давніх часів Руссю ніколи не звалася, а це переконлива ознака, що назва Русь пристала до варягів на Київщині. Самої Русі в скандинавських сторонах так і досі не відшукано; північні саги, що так залюбки розповідають про тих своїх земляків, котрі ходили на Русь, зовсім мовчать про скандинавське походження руської династії»[27, с.106 – 107].

На думку І.Крип'якевича, «...ані грецьких міст, ані Боспорської держави не можна вважати представниками української державності, хоч вони й діяли в Україні». На його думку, історичне значення набула тільки Київська держава, а назва «Русь» є старою назвою Української держави[23, с.27 – 33].

Подібної думки дотримувався і В.Щербаківський, але вже за його визначенням, терміни «слов'яни» і «руси» слід розрізняти. Згодом означення «Русь» він назвав панівним у назві Київської держави: «... слово Русь набуло державного значення, бо з цього племені Русів і походили наші князі, які панували у Києві. Слово руський – стало означати підданий руського князя, і через це перенеслося поступово на всі племена, які стали підданими руських князів»[37, с.49].

Р.Лашенко поєднував терміни «поляни» і «русь»: «...між Дніпром, Ірпенем і Россю жили поляни, що звалися також руссю...». Територіальним центром проживання цього населення він називав землю Полянську, або Руську, з її старовинним осередком у Києві. Також науковець рішуче заперечував державотворчу функцію варягів в історії формування Давньої Русі: «Свідчення автора «Повісті временних літ», що назву «Русь» надали землі полян вже пізніше князі варязького роду, не має історичних підвалин». Вже задовго до того часу, до котрого літопис відносить так зване прибуття варягів (IX ст.), східні слов'яни мали свій більш-менш означений державний лад»[24, с.69].

Прихильник М.Грушевського – Микола Чубатий – також доводив, що Київська Русь у другій половині IX ст. вже була державою, яка обіймала землі на схід і захід від середнього Дніпра, неабиякий вплив мали географічні умови, а саме кліматично-рослинні зони та водно-комунікаційні артерії. Степ і Лісостеп, що простягався від р. Дінця до Карпат, протягом сотні років був центральним простором українського народу. Саме на цих придніпрових частинах у середині IX ст. була вже сформована Київська Русь [36, с.26]. Зона східно-європейського степу і лісостепу була придатна для розвитку землеробства і скотарства. «Це територія українського народу та його предків», – зазначав М.Чубатий[36, с.25].

Історик стверджував, що початком історичних часів українського народу була Київська Русь як державний організм, створений антськими слов'янами. Довкола Київської Русі розпочали об'єднуватися всі інші етнічно споріднені народи. Таким чином, до неї як одноетнічної держави долучалися місцевості з людністю цілком протилежного походження, економічного та духовного життя і нижчої цивілізації: «Найраніше з-поміж трьох східнослов'янських народів почав формуватися народ русинів-українців на просторі степової та лісостепової смуги на північ від Чорного моря, по обох сторонах серед долішнього Дніпра»[35, с.86].

Історик намагався довести, що за доби Київської Русі перед нападом татар назва Русь мала етнічне розуміння території та народу сьогоденної України, а північні землі – це своєрідні колонії Русі. Тому М.Чубатий наголошував, що Русь була переважаючою частиною і творцем Київської держави – імперії. Від середини XI ст. юридичне поняття «Руська земля» поволі поширилося на всю державу, а поняття «земля» за доби «Руської Правди» було рівноцінне терміну «державна». Отож, історик зазначав, що в ту добу «Русь була етнічним поняттям нинішньої України, а Руська земля – поняттям політичним, держави, створеної Руссю, значить Київської імперії»[35, с.16].

Крім переліченого, у публікації «The Meaning of «Russia» and «Ukraine» («Значення назв «Росія» та «Україна») дослідник підкреслив, що в етнічній теорії давня Русь була Україною, але ніколи не була Росією[39, р.358]. М.Чубатий писав, що в дотатарський період термін «Русь» обіймав простір теперішньої України і на території Русі на той час не існувало етнічних російських земель[39, р.360].

Характеризуючи цю історичну буденність, історик дійшов висновку, що «Русь, Русин – це стара наша назва, під якою наш нарід був могутньою державною нацією, власником могутньої імперії»[36, с.11 – 12].

Аргументом цього твердження були близькі взаємовідносини з грецьким світом. Неабиякий вплив греків на українців, особливо авторитет грецьких колоній, розкиданих по українському берегу Чорного моря, історичний факт, – підкреслював історик у статті «Ukraine and the Western World» («Україна і Західний світ»)[40, р.151].

У свою чергу, Д.Дорошенко надрукував німецькою мовою статтю про історичну генезу та вагомість слів Русь, Росія та Україна. Дослідник увів у німецьку термінологію стару назву Русь та продемонстрував її роль і важливість передусім як назви полян, а згодом сьогоденної України. З його міркуваннями погоджувався М.Чубатий, відзначаючи у рецензії, що вона написана в неупередженому та науковому стилі й це надає їй «лиш більшої вартости та переконуючої сили»[38, с.311].

Розглядаючи середньовічний період української державності, М.Чубатий поділяє його на час існування Київської Русі і Київсько-Руської імперії. Перший період починається з VI ст. (анти в той час об'єдналися з плем'ям полян) і закінчується в X ст. за князювання Олега, Ігоря, Ольги і Святослава. Другий період – аж до 1169 р. (знищення Києва А.Боголюбським) з тим, що майже половина земель Київсько-Руської імперії залишалася об'єднаною з Галицько-Волинським князівством до 1349 р.[2]

Таким чином, М.Чубатий обґрунтував, що Київська Русь – це одне, а дещо інше Київсько-Руська держава. Отож, М.Чубатому поталанило реалізувати поглиблене наукове дослідження, створити власну концепцію етногенезу українського народу у контексті розвитку й двох інших східнослов'янських народів. Наукові твори досвідченого історика спиралися на різносторонню історичну та філологічну підготовку. У своїх працях М.Чубатий резонно включився у суперечку з радянськими науковцями, де переконливо доводив невмотивованість переконань радянської історіографії щодо Київської Русі як «колиски трьох братніх народів» з єдиною давньоруською народністю, мовою та культурою. Теорія М.Чубатого опиралася на джерела та досягнення української історіографії, зокрема, праці М.Грушевського.

Відомий український історик М.Дашкевич також мав свої конценції щодо генези Київської Русі та, зокрема, етноніма «Русь». У 1886 р. на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця М.Дашкевич виголосив доповідь на тему «Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древне-северной литературы», яку було надруковано в «Университетских известиях»[8]. У ній дослідник опротестував та заперечив теорію про заснування Києва готами. Але, поряд з цим, автор підкреслював важливість залучення іноземних джерел (зокрема скандинавських саг) при дослідженні вітчизняної історії. Історик писав: «Киев был одним из древнейших культурных пунктов восточной Европы ... издревле исторические судьбы предназначали его к великому историческому призванию»[8, с.240]. Характерним є те, що в праці «The Materials of Early Russian History» М.Дашкевич виявив ерудицію з

найсучаснішими закордонними виданнями, а це підтверджує, що Дашкевич підтримував фахове спілкування з західними науковцями.

На цю саму тему на початку ХХ ст. М.Дашкевич видав ще одну статтю «Еще догадка о происхождении имени Русь»[13]. Літописну інформацію про покликання варягів він назвав «преданием Киевским», котре не було народним[13, арк.8] і у цілому підвів під підозру норманське походження етноніму «Русь»[13, арк.1 – 19]. На думку дослідника, його слід відтворювати з назви племені росомани, але цей етнонім був не аборигенним, а мав кельтське коріння [13, арк.20 – 33]. Довкола цього питання і сьогодні не вщухає суперечка, в якій має місце також версія М.Дашкевича[12, с.53 – 54; 26, с.25 – 33].

М.Дашкевич разом з аналітичними публікував і джерелознавчі праці. Йдеться про його опис джерел, що стосуються історії Русі, відібраних з «Monumenta Poloniae historica»[5; 6]. У цій розвідці на розсуд широкого загалу репрезентувалась підбірка залучених до наукового пошуку цінних джерельних матеріалів, що торкаються питання в основному південноруської історії (короткі цитати, що містять аналітичні коментарі). У вступі автор також пояснює, які з джерел є, на його думку, найважливішими, пояснює їх достовірність та ставлення до вже знаних історичних фактів. Інакше кажучи, ця праця дослідника мала на меті, насамперед, ознайомити колег з новими архівними знахідками, що відносилися в основному до південноруської історії. Крім аналітичних описів публікацій нових джерел з історії Південної Русі, М.Дашкевич вмістив і огляди нових публікацій закордонних вчених з цієї теми[7].

У 1933 р. побачила світ німецькомовна праця Д.Дорошенка «Що таке історія Східної Європи?», в якій автор констатує: «Відокремлення північної Русі від Русі південної, української і розходження їхніх історичних шляхів повело за собою і певну зміну історико-географічних назв. Для Володимиро-Суздальської, північної Русі...назва «Русь» стає лиш...-спомином про колишню приналежність до держави Київської Русі...»[11].

Загалом, Д.Дорошенко належить до кола істориків-норманістів. За його словами, варяги виконали «ролю зав'язи, ролю цементу, яким скріплено в одне ціле окремі руські племена» й таким чином «звели їх в єдину політичну систему, в одну державу».[10, с.24]. За його висловом, саме вони нагородили нову державу назвою – «Русь». Появу варягів Д.Дорошенко називав ключовим моментом старої української історії, саме з ними пов'язував зміну суспільного устрою, коли «...племінні інтереси відступали на другий план, даючи місце інтересам політичним, державним». Але, незважаючи на це, історик не спростовував державницьких потуг слов'янських племен у доварязький період: «Розуміється, не можна заперечити, що деякі, може і всі східнослов'янські племена мали свою державну організацію із своїми місцевими династіями на чолі. Сліди цих місцевих династій задержались подекуди аж до ХІІ в. Але се була, видно, досить слабка організація, як ми бачили, вона не могла охоронити деякі племена від залежності до хазарів. І ось появляються серед цих племен варяги, скидають місцевих князів, силою підбивають окремі племена під владу своїх конунгів і сформовують одну велику державу, на чолі якої стоїть варязька династія Рурика»[10, с.36].

Натхненник Д.Дорошенка – В.Липинський також був послідовником норманської теорії походження Київської Русі, що він підтвердив у своїх «Листах до братів-хліборобів». Наведемо для прикладу одну із цитат: «...сама назва й основи Русі були покладені розселенням полукочових добичників войовників, так званих варягів, між різними племенами, що жили між Балтійським і Чорним морями. Центр того розселення врешті означився в Києві, де серед місцевого колоніального хаосу, на руїнах попередніх розложених державних організацій, почалась організація нової охлократичної держави, спертої на силі неосілих, не володіючих землею, а живучих тільки з дані і зі здобичі – князівських дружин. Під охлократичною варязькою владою відбулась уніфікація різних завойованих ними племен. Їм прищеплена була одна державна назва Русі...»[25].

Цю точку зору поділяв і інший вчений – М.Андрусяк: «Імена перших князів промовляють за варязьке походження династії», але вже з зауваженням, що «...варяги не підбили ні Києва, ні Великого Новгороду й не накинули слов'янам форм державного ладу». Поряд з цим, аналізуючи літопис, М.Андрусяк робив спроби обґрунтувати, що «Рюрика та його

братів запросили північні слов'яни. Аскольд і Дір стали князями київських полян на основі обосторонньої згоди»[1, с.80].

М.Кордуба підготував прискіпливу рецензію на нарис Д.Дорошенка. Зауваживши, що хоча твір історика – це формально перший підручник зі слов'янознавства, разом з тим, всупереч заголовку, автор не дослідив слов'янське середовище як цілісність, не розшукав подібних у політичному, економічному, духовному розвитку слов'янських народів, недостатньо аналізував матеріал[29].

М.Кордуба вважав, що Д.Дорошенко сам собі заперечував. З одного боку, підкреслив, що московська держава «...виникла спочатку в новгородській землі, де її основу поклали варязькі дружини зі своїми князями», значить, як норманіст пов'язав зав'язки Руської держави з Новгородом і там же обмежив назву Русь, а з другого – зауважив, що «...великоруська народність виступила активним чинником на арену історії одною з наймолодших серед інших слов'янських народностей»[29]. М.Кордуба підтвердив існування Русі вже наприкінці VIII ст., а не в IX ст., як стверджував Д.Дорошенко, а також, що в рецензованій праці не зауважено ситуацій, що породили відмінність між північними і південно-руськими племенами, не встановлено, що допомагало виникненню московського народу. У цілому, М.Кордуба зазначив, що історію українського народу отримали надто скупу, не сподобалось й те що автор давньокиївську державу назвав українською[29, с.188 – 190].

У свою чергу, Н.Полонська-Василенко вказала на різницю між населенням території майбутньої України та Великоросії (Московії): «...добре видно з літопису: слов'янські племена – поляни, сіверяни, древляни – це основне населення Київської держави. Фінські племена – меря, мурома, мешера – жили на півночі від Київської держави. Святослав Ігоревич підкорив в'ятичів та фінські племена між Окою та Волгою»[28, с.5]. Звідси доходимо висновку, що стародавня Київська Русь та північні від неї підкорені племена, – це не одне й те саме.

Як зазначав А.Черненко, «не Україна вийшла» з Київської Русі, а, навпаки, Київська Русь була першою й найдавнішою формою українського життя [34,с.57]. Нарешті, не можна нехтувати й тим аргументом, що автохтонне населення України проживало на сучасній території протягом століть і що саме воно перейняло назву «українці».

Зрозуміло, що з проблемою походження українського народу взаємопов'язане питання генези Київської Русі як етнічного, географічного й державно-політичного союзу. Для більш повного висвітлення цього питання у пригоді тут стане праця М. Кордуби «Найновіші теорії про початки Русі»[17]. У цій праці історик порушив такі фундаментальні питання як історія походження етноніма «Русь», роль норманського фактора у давньоруській історії, етнічна приналежність Русі, аналіз та критика концепцій М. Ростовцева, П. Смирнова, В. Мошина, А. Погодіна, Г. Бараца, В. Пархоменка, К. Фріцлера про найдавнішу історію східної слов'янщини.

М.Кордуба довів автохтонне походження терміна «Русь». У вченого назва Русь асоціювалася із землею полян: «...поляни заснували державу, яку назвали Русію, а їх город Київ над Дніпром став столицею тої держави»[16, с.15]. Відношення цієї назви до Київщини засвідчують також географічні назви рік Рось або Русь, Росава, літописна назва області над обома цими ріками – Поросся, село Русанів тощо[16, с.2].

Як бачимо, на думку вченого, назва Русь є збірною: «...якщо від прикметника чорний маємо збірну назву чернь, від зелений – зелень, то чому б, – продовжував М.Кордуба, – від слів руса, русе (коса, волосся), які так часто згадуються в українських народних піснях, не могла б з'явитися збірна назва Русь для означення військово-купецьких відділів, дружинників, в яких первісно могли переважати блондини?»[17, с.1096].

При дослідженні норманського питання М.Кордуба насамперед брав за основу лінгвістичні та історико-географічні джерела. Основним аргументом послідовників анти-норманської теорії він вважав географічні назви. Незаперечним фактом того, що назва Русь від найдавніших часів пов'язана з Київщиною, із землею полян, а не з областю новгородських словенів, а держава Київська Русь – автохтонного етногенезу, у М.Кордуби були терміни Рось, Росава, Поросся, прикметники руса, русе [18].

Сучасний історик Я.Калакура доводить, що «...консолідація племен, чимало з яких пов'язували себе з русами, росами, творили Києво-Полянську державу під назвою Русь, Русь-Україну. Те, що руси називали себе українцями, в пізніші часи підтверджує київський літопис (за Іпатієвським списком), в якому під датою 1187 р. оповідається про смерть Переяславського князя: «Плакашся по нім всі переяславці...О нім же Україна много постана». Отже, Україна як і Русь – давні назви Руської землі і держави. Дуже давня назва. І ця назва закріпилася за всією територією Південно-Західних земель – Київської, Переяславської, Чернігово-Сіверської, Подільської, Волинської, Галицької ще до татаро-монгольського нашествия, до виникнення Московської держави (XIV–XV ст.) і задовго до появи великоруської народності»[14, с.360].

В іншій монографії продовжує тему такими твердженнями: «Для обґрунтування легітимності зазіхань на «київську спадщину» Москва використовувала ідеї творів «Сказание о Князях Владимирских» і теорію «Москва – третій Рим», що набули статусу її офіційної ідеології. У цьому зв'язку варто звернутися до праці білоруського дослідника М. Єрмоловича «Слідами одного міфу», який довів, що «Сказания о Князях Владимирских» є міфічним постулатом для ідеологічного обґрунтування законності претензій Москви на «київську спадщину». Живучість цього міфу пояснюється тим, що він виявився зручним для виправдання офіційної політики Російської імперії. Визначний український історик О.Оглоблин у статті «Московська теорія III Риму в XVI – XVII ст.» звернув увагу на те, що теорія III Риму – російського, московського Риму – була не тільки дороговказом для її експансіоністських прагнень, вона стала офіційною доктриною Московської держави і московської церкви, глибоко ввійшла в плоть і кров російського народу стала його вірою у месіянське призначення Росії»[14, с.366].

В.Смолій та О.Гуржій доводять, що у літописах назва Україна протягом тривалого часу вживалася разом із терміном Русь. Найбільшого поширення ймення «Україна» знайшло в польських хроніках і зводах XVI ст., коли так величалися наші землі, що перебували у складі Речі Посполитої[15, с.161]. І лише у 1648 – 1654 рр. назва «Україна» утверджується на більшості земель, де проживали українці[31, с.9]. Позитивним моментом у їх розвідці є те, що вчені ухиляються від ґрунтовних формулювань стосовно цього терміна на відміну від інших дослідників української історичної науки.

На думку М.Котляра: «Давньоруська держава виникла й розвивалася як поліетнічна країна. Безумовно, її створили слов'яни, котрі завжди становили абсолютну більшість населення. Та в Київській Русі разом з ними співіснувало понад двадцять різних народів»[20, с.12].

Як констатує В.Ричка, «...формування відносно єдиної давньоруської держави, проте, було складним і довготривалим. Його ознаки відбивалися насамперед у прагненні Київського державотворчого осередку до підкорення своїй владі окремих східнослов'янських племінних союзів»[30, с.46].

Це міркування підтримує О.Толочко, котрий під терміном «Київська Русь» розуміє чіткий політичний лад, що підносив Київ над усіма іншими землями Русі. Саме управління Києвом надавало князеві право загальноруської влади. На його думку, цей державний організм базувався на концепції столичності та ідеї генеалогічного старшинства[33, с.15]. А.Коцур акцентує, що Київська Русь, «створивши сприятливі умови для зростання соціально-економічних та етно-культурних регіонів», розпалась на «окремі князівства-держави». Виникло кілька близьких «...за соціально-політичним, але й відмінних за етносоціальними параметрами держав»[22, с.69].

«Парадокс полягає в тому, що українська історія переважно усвідомлюється як етнічна історія, обмежена рамками лише етнокультурної специфіки, й не усвідомлюється як історія політична, тобто історія державотворення»[3, с.10].

Аналізуючи обставини досліджуваного питання, ми дійшли висновку, що, незважаючи на всі обставини, Давньоруська держава «...стала важливим чинником» і разом була наслідком піднесення та процвітання українського етносу. Не порівнюючи історію народу з історією держави, не можна пізнати близької залежності одного з одним і навіть більше того – неможливості етносу на певному етапі свого розвитку й надалі провадити його поза

інститутом національної державності. З іншої сторони, ступінь розвитку національної державності є чітким фактом рівня розвитку етносу і його національної свідомості. Саме через цю призму дослідження історії Давньоруської держави цікава для нас своїм тісним зв'язком з історією виникнення українського народу[32, с.19].

Література:

1. Андрусак М. Історія України. Княжа доба / М.Андрусак. – Прага, 1941. – Т. 1. – 176 с.
2. Горак С. Микола Чубатий – історик Української етногенези / С.Горак // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975 / ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. 65 – 81.
3. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С.Грабовський, С.Ставроян, Л.Шкляр. – К.: Генеза, 1995. – 608 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси / М.Грушевський. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – 736 с.
5. Дашкевич Н. Данные для Русской истории по V тому Monumenta Poloniae historica / Н.Дашкевич // Университетские известия. – Киев, 1888. – № 12. Критика и библиография. – С. 273 – 292.
6. Дашкевич Н. Данные для древне-русской истории в Monumenta Poloniae historica, t. IV / Н.Дашкевич // Университетские известия. – Киев, 1885. – № 5. – Критика и библиография. – С. 189 – 206.
7. Дашкевич Н. Новости иностранной литературы по русской истории и истории русской словесности / Н.Дашкевич // Университетские известия. – Киев, 1882. – № 4. – С. 131 – 157.
8. Дашкевич Н. Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древне-северной литературы // Университетские известия / Н.Дашкевич. – Киев, 1886. – № 11. – С. 220 – 242.
9. Домбровский О. До питання схеми ранньої історії України / О.Домбровский // Українська історична наука на порозі XXI століття. Чернівці, 2001. – Т. 1. – С. 55 – 58.
10. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д.Дорошенко. – Варшава, 1932. – Т. 1. – 228 с.
11. Дорошенко Д. Що таке історія Східної Європи / Д.Дорошенко // Український історик. – 1982 – 1983. – № 3 – 4. – С. 106 – 118.
12. История СССР с древнейших времен до конца XVIII в. – М.: Высшая школа, 1983. – 415 с.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України, ф. 65, спр. 103.
14. Калакура Я. Витоки української державності. Антська держава / Я.Калакура // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі. – К., 2011. – Т.1. – С.360.
15. Каныгин Ю. Пояс мира (Украина – Казахстан: фундамент Евразийского единства) / Ю.Каныгин. – Киев, 2001. – 240 с.
16. Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини / М.Кордуба. – Чернівці, 1906. – 89 с.
17. Кордуба М. Найновіші теорії про початки Русі / М.Кордуба // Літературно-науковий вістник. – Тернопіль, 1929. – Кн.11. – Т. 100. – С. 1082 – 1096.
18. Кордуба М. М.Максимович і перші дослідження над українськими географічними назвами / М.Кордуба // Записки НТШ. – Т. 149. – Львів, 1928. – С. 1 – 8.
19. Косик В. Міжнародні взаємини України-Руси від IX до XIV ст. / В.Косик // Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Русі-України. – Мюнхен, 1988–1989. – С. 29.
20. Котляр М. Виникнення й розвиток Давньоруської держави // Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001) / М.Котляр. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001.
21. Котляр М. Деякі дискусійні проблеми історії Київської Русі / М.Котляр // УІЖ. – 1988. – №5. – С. 38.
22. Коцур А. Українська державність: історія та сучасність / А.Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 352 с.
23. Крип'якевич І. Історія України / І.Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
24. Лащенко Р. Лекції по історії українського права (Княжа доба) / Р.Лащенко. – Прага, 1923. – Ч. 1. – 150 с.
25. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В.Липинський // Хліборобська Україна. – Відень, 1920 – 1925.
26. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є.Маланюк. – Нью-Йорк, 1954. – Репринт. вид. – К.: АТ «Обереги», 1992. – 80 с.
27. Огієнко І. Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність / І.Огієнко // Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови. – Варшава, 1927. – Т.1. – С.106 – 107.
28. Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії / Н.Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1964. – 52 с.
29. Рецензія на працю Д.Дорошенка «Слав'янський світ в його минулому й сучасному». – Т. 1 – 3. – Берлін, 1922 // Літературно-науковий вістник. – Кн. 6. – Т.80. – 1923. – С. 185 – 191.
30. Ричка В. За літописним рядком: Історичні оповіді про Київську Русь / В.Ричка. – К.: Рад. шк., 1991. – 206 с.
31. Смолій В. Як і коли почала формуватися українська нація / В.Смолій, О.Гуржій. – К., 1991. – 112 с.

32. Солдатенко В. Передумови і зародження української національної ідеї / В.Солдатенко, Ю.Сиволюб // УІЖ. – 1994. – №2 – 3. – С.14 – 30.
33. Толочко О. Коли перестала існувати КР? Істориографічна доля одного терміну і поняття / О.Толочко // Київська старовина. – 1992. – №6. – С.15.
34. Черненко А. Українська національна ідея / А.Черненко. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994. – 138 с.
35. Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй / Микола Чубатий // Записки НТШ. – Т. 178. – Нью-Йорк; Париж: Організація оборони 4-х свобод України, 1964. – 159 с.
36. Чубатий М. Українська історична наука (її розвиток та досягнення) / Микола Чубатий. – Філадельфія: Америка, 1971. – 53 с.
37. Щербаківський В. Формация української нації. Нарис праісторії України / В.Щербаківський. – Прага, 1941. – 147 с.
38. Chubatyi M. Doroshenko: Die Namen «Rus» «Russland» und «Ukraine» in ihrer historischen und gegenwertigen Bedeutung». Abhandlungen des Ukrainisch-Wissenschaftlichen Institutes, Berlin III Band. 1931, ст. 1 – 23 / М.Chubatyi // Дзвони. – 1932. – Ч. 4. – С. 311 – 312.
39. Chubatyi M. The Meaning of «Russia» and «Ukraine» / М.Chubatyi // The Ukrainian Quarterly. – 1945. – Vol. 1. No. 4. – P. 351–364.
40. Chubatyi M. Ukraine and the Western World / М.Chubatyi // The Ukrainian Quarterly. – 1947. – Vol. 3. – No. 2. – P. 145 – 158.

Лебедева Ю.А., канд. истор. наук, ст. научный сотрудник отдела геополитики и глобалистики Национального научно-исследовательского института украиноведения и всемирной истории

Термин «Русь» и его толкование учеными государственной школы украинской историографии. В статье рассмотрены вопросы происхождения термина «Русь» и его трактовка учеными государственного направления украинской исторической науки. Основное внимание уделено анализу трудов М.Грушевского и его последователей, написанные с точки зрения освещения в них взаимодействия этногенеза украинского народа. Автор доказывает, что труды выдающихся ученых имеют не только подавляющую историческую ценность, но и сохраняют свое научное значение как одни из результативных подходов к изучению проблемы зарождения и развития украинской традиции государства.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, Киевская Русь, история Украины, историография, государство, государственность, традиции.

Lebedeva J.A., Candidate of Historical Sciences, senior staff scientist of Geopolitics and Globalistics Department of National Research Institute of Ukrainian Studies and World History

Term «Rus» and its interpretation by the scientists of Derzhavnytska (state) school of Ukrainian historiography. The issues of the origin of the term «Rus» and its interpretation by the scientists of the state destination school of Ukrainian historical science are represented in the article. The main attention is paid to the analysis of works created by M.Hrushevskiy and his followers. This heritage was written from the viewpoint of shedding light on interacting of the ethnogeny of Ukrainian nation. The author proves that works of the outstanding scientists have not only doubtless historical value but preserve their scientific significance as well as one of the resulted approaches to the study of the problem of origin and development of Ukrainian tradition of state formation.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, Kievan Rus, history of Ukraine, historiography, state, statehood, traditions.

УДК 2-14+2-167.64]:7.033"10/15"(045)

Лукашенко А.І.,

канд. істор. наук, доцент кафедри країнознавства та міжнародного туризму
Київського міжнародного університету

Аналіз еволюції образів Бога і Диявола в середньовічному мистецтві та схоластиці (XI – кін. XVI ст.)

В статті розкрито трансформацію образу Диявола в середньовічному мистецтві, починаючи від початку другого тисячоліття, закінчуючи добою європейського Відродження. Виявлено чинники, які сприяли еволюції образу Сатани в культурі, мистецтві та в уявленнях християн. З'ясовано характерні риси Диявола, протягом зазначеного періоду, як фізичні так і конкретні якості характеру. Визначена політика офіційної Церкви щодо образу Диявола. В статті використані історико-хронологічний, ретроспективний, описовий, а також метод аналізу та синтезу.

Ключові слова: Диявол, мистецтво, католицька Церква, звір, митець, культура, Відродження, середньовіччя

Дослідження мистецтва для істориків завжди було і залишається окремим джерелом історичних знань. Доба середньовіччя, як нам відомо, тотально пронизана релігійністю і тому не дивно, що митцям того часу не вдалось уникнути цієї тематики. Оскільки центральними особами християнства виступають Бог і Диявол, то в тогочасних працях дуже часто відображали ці образи і з часом Вони піддавалися трансформації. Вивчення середньовічного дуалістичного мистецтва є досить *актуальним*, враховуючи можливість наочного виявлення трансформації суспільної свідомості.

Мета цієї статті полягає у висвітленні факторів, які сприяли трансформації образів Бога і Диявола в середньовічному мистецтві. Звісно, медієвістична культура досліджена досить ґрунтовно. Мистецтво доби Середньовіччя досліджували окремі науковці, зокрема культурологи, історики-медієвісти історики-антропологи, історики-культурологи, філософи. Так, на нашу думку, слід виділити деякі імена таких дослідників як: Роберт Бартлет, Умберто Еко, Герберт Кесслер, Едгар де Брейн, Жан Вірт, Макс Дворжак, Оліве Бульнуа [1]. Незважаючи на різноплановість їх розвідок, все ж таки чітко фокус на християнському дуалізмі у середньовічному мистецтві ніхто не тримав, що дає нам змогу відкрити нові відтінки як в середньовічній культурі, так і в свідомості тогочасної доби.

У першому тисячолітті історії християнства образ Диявола трансформувався з гарного падшого янгола на зорі цивілізації на напівзвіра напівлюдину на зламі тисячоліть. Проте великої небезпеки в першому тисячолітті, тієї, яку ми знаходимо за доби інквізиції, він не являв. Чому сприяло і середньовічне мистецтво, яке розвивало постать Диявола у різних іпостасях. Крім того, поступово друге тисячоліття перетворювалося на насадження культу Диявола, в якому Богу відводилася другорядна роль. Так, у XIII ст. монах Цезарій Хейстербахський (1200–1250 pp.) у своїх «Бесідах про чудеса» (Dialogue Miraculorum) живописує безліччю оманливих ликів Сатани: великий чоловік у чорному, красень-солдат, мавр, собака, кішка, ведмідь, бик, ягня та ін. Так, на його думку, Він нас невідступно переслідує. Можливості його впливу розширюються: він уже може оселитися навіть у нашому кишечнику. У 70-ті роки XIII ст. Ріхальмус, абат Шентальський, попереджав послушників: демони всюди, «вони оточують кожного ковпаком, щільним, без найменшої щілини». Вони переривають роздуми, наводячи на погані думки, заважають слухати молитви, вникати в їх сенс і з ними надзвичайно важко боротися. Ще у XII ст. Петро Високоповажний, абат

Клюнійського монастиря, наводить безліч випадків нападу на ченців демонів у момент передсмертної агонії. Одного з них вдарив копитом величезний диявольський кінь. Демон, на його думку, здатний забрати небіжчика повністю: тіло і душу. Він може вселитись у мертво тіло і мучитиме живих у вигляді примари [2, с.22].

Теологічна література майже не описує зовнішність Диявола або користується метафорами, «популярне» ж богослів'я, фольклор та образотворче мистецтво приділяють цьому велику увагу. Демони в повсякденному житті, як правило, невидимі (їх можуть бачити святі або чаклуни) і, найчастіше, діють через людей «одержимих», входячи в них. Найбільш ранне образне уявлення нечистої сили – ототожнення Диявола зі змієм-спокусником перших людей. Диявол у вигляді змія-дракона присутній і у середньовічних текстах та іконографії. Образ Диявола і бісів завжди жахливий, від них виходить нестерпний сморід. Найпоширеніше уявлення про зовнішність Диявола і бісів – перетворений вигляд античного фавна або сатира: поросла шерстю антропоморфна істота з рогами, хвостом і копитами на ногах, нерідкі крила кажана, а також порівняння з нечистою твариною та спогад про колишню ангельську природу бісів (у Данте Люцифер володіє шістьма крилами, подібно шестикрилому серафиму). Диявол виступав у вигляді лева, ведмедя, козла, жаби, скорпіона, свині, бика, kota, собаки, ворона, півня, а також чудовиська, як василіска. Переважний колір цих істот – чорний, символ гріха. Диявол і демони можуть мати і людське обличчя «ефіопів», іновірців, найчастіше іудеїв. Яскравий опис дав Йому клюнійський монах і хроніст XI ст. Рауль Глабер: «Раптом побачив я, як у мене в ногах з'явилося щось страшне. Це була, наскільки я міг розгледіти, істота невеликого зросту, з тонкою шиєю, худим обличчям, чорними очима, горбистим зморшкуватим чолом, тонкими ніздрями, виступаючою щелепою, товстими губами, скошеним вузьким підборіддям, цапиною бородою, волохатими гострими вухами, скуйовдженою щетиною замість волосся, собачими зубами, клиноподібним черепом, запалими грудьми, з горбом на спині, тремтячими стегнами, в брудному огидному одязі» [3, с.39]. Диявол постає також нагим, з гіпертрофованими чоловічими геніталіями. Диявол і його слуги можуть набувати і спокусливого вигляду з метою зваблення, тілесного або духовного: Диявол постає у вигляді прекрасної жінки, нерідко оголеної, або у вигляді світлого ангела чи навіть Христа. Біси здатні набувати практично будь-якого вигляду, але в людському вигляді не можуть повертатися задом – у них немає спини, і вони порожністі усередині. Біси надзвичайно легкі (втім, нічні демони, що мучать людей уві сні, можуть бути і тяжкими), що пов'язується зі здатністю літати. Від них виходить або жар пекла, або пекельний холод. Диявол і біси є носіями вченого знання: одержимі ними неписьменні починають говорити на латині і виявляються обізнаними в богословських питаннях. Нерідко знання як такі або навіть деякі ремесла, вважалося мають диявольську природу: проповідники розповідали історії про те, як якийсь школяр уклав договір з Дияволом і завдяки цьому перевершив всіх у знанні. Стосовно Папи Сильвестра II і Роджера Бекона (1214–1294 рр.) поширювалися чутки про те, що їх ученість – результат союзу з нечистим. В анонімному трактаті XIII ст. про магніт йдеться про те, що: «Жоден капітан не повинен вживати цього інструменту, якщо він не хоче піддатися звинуваченням у чаклунстві. Немає сумніву також, що жоден моряк не зважиться вийти в море під командою капітана, який візьме з собою річ, яка явно вказує на те, що вона виготовлена за допомогою пекельного духу» [4, с. 11]. Суперечливими є уявлення Середньовіччя про можливість Диявола творити дива. З теологічної точки зору зробити диво може тільки Бог. Але в масових уявленнях чудеса Диявола і Бога різняться лише тим, що перші покликані служити злу.

Уявлення про Диявола в широких народних масах передається в театральних постановках, жанр яких з часом набуває все більше фантастичних ознак. Якщо у XII ст. «Гра Адама» дає образ Сатани, ще досить близький до теологічного, то вже невдовзі в «присрастях» і містеріях XIV–XV ст. творча уява розігрується нестримно, і прагнення до видовищності виводить на сцену фігуру, найчастіше чорну, рогату в звіриному вигляді, яка активно жестикулює. Так, Він очолює армію демонів, яка постійно множить. У спектаклі, який відбувся в Мюнхені 1597 р., їх налічувалося до 300. Ці уявлення стали серйозною віддушиною для виходу почуттів натовпу, затероризованого церковною пропагандою. Диявол

тут, по суті, майже завжди висміюється, він обдурений і зганьблений. Так, «Князь пітьми» перетворюється на сміхотворного блазня. На тлі просоченої клерикальним терором культури можна відчувати зародження народної контркультури, яка знаходиться на межі скептицизму і наділяє Диявола гротескними іменами: Рогатий, Однорукий, Кульгавий. Тепер він уже всього-навсього маріонетковий козел відбувайло, іноді жовтий, іноді синій. А в епоху проповідування Євангелія в диявольський образ включалися стародавні атрибути місцевих божеств. У народній уяві Диявол успадковує характеристики рогатого північно-західного європейського бога; знайденого в печері Трьох Братів в Ар'єж. Тор, Воден, Цернунн були рогатими. Локі, батько вовка і змія, здатний змінювати свій вигляд і заподіювати зло, присутній в образі християнського Диявола, обитель якого народ поміщає у природні об'єкти і дає їм відповідні назви: ущелина Диявола, пік Диявола, яр Диявола та ін. [5, с.23]. Крім того, за народними уявленнями, Диявол постійно перешкоджає людській діяльності. І тут у дію вступає ідея договору з Дияволом. Починаючи із XII ст. подібні історії множаться; ціною в них виступають або багатство, або любов. Цей сюжет лежить в основі легенди про Фауста, якому довіряли навіть теологи. Він ілюструє всюдисущність Сатани, який прагне укласти договір з кожним і чия роль постійно зростає. Посилюється арсенал його спокус: він може дати в цьому житті любов, багатство, юність, владу. У літературі з'являється навіть ідея, згідно з якою пекло – місце приємніше, ніж рай. Її декларує Окас, герой роману XIII ст. «Окас і Ніколетта»: «Що буду робити я в раю? Я не прагну туди потрапити. Там древні проповідники і старезні каліки, однорукі, одягнені в старі поношені плащі, старі лахміття. Я хочу потрапити в пекло, заселене красивими студентами, красивими лицарями, полеглими на турнірах і великих війнах. Туди ж потрапляють прекрасні дами з вищого суспільства за те, що мали, крім чоловіків, по два-три коханці. Туди ж стікається золото і срібло... Сюди ж направляються артисти і жонглери, а також – князі світу цього. Разом з ними прагну потрапити туди і я, лише б разом зі мною була моя найніжніша подруга Ніколетта».

У пізньому Середньовіччі магічні можливості почали дияволізувати, чому сприяв тотальний страх, що охопив суспільство. XIV і XV ст. – час катастроф. Голод, епідемія чуми небаченого масштабу, нескінченні спустошливі війни, супроводжувані жорстокістю найманців, постійне відчуття небезпеки, безперервне зростання цін, масове бродяжництво, скорочення орних земель і, як наслідок – заростання їх лісами, релігійні конфлікти – усе це посіяло неспокій і песимізм. І все це відбувалося в світі, де духовенство володіло дуже посередніми достоїнствами, було нечисленним і схильним до народних забобонів. У такій похмурій атмосфері не могли не розквітнути пишним цвітом апокаліптичні настрої, виник рух мілленаріїв. Стала вельми популярною тема останньої великої битви, що передуює кінцю світу. Як це стверджується в «Паростках злодіянь» (*Malleus maleficarum*), Диявол йде на останній наступ: «Серед бід нинішнього століття», коли «світ йде до свого заходу і зростає людська озлобленість», Сатана «люто усвідомлює, що часу в нього залишилося зовсім мало», і тому він покриває людський рід хвилею чаклунства [6, с.76]. Примітно, що подібного психозу не уникала й еліта суспільства. Свою лепту, безсумнівно, внесла поява друкарства, яке сприяло широкому поширенню трактатів з демонології, праць апокаліптичних мілленаріїв, проілюстрованих гравюрами, що зображають жахливого Диявола. Підраховано, що у другій половині XVI ст. тільки в Німеччині було продано 231 600 примірників робіт, присвячених Дияволу. Серед них – такі бестселери як «Театр дияволів» (*Theatre des diables*) у 33 книгах і «Керівництво по тиранії і владі дияволів» (*Instruction sur la tyrannie et le pouvoir des diables*). Народна книга про Фауста витримала 24 видання за період від 1588 до 1600 р. Театр привніс у цей процес видовищний ефект «мас-медіа». Тут диявол явно посів місце суперзірки. Спостерігач 1561 р. констатує: «Якщо драматург хоче сподобатися публіці, він робить усе, щоб у творі було якомога більше чортівні. Потрібно, щоб Дияволи були потворними, кричали, завивали, видавали радісні вигуки, вміли ображати і клястися, а закінчуватися все повинно тим, що вони з диким виттям забирають свою здобич у пекло. Супроводжуватися це повинно неодмінно жахливим гуркотом. Ось чим можна найбільше привернути публіку. Ось що їй найбільше подобається». Як підкреслює Жан Делюмо, навіть гуманістична культура могла спочатку внести свою лепту в розвиток серед представників правлячого класу

віри в підступи Диявола. Знову входили в моду твори античних авторів — Горація, Овідія, Апулея, переповнені чаклунськими колізіями. Ідея сатанинського впливу міцніє на ґрунті популярної теми безумства. Учені уми, чия культура з приходом друкарства стає ширшою і глибшою, одночасно віддаляються від народного світосприйняття [7, с.54].

Ми вже з'ясували, починаючи із XI ст., під впливом історій, поширених у народі і у чернечому середовищі, Диявол стає нечистим створінням, напівлюдиною-напівзвіром, чорним і рогатим, зі зморшкуватою волосатою шкірою. Цей образ з безліччю особливостей швидко стає характерним для романського, а потім готичного стилів, насамперед, при оформленні храмів. Однак у чудовиськ, зображених у монастирі Святого Бенедикта на Луарі, наявна і комічна наївність перевертнів. Жажливий, страхітливий вигляд посилюється в часи пізнього середньовіччя, причому — не без допомоги художників. В епоху відродження додалася характерна для неї невгамовна фантазія, нерідко забарвлена божевіллям. Тут в образі Диявола — символ постійного неврозу, яким охоплена цивілізована людина. Страхітлива двозначність пронизує «Сад насолод» Ієроніма Босха: Диявол зображений з хвостом, шурячими лапами, з вогненным поглядом і пащею безжального звіра, з піччю замість живота. У Дюрера Диявол постає у вигляді свині, перед ним йде Смерть. Це велика епоха кошмарів. Тим не менш у жаху існує й зворотний бік. Можливо, у «Саду насолод» і наявне божевілля, але разом з цим, тут закінчуються всі заборони. Все дозволено. Плотська любов тут зовсім вільна і не відає сорому. Тут дана воля вільному виливу природних інстинктів. Тому не дивно, що образ Диявола стає для світу привабливішим, ніж образ Доброго Бога. Церква зразу ж на це реагує. Тридентський Вселенський собор кодифікує зображення Диявола. Його духовне каліцтво повинно відобразитися в жахливому зовнішньому фізичному вигляді. Ця програма була взята на озброєння такими художниками контрреформації як Франціско Пачеко, який у «Мистецтві живопису» (*Arte de la pintura*) 1638 р. вимагає, щоб зображення демонів «Відображало їх сутність і спосіб дії, було позбавлено всього святого, наповнене злобою, викликало жах і страх», в основному — у вигляді драконів і змії.

Крім того, завдяки визнанням під тортурами одержимих Дияволом теологи й автори підручників намагалися намалювати новий портрет Сатани, визнавши його безтілесним еством. І лише Кахетано, теолог початку XVI ст., приписував йому просте нетлінне тіло, здатне вільно долати матеріальні перешкоди. Тонке тіло і суцільний дух на його думку не заважають йому володіти фізичною зовнішністю, яку в 80-х роках XVI ст. Мальдонадо описав так: «Неймовірно жажливий звір: його сила, укладена в попереку, а його гідність — у розташованому на животі пупку. Його напружений хвіст схожий на стовбур кедр. Його кістки — як труби, а хрящі — як залізні пластини. Навколо його зубів — страх. Його тіло як чавунний щит. Він покритий лусками, які тиснуть один на одного. Він найкачівся зброєю, і його неможливо схопити ні за яке місце» [8, с.21].

Виразно відчувається, що дуалістична концепція залишалася фундаментальною, незважаючи на те, що теологи завжди намагалися затвердити думку, що Сатана може діяти тільки з дозволу Бога. Але треба сказати, що останній дозволяє йому робити майже все, що завгодно: «Немає такої влади на землі, яка могла б зрівнятися з його владою», — писав Мальдонадо. Наділений величезним знанням, він має інформацію про минуле, сьогодення і майбутнє, а також посвячений у таємниці потойбічного світу. У «Підручнику захисту» (*Manuel d'Egidius*) XV ст. наведено список питань, які йому можна задавати. Тут же йдеться про те, що Він великий ілюзіоніст, який може обманювати наші почуття, змушуючи зникати і з'являтися предмети. У його силах повертати молодість, посилювати чи послаблювати пам'ять, розум, приймати будь-який вигляд, у тому числі — померлих, а також робить людину безсилою. Амбруаз Паре, найвизначніший учений, був переконаний в останньому: «Існують чаклуни, чародії, отруйники, шкідники, лиходії, хитруни, обманщики, які договором пов'язали свою долю з демонами, котрі стали для них рабами і васалами, тонкими диявольськими таємними засобами розбещуючи тіло, гублячи розум, життя і здоров'я людей і інших істот». Жан Таксиль у «Трактаті про епілепсію» (*Traite de l'Epilepsie*) 1602 і П'єр Піґре розповідають про демонічні захворювання. Згідно з деякими авторами, наприклад, Жаном Боденом, Диявол може умертвити худобу, зіпсувати урожай, спалити будинки, призвести до

перемоги або поразки в битві, допомогти отримати звання, створити золото або срібло, перетворити людей на тварин, а також – позбавити здібностей, підштовхнути до самогубства. Демони, яким відомі всі таємниці природи, можуть ефективно використовувати це знання. Згідно з теологом дель Ріо, «...через зміни або мутації об'єктів вони часто творять чудеса, але нам невідомі. Оскільки вони бачать субстанції всіх існуючих у природі речей, вони знають їх особливі властивості та найзручніший час для їх застосування. І, нарешті, вони не знають нічого штучного і не володіють ремеслами».

Отже, у період першої та другої третини другого тисячоліття спостерігалася мутація образу Диявола в уявленнях християн а, отже, у мистецтві та схоластиці. Так, Церква маніпулюючи Його постаттю змушувала коритися своїй владі народні маси. Тому, чим страшніший Диявол, тим більше страху і тим міцніше «стояла на ногах» Церква. Образ Бога, фактично, відходить на другий план. Але на честь Нього створюють великі архітектурні рішення і художні твори, проте останні не мали такого впливу на суспільну свідомість, як образ Диявола в мистецтві і очевидно чому.

Література:

1. Воскобойников О.С. Свобода средневекового искусства // НЛО. – 2009. – № 99. – С. 23–58.
2. Роббинс Р. Х. Энциклопедия колдовства и демонологии / Р.Х. Роббинс. – М., 1996. – 220с.
3. Рубакин Н. А., Среди тайн и чудес / Н. А. Рубакин. – М., 1960. – 396с.
4. Минуа Ж. Дьявол / Жорж Минуа. – М.:Астрель, 2004. – 126с
5. Леманн А. Иллюстрированная история суеверий и волшебства от древности до наших дней / А. Леманн. – М., 1900. – 234с.
6. Делюмо Ж. Грех и страх: Формирование чувства вины в цивилизации Запада (XIII-XVIII вв.) / Жан Делюмо. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2003. – 370с.
7. Делюмо Жан. Ужасы на Западе / Делюмо Жан. – М.: Голос, 1994. – 386с.
8. Минуа Ж. Дьявол / Жорж Минуа. – М.:Астрель, 2004. – 126с.

Лукашенко А.И., канд. истор. наук, доцент кафедры страноведения и международного туризма Киевского международного университета

Анализ эволюции образов Бога и Дьявола в средневековом искусстве и схоластике (XI — конца XVI в.). В статье раскрыто трансформацию образа Дьявола в средневековом искусстве, начиная с начала второго тысячелетия, заканчивая эпохой европейского Возрождения. Выявлены факторы, которые способствовали эволюции образа Сатаны в культуре, искусстве и в представлениях христиан. Выяснено характерные черты Дьявола, в течение указанного периода, как физические, так и конкретные качества характера. Определена политика официальной Церкви касаясь образа Дьявола. В статье использованы историко-хронологический, ретроспективный, описательный, а также метод анализа и синтеза.

Ключевые слова: Дьявол, искусство, католическая Церковь, зверь, художник, культура, Возрождение, средневековье.

Lukashenko A.I., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Geography and International Tourism Department, Kyiv International University

Analysis of the evolution of the images of God and the Devil in medieval art and scholasticism (XI – XVI centuries). The article deals with the transformation of image of the Devil in medieval art, starting from the beginning of the second millennium, ending the epoch of European Renaissance. The factors that contributed to the evolution of the image of Satan in culture, art and beliefs of Christians are described. The main characteristic features of the Devil as well as his physical specific qualities of character of the Devil, during that period, are shown. The official Church policy on the Devil image is defined. The paper used historical and chronological, retrospective, and descriptive methods as well as methods of analysis and synthesis.

Key words: Devil, art, Catholic church, animal, artist, culture, theater, Renaissance, Medieval.

УДК 94:[061:656.8+654.1](477)"1906/1908"

Магась В.О.,

канд. істор. наук, доцент кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту
ім. С. П. Корольова Державного університету телекомунікацій

Діяльність організацій Всеросійського союзу поштово-телеграфних чиновників в Україні у 1906–1908 рр.

У статті досліджуються програмні засади діяльності та функціонування професійно-політичної організації – Всеросійського союзу поштово-телеграфних чиновників в Україні з часу відновлення діяльності його осередків у 1906 р. до їх занепаду у 1908 р. У цей період організації Союзу перейшли до нелегальної діяльності. Розглядається діяльність Київського, Харківського, Катеринославського та інших осередків Поштово-телеграфного-союзу, що продовжували висувати професійно-політичні вимоги, а окремі перейшли виключно до професійної платформи.

Ключові слова: Всеросійський союз поштово-телеграфних чиновників, професійно-політична організація, програмні засади, страйк, соціальні суперечності, опозиційні настрої.

Революція 1905–1907 рр. оживила громадсько-політичне життя в Україні: з'явилися нові перспективи реорганізації держави і суспільства, в ній знайшли своє вираження всі соціальні суперечності, що мали місце в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Окрім того, революційні події здобули широкий відгук у середовищі різночинної інтелігенції та службовців.

Одним із найхарактерніших показників, що відображав зміни в суспільно-політичній орієнтації інтелігенції, були безпартійні професійно-політичні організації, що мали на меті вирішення професійних завдань, однак стверджували, що без зникнення самодержавства і досягнення повного народовладдя їх професійні вимоги не можуть бути задоволені. Однією з таких організацій був Всеросійський союз поштово-телеграфний чиновників (ВСПТЧ) – масова безпартійна політико-професійна організація поштово-телеграфних чиновників та службовців Російської імперії, яка діяла у тому числі й в українських губерніях у 1905–1908 рр.

В історіографічному плані питання є малодослідженим, висвітленим фрагментарно. Окремі відомості про діяльність ВСПТЧ містяться лише у статті Н. Череваніна, присвяченій руху серед інтелігенції на початку XX ст., виданій ще у 1910 р. У ній автор, зокрема, зазначає, що ВСПТЧ виник пізніше за інші союзи інтелігенції та провів у листопаді 1905 р. «знаменитий» поштово-телеграфний страйк [5, с. 179].

Сучасні вітчизняні [2, с. 65] та російські [4] дослідження в яких дається характеристика професійно-політичним об'єднанням інтелігенції на початку XX ст., на жаль, обходять увагою ВСПТЧ.

Таким чином, аспекти проблеми потребують вивчення.

Метою цієї статті є вивчення роботи, що проводилася місцевими осередками ВСПТЧ в українських губерніях Російської імперії у 1906–1908 рр. З цією метою ми охарактеризували програмні засади діяльності ВСПТЧ, розглянули особливості функціонування ВСПТЧ у 1905–1908 рр., охарактеризували причини занепаду організації.

14 листопада 1905 р. у Москві відкрився всеросійський делегатський з'їзд ВСПТЧ, на якому одногосно було прийнято мету, завдання та платформу союзу: «Союз має на меті докорінно покращити матеріальне та службово-правове становище поштових та телеграфних службовців, а також захищати їх корпоративні інтереси». Для цього союз прагнув встановити такий лад, за якого прийняття всіх урядових законодавчих положень та заходів, що стосуються поштово-телеграфних службовців, знаходився б в руках самих поштово-телеграфних службовців. Чиновників та службовців не задовольняла половинчастість

Маніфесту 17 жовтня 1905 року і вони висували вимогу повної свободи та скликання Установчих зборів на основі загального, прямого, рівного і таємного виборчого права для реформування державного ладу Російської імперії [3, с. 229].

На цьому з'їзді було вирішено оголосити загальний страйк поштово-телеграфних чиновників. Приводом до страйку став наказ начальника головного управління пошти та телеграфу Севастьянова, котрий забороняв поштово-телеграфним чиновникам об'єднуватися у будь-які професійні союзи. 19 листопада 1905 р. міністр внутрішніх справ Дурново розіслав всім губернаторам таку телеграму: «На підставі положення про охорону накажіть заарештувати та ув'язнити всіх відомих вам – жандармському управлінню і поштово-телеграфному начальству – підбурювачів і агітаторів за страйк пошти та телеграфів». Одразу після цієї телеграми розпочинається період репресій. Всі найвизначніші керівники поштово-телеграфної спілки були заарештовані. В результаті – до кінця листопада 1905 р. поштово-телеграфний страйк було припинено. Діяльність ВСПТЧ на деякий час призупинилася [5].

В Україні у 1905 р. осередки Поштово-телеграфного союзу діяли в Києві, Харкові, Житомирі, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Ялті та інших містах.

Після проведених урядом у листопаді–грудні 1905 р. репресій проти керівництва та активних діячів поштово-телеграфного союзу кілька організацій тимчасово припинили свою діяльність. Так, у грудні того самого року Київське охоронне відділення прозвітувало Київському губернатору про розпад і зникнення місцевого бюро Союзу поштово-телеграфних чиновників після проведених у листопаді арештів головних діячів цієї організації [9, арк. 2].

Крім того, незважаючи на переслідування та звільнення, наприкінці 1905 р. деякі осередки Союзу майже одразу ж успішно відновили свою діяльність. Так, на початку лютого наступного року існував «Харківський Районний Комітет Всеросійського поштово-телеграфного союзу». До складу названого Комітету входили переважно звільнені внаслідок листопадового поштово-телеграфного страйку чиновники та окремі службовці поштово-телеграфного відомства [12, арк. 8]. До січня 1906 року вказане відділення очолював Г.В. Подольський, а у лютому він передав обов'язки голови своєму товаришу Білецькому, продовжуючи займатися фінансовою звітністю, літературою та конспіративною перепискою. Серед помітних агітаторів за об'єднання в Союз та необхідність участі у новому загально-політичному страйку можна назвати П.Я. Білоброва, Н.Я. Скорописова, К.П. Кондрикіну, М.М. Курач та ін. [12, арк. 40-40 зв.] За даними Харківського охоронного відділення, представленим у Департамент поліції місцевий районний комітет мав свою касу, на балансі якої станом на 1 лютого 1906 р. у залишку значилося 8 руб. 91 коп. При цьому загальний баланс за січень цього року показав надходжень 1048 руб. 91 коп. і видатків 1035 руб. Комітет мав свою червону мастикову печатку і випускав гектографічні відозви. Так, цього ж дня було випущено листівку, в якій засуджувалося розпорядження уряду про приведення до присяги новоприйнятих чиновників поштово-телеграфного відомства. Вплив ВСПТЧ був особливо великим серед телеграфістів, оскільки після приведення до присяги чинів поштово-телеграфного відомства контор м. Харкова їм було запропоновано для підпису присяжний лист. Службовці у поштової конторі підписали його, а у телеграфній – відмовилися від цього порядку [12, арк. 8]. Таким чином, окремі осередки ВСПТЧ досить швидко та успішно адаптувалися до нових нелегальних умов роботи.

Після арешту в 1906 р. в Москві членів ЦК ВСПТЧ провінційні організації Союзу втралили об'єднавчий та керівний центральний орган і певний час діяли самостійно. У цей час місцевими комітетами вироблявся статут Союзу, проекти якого було надруковано у «Вечерней почте» і у № 14 «Голоса жизни» [6, арк. 1 зв.].

Наприклад, Київське окружне бюро Всеросійського поштово-телеграфного союзу [8, арк. 70] у вересні цього самого року виробило статут. Відповідно до нього основна мета діяльності місцевого осередку не змінилася і повторювала професійно-політичні вимоги, вироблені згаданим Всеросійським з'їздом союзу у листопаді 1905 р., однак вимога Установчих зборів трансформувалася на положення про необхідність народного представництва на основі загального, прямого, рівного і таємного виборчого права без різниці статі та

національності. Крім того, у частині, що характеризувала склад Союзу, містилося положення, що членом організації можуть бути як службовці поштово-телеграфного відомства, так і особи, що мають відношення до поштово-телеграфної справи. Таким чином, місцевою організацією було розширено коло осіб, що можуть бути членами організації [8, арк. 43].

Вироблені таким чином на місцях норми майбутнього статуту мали бути обговорені у Москві на конференції делегатів від всіх провінційних відділень Союзу, але з'їзд так і не відбувся. Внаслідок цього кожен місцевий осередок керувався своїм статутом і мав власну «платформу» [6, арк. 1 зв.].

У зв'язку із розпуском I Державної Думи (липень 1906 р.) ЦБ Всеросійського поштово-телеграфного союзу надіслало на місця звернення, в якому запевнило місцеві осередки у незмінності єдності професійних і політичних вимог, а думку про обстоювання лише професійних вимог назвало провокаційною, «...оскільки в існуючих політичних умовах країни будь-який професійний рух нерозривно пов'язаний з політичним». Окрім того, наголошувалося на неможливості скликання делегатського з'їзду, а місцеві осередки Союзу повинні були готуватися до загального політичного страйку, сигналом до якого мало стати «...припинення робіт у головних поштово-телеграфних конторах і зупинка руху у вузлових залізничних центрах» [8, арк. 50].

У вересні 1907 р. керівництво поштово-телеграфним рухом взяло на себе Санкт-Петербурзьке Відділення ВСПТЧ, що встановило між організаціями зв'язок шляхом письмових зносин та періодичної відсилки на місця особливих делегатів. У цей час осередки Союзу існували майже у всіх великих центрах Російської імперії і навіть у деяких повітових містах і містечках. Устрій кожної організації цілком залежав від місцевих умов: кількості поштово-телеграфних чиновників, що співчували ідеї професійно-політичної спілки: характеру та енергії організаторів, зв'язків з центральними органами Союзу тощо [6, арк. 1 зв.].

Діяльність місцевих відділень Союзу (за посередництвом комітетів) зводилася до двох головних функцій: агітації серед службовців у поштово-телеграфних установах на користь професійного об'єднання; підтримки опозиційних настроїв серед поштово-телеграфних чиновників.

Агітація проводилася переважно усно, однак досить енергійно, незважаючи на всілякі труднощі, що створювалися місцевим начальством. З великим успіхом діяли агітатори також серед поштарів, котрі об'єдналися в особливу групу, що діяла пліч-о-пліч із Союзом [6, арк. 1].

Сприяла також успіху агітації та розповсюдження серед поштово-телеграфних чиновників таких листівок як петербурзька «Молния» та київський «Почтальон» [6, арк. 1 зв; 13, арк. 2-2 зв.].

В українських губерніях у першій половині 1907 р. у межах Київського поштово-телеграфного округу діяло три відділення Поштово-телеграфного союзу: Київське, Житомирське та Бердичівське. Незадовго до цього діяло ще Волочиське відділення (Волинська губернія), однак агітація не знаходила належної підтримки і відділення занепало [10, арк. 15]. Вказані регіональні і центральне відділення ВСПТЧ у м. Санкт-Петербурзі координували свою діяльність за допомогою кореспонденції [15, арк. 1].

Значну роботу з поширення ідей Союзу проводив Київський осередок ВСПТЧ. Київське відділення поштово-телеграфного союзу очолював Київський Організаційний комітет, що складався із семи осіб. Головував на зборах згаданого комітету Федір Іполитович Богдановський. У комітеті були також посади скарбника та секретаря [10, арк. 15]. Відділення відійшло від політичної платформи і переслідувало виключно професійні завдання [10, арк. 16]. Найбільш енергійними членами Київського Комітету були звільнені 1905 р. за участь у листопадовому поштово-телеграфному страйку колишні поштово-телеграфні чиновники Ф.І. Богдановський, М.Я. Березовський, Ф.І. Бороденко, В. Капустін та чиновник Київської центральної телеграфної контори Винниченко [10, арк. 17].

Діяльність Київського Організаційного Комітету з агітації серед поштово-телеграфних службовців зводилася до наступного: не менше як раз на місяць члени комітету збиралися для обговорення поточних справ, для перевірки діяльності членів комітету, для контролю надходжень та витрат коштів, що збиралися з членів Союзу шляхом добровільного

відрахування ними 1 % з платні і інших надходжень від осіб, що співчували руху. Час від часу Комітет влаштовував «масовки», «летючки» та загальні збори членів Союзу для обговорення поточних справ організації, для вислуховування звітів про діяльність Комітету, для спільних обговорень різних питань або для розгляду пропозицій Санкт-Петербурзького Комітету тощо [10, арк. 16 зв.-17]. Так, у середині серпня 1907 р. останній розіслав запит – «анкету» – провінційним комітетам про їх ставлення до виборів до Державної Думи. Київський комітет на зборах 17 серпня того самого року висловився проти Думи, але, у той самий час вирішив не брати активної участі у передвиборній агітації навіть серед поштово-телеграфних чиновників [10, арк. 16 зв.].

Кілька десятків членів Поштово-телеграфного союзу працювало у Київській центральній телеграфній конторі. Тут, незважаючи на активну протидію місцевого начальства, особливо енергійну пропагандистську діяльність проводив поштово-телеграфний чиновник Винниченко.

З не меншим успіхом діяли агітатори і у Київській поштової конторі. Особливо активним агітатором тут був згаданий чиновник М.Я. Березовський [7, арк. 1180], а пропаганда знаходила найбільший відгук у середовищі поштарів у зв'язку із важкими умовами праці останніх [10, арк. 15 зв.].

У Катеринославі місцевий осередок поштово-телеграфного союзу діяв у середині 1907 р. Його членами були чиновники поштово-телеграфного відомства І.Я. Гамзагурді, М.А. Яковенко, І.П. Павлов, Ф.Т. Науменко. Діяльність організації проявилася у друці і розповсюдженні прокламацій [17, арк. 2]. Так, від імені «групи поштарів», членів місцевого поштово-телеграфного союзу у Катеринославській поштово-телеграфній конторі, була поширена листівка, що закликала її працівників приєднатися до означеного Союзу. Листи з таким самим закликом отримали начальник цієї контори, а також начальник поштово-телеграфного округу та його заступник з вимогою припинити переслідування членів організації і погрозою, що «...кожен крок до утисків членів Союзу буде купуватися дорогою ціною» [17, арк. 7-7 зв.]. Крім того, 3 червня 1907 р. при проведенні обшуку у друкарні партії есерів було знайдено незавершений статут організації Поштово-телеграфного союзу [17, арк. 2]. Одразу після цього 5 червня було проведено обшуки у співчуваючих організації і відбувся арешт одного з активістів Союзу. Наслідком таких дій стало припинення діяльності місцевого осередку організації [17, арк. 11]. Таким чином, у 1906–1907 р. намітилася тенденція до радикалізації настроїв поштово-телеграфних чиновників, що було пов'язано з постійними переслідуваннями, підпільними умовами діяльності їх організацій та зростанням впливів на окремі осередки Союзу революційних партій.

У другій половині 1907 – на початку 1908 р. начальники Подільського [11, арк. 826] та Волинського [16, арк. 4] губернських жандармських управлінь отримували з місць свідчення про відсутність будь-яких ознак діяльності осередків ВСПТЧ.

Отже, у 1908 р., не витримавши постійних переслідувань з боку царської адміністрації, Союз поступово припиняє своє існування, хоча у цей час знаходимо окремі відомості про нього. Так, наприклад, у грудні цього самого року начальник Харківського губернського управління повідомляв харківському губернатору про існування зв'язку між Харківською і центральною Санкт-Петербурзькою організаціями Поштово-телеграфного союзу [14, арк. 14].

Таким чином, ВСПТЧ мав певні організаційні труднощі у період свого існування і піком його діяльності став листопад 1905 р., коли його організаціям, у тому числі і в Україні, вдалося провести масштабний поштово-телеграфний страйк. Після репресій наприкінці 1905 – на початку 1906 р. ізольовані осередки Союзу продовжили свою діяльність, що проявилася в проведенні агітації та поширенні опозиційних настроїв серед поштово-телеграфних чиновників. Перспективами подальшого дослідження проблеми є дослідження діяльності місцевих організацій Союзу, особливо у період страйку в листопаді 1905 р.

Література:

1. Всероссийский Союз Почтово-телеграфных Чиновников. Исторический словарь // Режим доступа: <http://wikidic.ru/historywiki-vserossijskij-soyuz-pochtovo-telegrafnyh-chinovnikov.html>.

2. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. / [Відп. ред. Ю. О. Курносів; Авт.: С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – Кн. 1. – 138 с.
3. Российские партии, союзы и лиги. Сборник программ, уставов и справочных сведений о российских политических партиях, всероссийских профессионально-политических и профессиональных союзах и всероссийских лигах / [Сост. В. Иванович]. – СПб.: Типо-Литография Б.М. Вольфа, 1906. – 254 с.
4. Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале ХХ в. / [Отв. ред. А.С. Туманова]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 887 с.
5. Череванин Н. Движение интеллигенции / Н. Череванин // Общественное движение в России в начале ХХ века: в 3-х т. / под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. – СПб., 1910. – Т. 2, ч. 2. – С. 146-201.
6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 274: Київське губернське жандармське управління. 1828-1917 рр., оп.1, спр. 1639. Циркуляри Департаменту поліції со сведениями о существовании в крупных центрах России и некоторых уездных городах местных организаций Почтово-телеграфного союза и о его функциях. 24 вересня 1907 р. – 2 арк.
7. ЦДАК України, ф. 274. Київське губернське жандармське управління. 1828-1917 рр., оп.1, спр. 3076. Переписка с Киевским губернатором, Киевским охранным отделением, Киевским уездным исправником и другими учреждениями о политической проверке разных лиц. 29 грудня 1912 – 30 жовтня 1913 р. – 1669 арк.
8. ЦДАК України, Ф. 275. Київське охоронне відділення. 1902-1917 рр., оп.1, спр. 683. Переписка с Департаментом полиции, Киевским губернатором и другими учреждениями о выяснении руководителем и агитаторов забастовки киевских почтово-телеграфных учреждений, состоявшейся в ноябре 1905 года. Листовки Центрального бюро почтово-телеграфного союза и железнодорожной организации при киевском комитете РСДРП. 16 листопада 1905 – 14 жовтня 1906 р. – 71 арк.
9. ЦДАК України, Ф. 275. Київське охоронне відділення. 1902-1917 рр., оп.1, спр. 862. Переписка с киевским губернатором и Киевским ГЖУ о выяснении лиц, состоящих членами Киевского отделения Всероссийского союза инженеров. 9 грудня 1905 г. – 23 січня 1906 р. – 6 арк.
10. ЦДАК України, Ф. 275. Київське охоронне відділення. 1902-1917 рр., оп.1, спр. 1439. Переписка с Департаментом полиции, Киевским губернатором и другими учреждениями о деятельности Киевского отделения «Всероссийского почтово-телеграфного союза». 31 січня – 26 листопада 1907 р. – 24 арк.
11. ЦДАК України, Ф. 301. Подільське губернське жандармське управління. 1880-1917 рр., оп.1, спр. 564. Дело с бумагами к сведению и руководству. 30 квітня 1905 – 17 жовтня 1906 р. – 829 арк.
12. ЦДАК України, Ф. 304. Харківське розшукове відділення 1902-1903 рр. Харківське охоронне відділення 1903-1906 рр., оп.1, спр. 141. Переписка с Департаментом полиции, харьковским губернатором и полицией о производстве обысков у лиц, принадлежащих к организационному комитету. 3 січня – 17 грудня 1906 р. – 83 арк.
13. ЦДАК України, ф. 313. Катеринославське губернське жандармське управління. 1868-1917 рр., оп. 2. – Спр. 1878. Дело о деятельности почтово-телеграфного союза. 29 вересня 1907 – 23 травня 1907 р. – 4 арк.
14. ЦДАК України, ф. 336. Харківське губернське жандармське управління. 1868-1917 рр., оп. 1, спр. 2999. Дело о крестьянине И.А. Дегтяреве, обвиняемом в принадлежности к Харьковской организации Всероссийского крестьянского союза. 5 грудня 1908 – 11 березня 1912 р. – 27 арк.
15. ЦДАК України, ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління. 1830-1917 рр., оп. 1, спр. 2116. Переписка с Департаментом полиции и помощниками начальниками Волинского ГЖУ в уезде о сборе сведений о деятельности и выяснении лиц, принадлежащих к Всероссийскому почтово-телеграфному союзу. 25 травня – 5 грудня 1907 р. – 14 арк.
16. ЦДАК України, ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління. 1830-1917 рр., оп. 1, спр. 2138. Переписка с Департаментом полиции и помощниками начальника Волинского ГЖУ в уездах об отсутствии сведений о деятельности почтово-телеграфного союза в Волинской губ. 10 січня – 11 березня 1908 р. – 4 арк.
17. ЦДАК України, ф. 1597. Катеринославське охоронне відділення. 1901-1915 рр., оп.1, спр. 134. Переписка с Департаментом полиции, губернатором и жандармским управлением г. Екатеринослава о деятельности Екатеринославского Почтово-телеграфного союза 7 червня – 16 листопада 1907 р. – 16 арк.

Магась В.О., канд. истор. наук, доцент кафедры общественных наук Житомирского военного института им. С.П. Королева Государственного университета телекоммуникаций

Деятельность организаций Всероссийского союза почтово-телеграфных чиновников в Украине в 1906–1908 гг. В статье исследуются программные принципы деятельности и функционирования профессионально-политической организации – Всероссийского союза почтово-телеграфных чиновников в Украине со времени возобновления деятельности его ячеек в 1906 г. до их упадка в 1908 г.. В этот период организации Союза перешли к нелегальной деятельности. Рассматривается деятельность Киевской, Харьковской, Екатеринославской и других ячеек Почтово-телеграфного союза, которые продолжали выдвигать профессионально-политические требования, а отдельные организации перешли исключительно на профессиональную платформу.

Ключевые слова: Всероссийский союз почтово-телеграфных чиновников, профессионально-политическая организация, программные принципы, забастовка, социальные противоречия, оппозиционные настроения.

Magas' V.O., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Social Sciences, Zhytomyr Military Institute of the State University of Telecommunications named after S.P. Korolev

The Activity of the All-Russian Union of Postal-Telegraph Officials in Ukraine during 1906–1908. The article deals with the program principles of the activity and functioning of the professionally-political organization of All-Russian Union of Postal-Telegraph Officials since the time of its recovery in 1906 till its decay in 1908 in Ukraine. At that period of time the Union's organizations passed on to illegal activity. The paper analyses the activity of Kyiv, Kharkiv, Katerynoslav and other regional Union's organizations. They continued making political demands, while separate organizations acted only on professional basis.

Key words: All-Russian Union of Postal-Telegraph Officials, professionally-political organization, program principles, strike.

УДК 378.147:09](045)

Чухрай Л. О.,

канд. культурології, викладач кафедри історії України і музеєзнавства
Київського національного університету культури і мистецтв

Особенности викладання курсу «Рідкісна книга»

У статті висвітлюються основні завдання та особливості експертизи рідкісної та цінної книги. Характеризуються проблемні питання викладання дисципліни, різні педагогічні методика. Даються критерії рідкісних книг, цінних видань. Детально розглядаються критерії книжкової пам'ятки, зокрема хронологічний, історичний, ступінь унікальності, меморіальний, колекційний. Наголошується, що курс має включати такі теми, як історію книги, взагалі письма, структуру книги, шрифти та їх особливості, ілюстрації та їх творців, деталі, пов'язані з життям книги після видання.

Ключові слова: рідкісна книга, викладання, стародрук, цінність книги, складові експертизи книги, екслібрис, псевдовидання.

Книга є єдиним невербальним способом спілкування, притаманним тільки людині. Вона дозволяє передавати інформацію не лише від одної особи другій, а й у просторі та часі. Винахід книги став, мабуть, найзначнішим досягненням людства в царині науки й культури. Навіть винахід світового павутиння, інтернету не може зрівнятися за своїм значенням з появою книги.

Книга, як явище культури, є предметом вивчення окремої прикладної науки «книгознавства». Ця наука настільки різнобічна, що вимагає глибоких знань у багатьох галузях людської діяльності. Серед книгознавців можна назвати таких відомих спеціалістів як В.С. Овчінников, Я.П. Запаско, Я.Д. Ісаєвич, Є.Л. Немировський, Г.Н. Логвин та ін. Великий внесок у справу вивчення рідкісної та цінної книги зробила Г.І.Ковальчук [6; 7; 8].

Книжкові видання настільки різнобічні, різнобарвні артефакти, що їх оцінка є складною справою. При експертизі книги провадиться оцінка самого змісту, поліграфії, матеріалу, форми книги. Рукописна книга має свої особливості оцінки. Далеко не завжди розкіш видання обумовлює його цінність та рідкісність. Існують спеціальні критерії визначення рідкісності та цінності книги. Рідкісна книга визначається як видання, що збереглося у відносно невеликій кількості примірників і має безперечно наукову, естетичну, бібліографічну, художню, друкарську чи історико-культурну цінність [9, с. 130]. В українських музеях історичного профілю та бібліотеках зберігається чимало стародруків. Тому викладання у відповідних вузах курсу експертизи книги є справою актуальною.

Метою цієї статті є виявлення та обговорювання найоптимальніших засобів викладання проблем експертизи книжкових пам'яток.

Фахівець, який займається експертною оцінкою книжкових пам'яток має бути людиною з широким колом зору, спеціалістом у галузі мистецтва та техніки, поліграфії та історії. Тому курси із експертизи книжкових пам'яток мають передбачати включення до них відомостей з названих галузей людської діяльності.

Рідкісні книги – багатозначне визначення певних категорій книг. До них відносять: рукописні книги, сам спосіб створення яких передбачає унікальність, неповторність. Для визначення їх рідкісності та цінності необхідно застосовувати експертну оцінку. Беруться такі критерії: рідкісні в значенні обмеженої кількості існуючих примірників (кількісний критерій):

- надруковані, але загальний тираж знищений: цензурою, автором,
- пожежею, війною, стихійним лихом;
- надруковані невеликою кількістю примірників, тобто такі, що мають малий наклад; серед них — класичні бібліофільські видання, з нумерованими примірниками тиражу; видання «для небагатьох» – для імператорської родини, генеалогічні розвідки певного роду тощо;
- такі, що користувалися великою популярністю свого часу, зачитані, тому майже не збереглися (букварі, пісенники, кулінарні книги);
- заборонені цензурою, зокрема, в царській Росії або СРСР, виходили за кордоном, нелегальні, «самвидавівські» книжки;
- «метелики» (видання малого обсягу), що випускалися під час значних суспільних подій – революцій, війн [8, с.31].

Як зазначає Т. Ковальчук, цінність книжкових пам'яток визначається характеристиками двох складових книги – самого твору та способу його матеріального втілення (видання). Книга може бути видатною пам'яткою літератури завдяки цінності змісту тексту при досить посередньому поліграфічному виконанні, або ж, навпаки, може бути шедевром художнього оформлення та поліграфічного виконання пересічного, нічим не видатного тексту. Звідси виникають питання щодо визначення: чи є та чи інша книга книжковою пам'яткою або, іншими словами, пам'яткою історії та культури своєї епохи [8, с.30].

Цінне видання визначають як відбиття найвищих досягнень суспільного розвитку в різних галузях, своєрідну пам'ятку подій та епох великого історичного значення, унікальне джерело для вивчення широкого кола явищ, які мають історичний, науковий, культурний інтерес [9, с. 156].

Рукописні книги та стародруки, а також значимі в історико-культурному відношенні видання більш пізнього часу називають книжковою пам'яткою [9, с.76].

Для визначення видання як книжкової пам'ятки пропонуються такі критерії:

- *хронологічний* (давність створення книги, це стосується, насамперед, стародруків видань XV–XVIII і початку XIX ст.);
- *історичний* (значення книги для розвитку суспільства, регіону, світу);
- *ступінь унікальності* (вирізняє книгу як єдину в своєму роді, що збереглася в єдиному примірнику чи з індивідуальними особливостями, які мають наукове чи історичне значення – з автографами, власницькими записами, додатковими вкладеннями чи малюнками);

- *меморіальності* (співвіднесеність книги з життям та працею видатних історичних особистостей або наукових чи творчих колективів, а також з пам'ятними місцями);
- *колекційності* (*характеризує книгу щодо її належності до колекції, які мають властивості важливого історико-культурного об'єкта*) та ін. [6, с. 29].

В окремих випадках книжковими пам'ятками на підставі висновків експертної комісії можуть бути визнані і видання XIX–XX ст.

Викладене вище дозволяє стверджувати, що експертиза книжкових пам'яток є справою важливою, відповідальною та складною. Як і у будь-якій експертизі методологічні засади оцінки артефактів є достатньо простими. Це єдність матеріалу, технології виготовлення артефакту, форми та стану збереженості, що має відповідати часу створення артефакту. Але ця простота уявна. За кожним пунктом стоять тисячі форм, сотні видів матеріалу, десятки технологій та колосальна кількість варіантів збереженості артефакту, в цьому випадку книги.

Історіографічний розділ має включати коротку історію виникнення письма та основні етапи його розвитку. При викладанні треба навести основні гіпотези походження письма. Як відомо, основні гіпотези дві. За одною писемність з'явилася внаслідок ускладнення господарського життя давнього населення. Необхідність збирати податки, ведення їх обліку призвели до появи писемності. За іншою гіпотезою писемність виникає у результаті ускладнення ритуального життя [4]. Десятки віршів Ригведи, Авести, Біблії та Корану неможливо було запам'ятати. Необхідно було винайти засіб збереження цієї важливої інформації. Таким способом стає писемність. Проблемне подання матеріалу забезпечує краще засвоєння його студентами, змушує самостійно мислити, зважуючи аргументи кожної гіпотези, краще запам'ятовувати матеріал лекції.

Другим важливим питанням, яке необхідно вирішувати під час викладання курсу, є питання суперечливості самої експертної оцінки книги. Як вже йшлося вище, оцінка складається з багатьох перемінних, кожна з яких не є вирішальною. Студентів необхідно навчати, що цінність книги не завжди визначається розкішною обкладинкою чи станом збереженості. Погана збереженість лише є відображенням складної долі книги з унікальним змістом. У такому випадку експертиза звертає увагу насамперед на зміст, а не на оформлення. Буває навпаки: видатний художник ілюструє посередню за змістом чи дуже відому книгу. І такі ілюстрації роблять видання унікальним твором книжкового мистецтва. Студентам необхідно дати можливість на практиці з'ясувати, в якому випадку треба віддавати перевагу змісту, а в якому – оформленню. Можливо є сенс присвятити одну лекцію найвидатнішим ілюстраторам книги (видатними ілюстраторами були А.Дюрер, В.Бордзіловський, І.Білібін, М.Добужинський, Р.Кент, І.Глазунов та ін.).

Основна частина змісту курсу має будуватися за критеріями визначення книжкової пам'ятки. Фахівці визначають цінність книги за такими критеріями:

- перші прижиттєві книги (твори видатного письменника, вченого, художника, громадського діяча або, ширше, прижиттєвих);
- книги певної галузі: космонавтики, залізниць, генетики, архівознавства тощо;
- книги випущені під час революцій, війн або інших переломних подій у житті суспільства, які вплинули на його розвиток;
- книги, зміст яких справив значний вплив на світогляд, технічний розвиток, життя суспільства;
- рідкісні за зовнішнім виглядом книги, в такому випадку береться до уваги: формат; папір, його якість, різновиди, колір; незвичайні матеріали, на яких надруковано книгу: тканина, шкіра, пластикат тощо; ілюстрації; оправа; коштовні форзаці; архітектоніка книги (розміщення тексту та ілюстрацій, книжковий дизайн); незвичайна техніка друку; перші видання, надруковані таким способом; так звані розкішні та подарункові видання, «підносні» примірники; шедеври поліграфії та книжкового мистецтва;
- рідкісні примірники – на відміну від вищеназваних критеріїв, де цінним є кожен примірник тиражу: з дарчими написами автора; автографом; з авторськими прав-

ками та додатками (авторський примірник); з маргіналіями власників примірника; замітками видатних читачів; з цікавим в історичному або художньому відношенні екслібрисом; зі штампами чи іншими ознаками приналежності примірника видатній бібліотеці минулого; особливо опрацьований; з додатковими вкладеннями; з додатковими ілюстраціями; варіант відомого видання – з додатковим титулом, ілюстраціями, з іншими присвятами; з передруками певних сторінок;

□ окрему групу становлять фальсифікати та псевдовидання, теж достатньо рідкісні [8, с. 33].

Так, за хронологічним критерієм більш давні книги мають цінуватися більше, ніж ті, що видані пізніше. Не завжди в книзі присутній рік видання. Тому слід пояснити студентам як визначити вік книги без позначення року. В деяких російських, особливо, церковних виданнях рік друкується кириличними літерами. Тому доцільно включити до лекційних занять чисельники на основі кирилиці. Також треба показати, яким чином можна визначити час видання книги за особливостями шрифту, палітурки, матеріалу книги, інших особливостей оздоблення книги. Для датування книги дуже важливим є матеріал письма. Папір закордонного виробництва, як правило, включав філігрань. Папір російського виробництва XVIII ст. мав виконаний філігранню герб російської імперії. Датуючим може бути й водяний знак. З кінця XVIII ст. папір починають підфарбовувати в синій колір. З другого десятиліття XIX ст. папір стає щільним, гладким. На папері починають ставити штемпель. Навіть у XX ст. на деяких видах паперу зберігся водяний знак (наприклад, гознаковський ватман).

Історичний чинник є найскладнішим для визначення при оцінці книжкової пам'ятки. Він вимагає широких та глибоких знань від експерта. Тут і сама епоха написання чи видання книги, і особистість автора, і кількість накладу, і сучасні тенденції історичної думки тощо.

Унікальність книги вимагає від студента професійних знань щодо самого книжкового фонду. Загальна тенденція, що унікальність книги збільшується з її віком не така прямолінійна, як видається на перший погляд. Ця тенденція лише в цілому є правильною. Проте, є книги, що видавалися нещодавно, проте вони унікальні. Це в першу чергу стосується малотиражних книг, що видавалися під час революцій, самвидавничих книг тощо. Трапляється, що сама поліграфія книги є унікальною. Технологія книговидавання не стояла на місці, а розвивалася. Тому перші книги за новими для свого часу технологіями теж становлять неабияку цінність.

З унікальністю тісно пов'язаний чинник меморіальності книги. За кожною окремою книгою стоїть її власник, часто не один. Серед них можуть траплятися визначні особистості, відомі учені, представники церкви, художники, політичні діячі, військові тощо. Ці люди, читаючи книгу могли залишати на полях свої позначки, зауваження, міркування, які є цікавими не тільки для тої особи, що залишила їх, а й для широкого загалу.

Іноді книжкові пам'ятки є дійсним джерелом для усвідомлення образу читача певної епохи. Так, як пише Г. Ковальчук, у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ є примірник видання Іоанікія Галятовського «Ключ розуменія» 1665 р., надзвичайно популярного у XVII ст. Невідомий читач (за почерком – кінця XVII – початку XVIII ст.) на берегах багатьох сторінок книги активно полемізує з автором твору. Записи зроблено тогочасною руською мовою, зі значною кількістю польських слів і вкрапленням латинізмів. Виходячи зі змісту записів, читач, який їх залишив, був людиною не просто грамотною, а високо освіченою, обізнаною з тогочасною філософією, богословськими працями, здатною аналізувати твір і обґрунтовувати свої думки і висновки, взяті з повсякденного життя [8, с. 38].

На сторінках книги можуть бути штампи бібліотек, у фондах яких вона знаходилася. Особливості шрифтів печаток різних епох дозволяють з'ясувати час печатки, а звідси – і долю книги.

Часто власники книг залишали на форзацах свої екслібриси. В них криється самостійна художня цінність, оскільки вони могли виконуватися відомими різьблярами, художниками тощо. В екслібрисах відображено розуміння художником внутрішнього змісту особи, для якої він призначався. Тому слід присвятити окрему тему історії екслібрису як

частині мистецтва європейської гравюри. Доцільно розкрити техніку виконання, семантику зображень, особливості ескіза окремих епох.

Окрему тему слід присвятити шрифтам. Шрифт – це важливий хронологічний показник. Він створює особливу, притаманну книзі архітектоніку, є окрасою книги. Деякі шрифти є справжніми художніми шедеврами. Окремо слід розглядати рукописні та друкарські шрифти. Розробкою шрифтів займалися видатні митці минулого, такі, наприклад, як А. Дюрер, К. Гарамон, Ж. Розарт та ін.

Особливо живописними в різних шрифтах бувають ініціали. Ініціал – це перша літера слова на сторінці на початку розділу, підрозділу та ін. Ініціал має свої особливості в різні епохи. Іноді він стає окремим художнім твором, де відображено зміст розділу чи самостійного оповідання. Він надає вишуканості книзі, особливої парадності. До сучасності ініціал зберігає своє велике значення в оздобленні книги. Цей розділ передбачає дві форми викладання – лекційну та практичну. У практичній частині студенти мають самостійно визначати вік шрифтів, їх назви, походження та особливості. При підготовці курсу необхідно створити достатній наочний матеріал з шрифтів для самостійної та практичної роботи студентів.

Дуже своєрідними книжковими пам'ятками є книги, пов'язані з різноманітними розіграшами, містифікаціями тощо. Наразі виділяють такі типи псевдо видань: літературна містифікація – твори, авторство яких приписують певній реальній або вигаданій особі, чи видають за народну творчість; видавнича підробка – книга або рукопис, які видають за раніше невідомий твір або підробляють під певну книгу з дотриманням усіх зовнішніх ознак та особливостей [10].

Поняття літературна містифікація є достатньо пізнім. Так, ще у середньовіччі не існувало поняття про авторське право. Тому дописування, переробка та присвоєння літературного твору було справою звичайною. Стрибок у фальсифікаціях стався в епоху ренесансу, коли відроджується інтерес до античності. Викладення матеріалу доцільно доповнювати відомостями про найвідоміші світові містифікації.

Одною з таких проблем є авторство Уільяма Шекспіра щодо його п'єс. Вже у XVII ст. його авторство піддавалося сумніву. За ті століття, які пройшли з моменту його смерті, ця загадка не з'ясувалася. Критики авторства ставили питання, звідки провінційний актор так добре обізнаний з етикетом королівського двору, знається в математиці, фізиці, дипломатії, військовій справі тощо. Не збереглося жодної чернетки його творів. Немає правдивих свідчень щодо його життя. Авторі, як правило, згадують рідні місця, пов'язані з дитинством та ін. Проте рідне місто Шекспіра Страйфорд он Ейвон не згадується ніколи. У ролі можливого автора в різні часи пропонувалися видатний англійський учений Френсіс Бекон, лорд Берклі, навіть, королева Єлизавета. Так, рідне місто Бекона в творах Шекспіра згадується 16 разів. Побуває думка, що Френсіс Бекон очолював групу авторів, які писали під псевдонімом У.Шекспір. Англійським аристократам вважалося ганебним писати п'єси для простолюдинів. Маючи політичні погляди, які переслідувалися в тодішній Англії, вони мусили використовувати псевдоніми. У формі п'єс вони доносили до широких кіл громадськості свої погляди. У даному випадку справжній Шекспір був простою ширмою, за фасадом якої крилися найвідоміші імена Великої Британії.

Існує й інша точка зору, за якою авторство п'єс належить відомому сучаснику У.Шекспіра драматургу Кристоферу Марло, він був високоосвіченою людиною та мав прогресивні погляди. Марло загинув у 29-річному віці. Але існує думка, що це не так. Смерть його була інсценована. Марло відродився у вигляді У.Шекспіра. На початку XX ст. літературознавець Томас Луні висунув гіпотезу, згідно з якою авторство належало поету Едверду де Вербе (він же граф Оксфорд). Граф Оксфорд був добре обізнаним з етикетом та інтригами королівського двору, стиль його власних творів («Венера та Адоніс») ідентичний творам так званого Шекспіра. Граф був покровителем театрів. Зазначені гіпотези варто проілюструвати студентам цитатами з творів У.Шекспіра. Вони сприятимуть кращому засвоєнню матеріалу курсу.

Не менш цікава містифікація трапилася на початку XX ст. в Росії (Санкт-Петербург) [5]. Це була епоха злету срібного віку російської поезії. Віршами захоплювалася освічена частина

столиці. Всі поети були відомі особисто, ними зачитувалися, їх носили практично на руках. Раптом в одному з поетичних часописів з'являються чудові вірші під іменем Черубіни де Габріак. Під цим псевдонімом крилася Єлизавета Іванівна Дмитрієва (1887–1928 рр.). Народилася вона в бідній дворянській родині. Батько її був учителем, мати – акушеркою. Є.Дмитрієва страждала на сухоти і все життя шкутильгала. Вона навчалася у жіночому педагогічному університеті, слухала лекції у Петербурзькому університеті та Сорбонні. Сама викладала, займалася перекладами з іспанської, писала містичні вірші, але не друкувалася.

Влітку 1909 р. Максиміліан Волошин порадив Є.Дмитрієвій відправити свої вірші до журналу «Аполон» і сприяв поширенню чуток про чарівну та талановиту незнайомку. Вся редакція часопису заочно закохалася в поетесу. Містифікацію розкрили М.Гумільов та перекладач І. фон Понтер, співробітник часопису «Аполон». Драматичні події закінчилися дуеллю між М.Гумільовим та М.Волошиним. Є.Дмитрієва була обурена поведінкою свого вчителя та коханого і на довгий час припиняє писати вірші. Повністю відходить від літератури. Пізніше вона працювала в Петроградському ТЮГу, за участь в антропософському товаристві була відправлена на заслання в 1927 р. Померла у Ташкенті. Чудові вірші Є.Дмитрієвої залишилися лише в журнальних варіантах, проте вони становлять дуже цінний поетичний фонд. Ілюструючи цю містифікацію, необхідно навести приклади віршів поетеси, спогади сучасників, зокрема, М. Волошина тощо.

До рідкісних видань відносять псевдовидання, підробки. Вони є відносно рідкісним явищем в історії книги. Для таких книг застосовуються терміни як «псевдотип» або «псевдовидання» [2]. Такі книги видавалися з метою пожартувати або отримати матеріальний зиск [1, с. 27 – 50]. Одним із відомих підробників був німець Карл Марія Зейппель [2]. Йому належить рукописний Щоденник Колумба. На титулі німецькою мовою написано «Щоденник Христофора Колумба, написаний власноруч, для сина мого Дієго, 3 серпня 1492 р.». З цією книгою пов'язана детективна історія у російському місті Каргополі, яка розгорталася протягом кількох десятиліть. У 1935 р. в місцевій газеті «Северный краевед» була надрукована замітка про те, що в Каргопольському державному історико-архітектурному заповіднику зберігається справжній щоденник Христофора Колумба, написаний на судні Нінья під час першого плавання 1492 р. Повідомлення було настільки сенсаційне, що невдовзі газета «Вечірня Москва» надрукувала велику статтю, посилаючись на попередню публікацію. Автори робили припущення, що щоденник міг з'явитися в Каргополі завдяки місцевому колекціонеру, купцю, першому головному правителю російських поселень у Північній Америці Олександру Івановичу Баранову. Проте з'ясувалося, що цей експонат потрапив до музею мистецтва із зібрання місцевого колекціонера Капітона Колпакова. Довгий час примірник щоденнику досліджувався різними фахівцями. Проте не вдалося навіть встановити чи ця книга рукописна, чи видрукувана. Лише згодом Дмитро Дьомін знайшов цю книгу у каталогах Всеросійської бібліотеки іноземної літератури в Москві і не тільки її, а й кілька жартівливих видань К.М.Зейппеля [3].

Фальсіфікацію було створено майстерно. Текст видрукувано на цупкому навмисно зістареному папері, імітовано пергаментний рукопис. На палітурці присутні мушлі, пісок та водорості, сліди затікання водою (це взагалі-то є несумісним). Вони створюють враження того, що книга довгий час лежала на морському дні. Цікаво, що кожний примірник «Щоденника» оформлювався індивідуально. Розташування водоростей, як пише Д.Дьомін, та мушлів на різних примірниках не співпадає.

Найвідомішою підробкою К.М.Зейппеля стало видання давньоєгипетських гуморесок. Це була серія з трьох книг («Хитрий, хитріший, найхитріший», «Він, вона, воно», «Клопоти»). Ці книги містять жартівливі історії начебто з життя давніх єгиптян [2, с. 176]. Подібні історії додають барв викладенню матеріалу на зразок правил наукового опису рідкісної книги, її обліку та інших необхідних, але складних для запам'ятовування студентами моментів.

Важливим доповненням до змісту курсу є ілюстративний матеріал, який має включати фото стародруків, цінних та рідкісних книг, ілюстрації видатних ілюстраторів книги, зразки екслібрисів, шрифтів тощо.

Таким чином, викладання курсу з експертизи рідкісних та цінних книг має бути системним, проблемним, добре ілюстрованим. Теоретичні теми мають чергуватися з яскравими лекціями щодо підробок та містифікацій, технологія виготовлення книги з розповідями про найкращих друкарів минулого. Практична частина курсу має відбуватися на заняттях з визначення типу шрифтів книги, визначення її віку, цінності книги, за матеріалом, з якого вона зроблена, різних епох та друкарських центрів. Електронні копії книг можуть також використовуватися для проведення практичних чи самостійних робіт для закріплення теоретичних знань студентами.

Література:

1. Берков П. Н. О людях и книгах: (из записок книголюбца) / П.Н. Берков. – М., 1965. – 231 с.
2. Бондарчук А.В. Рідкісні видання-підробки Карла Марії Зейшпеля: проблеми, атрибуція та збереження / А.В. Бондарчук // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2012. – № 15. – С. 172–181.
3. Демин Д. Судьба экспоната [Электрон. ресурс] // Вокруг света. – 1987. – № 3 / Способ доступа: URL: <http://www.vokrugsveta.ru>.
4. Дирингер Д. Алфавит / Д. Дирингер. – М.: Наука, 1963. – 656 с.
5. Жищенко Н. Літературні розіграші: (Літературна містифікація) // Друг читача. – 2009. – № 8. – С. 3–11.
6. Ковальчук Г. Рідкісні українські книги в бібліотечних фондах: пам'яткознавчий аспект / Галина Ковальчук // Бібліотечний вісник. – 2007. – № 5. – С. 29–36.
7. Ковальчук Г. Книжкове пам'яткознавство в системі бібліотекознавства / Галина Ковальчук // Бібліотечний вісник. – 2011. – № 3. – С. 14–18.
8. Ковальчук Г. Книжкові пам'ятки як соціокультурне явище / Галина Ковальчук // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі: [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол. – К., 2012. – С. 28–39.
9. Словник книгознавчих термінів / В.Я.Буран, В.М.Медведева, Г.І.Ковальчук, М.І.Сенченко. – К.: ТОВ «Видавництво Аратта», 2003. – 160 с.
10. Холодных Г.В. Псевдоиздание: понятие, сущность, виды (на примере изданий на французском языке XVIII – начала XIX вв.): автореф. дис. канд. филол. наук. – М., 2007. – 26 с.

Чухрай Л.А., канд. культурології, преподаватель кафедры истории Украины и музееведения Киевского национального университета культуры и искусства

Особенности преподавания курса «Редкая книга». В статье освещаются основные задания и особенности экспертизы редкой и ценной книги. Характеризуются проблемные вопросы преподавания дисциплины, разнообразные педагогические методики. Подаются критерии редких книг, ценных изданий. Детально рассматриваются критерии книжной памяти, а именно: хронологический, исторический, степень уникальности, мемориальный, коллекционный. Акцентируется внимание на том, что курс должен состоять из таких тем, как история книги, письма в общем, структура книги, шрифты и их особенности, иллюстрации и их творцы, детали, связаны с жизнью книги после её издания.

Ключевые слова: редкая книга, издание, старопечатное издание, ценность книги, составляющие экспертизы книги, экслибрис, псевдоиздание.

Chukhrai L.O., Candidate of Cultural Sciences, Lecturer of the History of Ukraine and Museology Department, Kyiv National University of Culture and Arts

The peculiarities of teaching the course "A rare book". The article deals with the fundamental tasks and features of the rare and valuable books examination. The problematic issues of the discipline teaching, as well as the different teaching methods are characterized. The criteria of rare books, valuable publications are given. The following detailed criteria of the artifacts of the books: chronological, historical, memorial, collectional, the degree of uniqueness are pointed out. The attention is focused on the fact that the course should consist of the following topics: the history of the book, the writing in general, the structure of the book, the prints and their features, the illustrations and their creators, the details, related to the life of the book after its publication.

Key words: rare book, publication, early printed publication, the value of the book, the subcomponents of the expert evaluation of the book, exlibris, pseudo edition.

Автори номера

**Веселова
Марина Юріївна,**

аспірант кафедри економічної теорії та економіки підприємства Академії праці, соціальних відносин і туризму (далі – АПСВТ)

**Дергачов
Олександр Васильович,**

аспірант кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка

**Жолоб
Михайло Петрович,**

аспірант кафедри історії та археології словянських народів Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова

**Залеток
Наталія Валеріївна,**

аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

**Кирилюк
Дмитро Олександрович,**

аспірант кафедри світового сільського господарства та менеджменту ЗЕД Національного університету біоресурсів і природокористування України

**Кирилюк
Ольга Федорівна,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри бухгалтерського обліку, аналізу та аудиту Національний університет біоресурсів і природокористування України

**Коденська
Марія Юхимівна,**

доктор економічних наук, професор, заслужений економіст України, завідувач кафедри економічної теорії та економіки підприємства АПСВТ

**Коломоєць
Таміла Григорівна,**

старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Криворізького металургійного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет»

**Корчинська
Олена Антонівна,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та економіки підприємства АПСВТ

**Лебедева
Юлія Олександрівна,**

кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник відділу геополітики та глобалістики Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії

**Лукашенко
Аліса Івановна,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства та міжнародного туризму Київського міжнародного університету

**Магась
Вячеслав Олегович,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту ім. С. П. Корольова Державного університету телекомунікацій

**Новікова
Наталія Миколаївна,**

кандидат економічних наук, ст. викладач кафедри економіки та фінансів підприємства Київського національного торговельно-економічного університету

**Опанасенко
Володимир Михайлович,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри теорії та історії господарства Київського національного економічного університету ім. В.Гетьмана

**Садовська
Альона Олегівна,**

аспірант кафедри соціології та політології Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

**Сапачук
Юрій Миколайович,**

кандидат економічних наук, старший викладач кафедри економічної теорії Національного університету «Киево-Могилянська Академія»

**Соколок
Катерина Юрійвна,**

аспірантка кафедри економіки Уманського національного університету садівництва

**Чухрай
Любов Олександрівна,**

кандидат культурології, викладач кафедри історії України і музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв

**Шапошникова
Ірина Василівна,**

кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки Херсонського державного університету

**Шура
Наталя Олександрівна,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та підприємництва Криворізького металургійного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет»

**Ярова
Валентина Василівна,**

кандидат економічних наук, докторант кафедри статистики та економічного аналізу Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва

Вимоги до статей

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 3) Політика, історія, культура
- 4) Наукові рецензії.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (**A4**) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом **Times New Roman 14 pt** в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею (2 прим.) подається електронний варіант на дискеті, або CD-R диску. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

Наприклад:

Рубрика 5

Іванов Іван Іванович

Підготовка військових кадрів...:

1944–1950 рр.

...отримали вказівку партійних органів спрямувати першочергові удари на ліквідацію терористичних угруповань ОУН у містах і райцентрах [1, арк.10; 37, арк.27]. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття [2, с. 213].

Література

1. Військове виховання підрозділів СБ у 1941–1943 рр. див.: Огороднік В. Військова підготовка відділів Служби безпеки ОУН (Б) у 1940–1943 рр. /Валерій Огороднік //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2008. – № 4. – С. 64–70.
2. Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Моногр. /Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

1) УДК;

2) реферативна база (прізвище та ініціали автора (рів), назва статті, анотація (не менше 500 симв.), ключові слова (укр., рос., англ. мовами);

3) дві рецензії:

2. одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом, де працює автор;

3. друга – зовнішня;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ.

Телефон: 526 – 15 – 45; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

До рубрики «**Наукові рецензії**» подаються матеріали українською мовою (обсягом від 3 до 6 стор.) у двох варіантах:

роздрукований за підписом автора рецензії і печаткою;

електронний на дискеті 3,5 дюйма.

Після подання матеріалу редколегія журналу в місячний термін розглядає доцільність розміщення рецензії, а науковий редактор вносить правки редакційного характеру (якщо це потрібно) та письмово погоджує їх з автором рецензованої роботи, або рецензентом. Поданий матеріал відображає точку зору рецензента, яка може не збігатися з позицією редколегії журналу.

Роздруковані матеріали і диски авторовам не повертаються